

11

КИЇВ-1972

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

**Комсомольці і молодь України в боротьбі
за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС**

**Участь Радянської України в утворенні
СРСР**

**Вклад виробничої інтелігенції українського
села в розвиток сільського господарства
(1959 — 1970 рр.)**

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. М. Гиренко, первый секретарь ЦК ЛКСМУ.* Комсомольцы и молодежь Украины в борьбе за выполнение решений XXIV съезда КПСС. *Навстречу 50-летию образования СССР.* *Д. И. Мышко.* Участие Советской Украины в образовании СССР. *К. Я. Аннакулиев.* Туркменский народ нашел свое счастье в семье равных. *Материалы Всесоюзной конференции «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР».* *И. С. Слабеев.* Научно-методическое руководство подготовкой «Истории городов и сел Украинской ССР». Сообщения. *Ю. А. Курносоев.* Вклад производственной интеллигенции украинского села в развитие сельского хозяйства (1959—1970 гг.). *Л. Г. Мельник.* Возникновение и развитие пароходства на Черном и Азовском морях. *В. Г. Сарбей.* Исторические взгляды Г. С. Сковороды (К 250-летию со дня рождения). *К 50-летию создания МОПР.* Заметки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *A. M. Girenko.* First Secretary of the Central Committee of LYCLU. YCL Members and Youth of the Ukraine in the Struggle for the Fulfilment of the XXIV Congress of the CPSU Decisions. *On the 50th Anniversary of the USSR Formation.* *D. I. Myshko.* Participation of the Soviet Ukraine in the USSR Formation. *R. Ya. Annakuliev.* The Turkmenian People Have Found Their Happiness in the Family of Equal. *Materials of the All-Union Conference "On the Experience of Writing History of Towns and Villages, Factories, Collective and State Farms of the USSR".* *I. S. Slabeev.* Scientific Systematic Guidance by the Preparation of the "History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR". Communications. *Yu. A. Kurnosov.* A Contribution of Industrial Intelligentsia of the Ukrainian Village in the Development of Agriculture (1952—1970). *L. G. Melnik.* Appearance and Development of Steam-navigation in the Black and Azov Seas. *V. G. Sarbei.* Historic Views of G. S. Skovoroda (On the 250th Anniversary of His Birth). On the 50th Anniversary of International Organization of Assistance to Workers. Notes. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Informations. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (140)
ЛИСТОПАД
1972

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- А. М. Гіренко, перший секретар ЦК ЛКСМ України — Комсомольці і молодь України в боротьбі за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС 3
- Назустріч 50-річчю утворення СРСР*
- Д. І. Мишко — Участь Радянської України в утворенні СРСР 15
- К. Я. Аннакулієв (*Ашхабад*) — Туркменський народ знайшов своє щастя у сім'ї рівних 26
- Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»*
- І. С. Слабеев — Науково-методичне керівництво підготовкою «Історії міст і сіл Української РСР» 33
- Г. Т. Рябков (*Смоленськ*) — З досвіду написання історії колгоспів і радгоспів 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Ю. О. Курносов — Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959—1970 рр.) 42
- Л. Г. Мельник — Виникнення і розвиток пароплавання на Чорному і Азовському морях 49
- В. Г. Сарбей — Історичні погляди Г. С. Сковороди (До 250-річчя від дня народження) 54

До 50-річчя створення МОДР

- В. К. Гусаров, В. А. Молостов — Становлення МОДР на Україні (1922—1925 рр.) 63
- В. В. Іваненко (*Дніпропетровськ*) — З досвіду діяльності Української організації МОДР у зміцненні міжнародних зв'язків з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.) 71
- А. А. Кравченко (*Дніпропетровськ*) — МОДР на Дніпропетровщині в 1922—1932 рр. 76
- Л. К. Пилипів (*Івано-Франківськ*) — Боротьба МОДР Західної України за відвернення війни проти Радянського Союзу (1934—1938 рр.) 81

ЗАМІТКИ

- С. П. Коротков (*Ленінград*) — Створення та діяльність Ради Робітничої і Селянської Оборони на чолі з В. І. Леніним 88
- М. Т. Бортнічук, Є. І. Ліскун (*Вінниця*) — Про діяльність КП України по дальшому піднесенню культурного рівня колгоспного селянства в 1959—1965 рр. 93
- Г. П. Оприщенко (*Москва*) — Виховання молодих робітників Донбасу в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1956—1961 рр.) 100
- І. П. Кривий (*Дніпропетровськ*) — Дальше зміцнення учбово-матеріальної бази вищої технічної школи в 1959—1965 рр. 107

- В. С. Лещенко (*Донецьк*) — Допомога хіміків Донбасу трудівникам соціалістичних ланів у 1961—1965 рр. 110
 В. Я. Герасименко — Б. В. Смирнський — дослідник історії братніх народів 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Д. П. Григорович — Боець ленінської партії (До 70-річчя від дня народження М. О. Бурмистенка) 118

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. М. Довгопол (*Харків*) — Українська радянська історіографія про соцзмагання на Україні в роки першої п'ятирічки 120
 І. Ф. Курас, В. В. Мусієнко — Історико-партійна література про більшовизацію Рад на Україні в 1917 р. 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. С. Багмет, Т. П. Стогній — Антикомунізм — зброя реакції 137
 М. А. Якименко (*Полтава*) — Полтавський тепловозремонтний завод імені А. А. Жданова 140
 П. М. Денисовець (*Полтава*), В. Є. Лобурець (*Полтава*) — О. О. Кучер. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр. 141
 М. Н. Лещенко, Д. І. Іваненко — Історія Білоруської РСР. Первіснообщинний лад на території Білорусії. Епоха феодалізму 143
 О. А. Парасунько, Я. В. Підпригоршук — Л. Я. Корнійчук. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX століття 145
 С. Я. Боровой (*Одеса*) — И. И. Мешерюк. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в южной Бессарабии (1808—1856) 147
 М. М. Кравець (*Львів*) — Владислав Серчик. Гайдамаки 149
 В. Д. Лисоченко — В. Н. Гулевич. У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН (1965—1971) 150
 І. А. Петерс — Честмір Аморт Дранг нах Остен. Пангерманські плани винищення слов'янських народів 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. М. Скрипкін — Наукове засідання, присвячене 50-річчю утворення Союзу РСР 154
 В. І. Кравчук (*Вінниця*) — Курси керівних працівників місцевих партійних архівів у Москві 156
 С. К. (*Чернівці*) — Музей в Сокирянах 156
 Я. О. Кривко (*Глухів*) — Краєзнавчий гурток і музей у школі 156

ДОДАТОК

- Темі кандидатських дисертацій, затвержені Президією республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, Р. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
 Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *В. В. Павлова*

БФ 00683. Здано до складання 27.IX 1972 р. Підписано до друку 16.XI 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркуш. 16,5. Зам. К-162. Тираж 8919. Ціна 40 коп.

Статті

А. М. ГІРЕНКО

Перший секретар ЦК ЛКСМ України

КОМСОМОЛЬЦІ І МОЛОДЬ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ХХІV З'ЇЗДУ КПРС

ХХІV з'їзд КПРС вказав на зростання ролі і значення комсомолу як резерву і найближчого помічника партії в комуністичному вихованні підрастаючого покоління, будівництві нового суспільства. «Важко навіть уявити собі таку ділянку господарського і культурного будівництва,— говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії Л. І. Брежнев,— де б не застосовувались енергія, творчість і дерзання комсомольців»¹.

Запорукою успішної діяльності ВЛКСМ є керівництво Комуністичної партії, основоположні принципи якого розроблені В. І. Леніним. Розвиткові комуністичного юнацького руху в нашій країні, як вказував ХІІ з'їзд РКП(б) (1923 р.) партійні організації повинні приділяти «стілки уваги і сил, скільки дійсно заслуговує ця найважливіша галузь роботи, від якої залежить майбутнє партії»². Більш як піввікова історія ВЛКСМ переконливо свідчить, що партійне керівництво дає змогу найповніше розвинути революційну самодіяльність Спілки молоді, відкриває найширші можливості для соціальної творчості юнаків і дівчат, спрямовує їх енергію в русло загальнонародної боротьби за комунізм.

Програму діяльності комсомолу на сучасному етапі визначено в рішеннях ХХІV з'їзду партії, постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» [1968 р.], у виступах Генерального секретаря Центрального Комітету партії Л. І. Брежнева на ХV і ХVІ з'їздах ВЛКСМ та урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому піввіковому ювілеєві комсомолу³. Питання діяльності комсомольських організацій республіки і завдання партійного керівництва ними обговорювались на Вересневому Пленумі ЦК КП України (1968 р.). Новим яскравим виявом постійної турботи партії про поліпшення діяльності республіканської комсомольської організації є участь в роботі VIII пленуму ЦК ЛКСМУ і виступ на ньому з промовою члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України В. В. Щербицького 21 жовтня ц. р.

В партійному керівництві комсомолом органічно поєднуються високе довір'я і конкретна практична допомога молодим. Комсомол як

¹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 91.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, частина І, К., 1954, стор. 681.

³ Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді. Постанова ЦК КПРС, К., 1968.

своєрідний підготовчий клас партії з 1922 р. має право партійної рекомендації для вступу своїх вихованців у члени КПРС. Згідно з рішенням ХХІІІ з'їзду КПРС прийом у партію молоді до 23 років здійснюється виключно через комсомол. За період між ХХІІІ і ХХІV з'їздами до партії вступило 1350 тис. комсомольців, що становить 45% її поповнення, вдвоє збільшилась кількість комуністів, які працюють в комсомолі⁴. В нашій республіці партійний прошарок у складі секретарів первинних комсомольських організацій становить 68,3%, серед ватажків цехових і бригадних осередків — 25, а в комсомольських групах — 23%⁵.

Вказівка ХХІV з'їзду КПРС про те, щоб члени ВЛКСМ, які вступили в партію, продовжували працювати в спілці молоді, означає, що лави республіканської комсомольської організації щорічно поповнюватиме близько 40 тис. молодих комуністів.

Ленінська Комуністична Спілка Молоді України — складова частина ВЛКСМ — об'єднує нині понад 5 млн. юнаків і дівчат. З них понад 2,2 млн. комсомольців (близько 45%) зайняті безпосередньо у сфері матеріального виробництва⁶. Юні трудівники становлять більше половини працюючих у промисловості, на будовах, понад 40% — у сільському господарстві.

Підвищується активність молоді у державному і культурному будівництві. Під час останніх виборів до Верховної Ради УРСР обрано 62 депутати віком до 30 років, в тому числі 43 комсомольці, до місцевих Рад — 133 629 представників молоді (26%), серед них 74 792 комсомольці (14,6%)⁷.

Роль комсомолу і молоді, як активної творчої сили, визначається і постійно зростаючим освітнім, професійним і культурним рівнем юнаків та дівчат. Із кожних 100 комсомольців (не враховуючи учнів шкіл і профтехучилищ) 80 мають вищу, незакінчену вищу або середню освіту. В складі ЛКСМУ — 381 тис. молодих спеціалістів народного господарства і культури з вищою освітою, 502 тис. комсомольців мають середню спеціальну освіту. Молодь становить майже половину наукових працівників.

Все це розширює можливості, сферу діяльності спілки молоді в комуністичному вихованні підростаючої зміни, залученні її до справ великої державної ваги. Сьогодні Ленінський комсомол виступає активною творчою силою у загальнонародній боротьбі за втілення в життя планів комуністичного будівництва, накреслених ХХІV з'їздом КПРС.

У документах з'їзду знайшло дальший розвиток ленінське положення про те, що комсомол, здійснюючи своє головне покликання — вчитися комунізму, повинен «всі завдання свого навчання ставити так, щоб кожного дня в першому-ліпшому селі, в першому-ліпшому місті молодь розв'язувала практично те або інше завдання спільної праці, нехай найменше, нехай найпростіше»⁸. В Директивах з'їзду підкреслюється, що ленінський комсомол і вся радянська молодь повинні внести важливий вклад у виконання плану дев'ятої п'ятирічки, бути в пер-

⁴ «Радянська Україна», 4 червня 1971 р.

⁵ Архів ЦК ЛКСМ України. Статистичний звіт ЦК ЛКСМУ про склад і зміність секретарів первинних комсомольських організацій на 1 січня 1972 р., стор. 1.

⁶ Архів ЦК ЛКСМУ. Статистичний звіт ЦК ЛКСМУ про склад комсомольської організації УРСР на 1 січня 1972 р., стор. 3—4.

⁷ «Комуніст України», 1972 р., № 2, стор. 53.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 263.

ших лавах борців за створення нової, досконалої техніки, за наполегливе впровадження її в усі галузі народного господарства і підвищення продуктивності та культури праці, за утвердження в повсякденному житті нових, справді комуністичних суспільних відносин і високих принципів комуністичної моралі⁹.

Комсомольці та молодь Радянської України гаряче схвалили рішення партійного з'їзду, відповіли на них ударними ділами. В республіці набрали поширення патріотичні молодіжні починання: «П'ятирічку — за чотири роки!», «Кожний день п'ятирічки — ударний!», «Підвищенню продуктивності праці — комсомольські темпи!», «Комсомольська норма — 120%!», «Станемо врівень з героями!», «В ряди майстрів!», «Твариництво — ударна справа комсомолу». Разом зі своїми ровесниками з Москви та Ленінграда юнаки й дівчата республіки виступили ініціаторами масового руху під девізом «П'ятирічці — ударну працю, майстерність і пошук молодих!», в якому поєдналися героїчні традиції перших п'ятирічок і виробниче новаторство, творчий ентузіазм комсомольців нашого часу.

Нова п'ятирічка відкрила перед молоддю широкі можливості в науково-технічній творчості. Конкретними ділянками цієї роботи є, зокрема, комплексне шефство молодих науковців, проектувальників, виробничників, експлуатаційників над технічним переозброєнням шахт, створенням і застосуванням обчислювальної техніки, механізацією і автоматизацією виробництва. Комсомольці та молодь беруть активну участь у розробці та впровадженні автоматизованих систем управління (АСУ), виробничними процесами підприємств машинобудівної і радіотехнічної промисловості, використанні АСУ на «Азовсталі», «Запоріжсталі», «Криворіжсталі», Донецькому машинобудівному заводі ім. Ленінського комсомолу, Старобешівській, Бурштипській ДРЕС та багатьох інших підприємствах.

Рішенням бюро ЦК ЛКСМУ, президії АН УРСР, колегії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти республіки та президії республіканської ради Науково-технічного Товариства (НТТ) в містах Києві, Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську, Миколаєві, Краматорську створено постійно діючі кібернетичні школи, в яких молоді спеціалісти промисловості вивчають принципи і методи застосування обчислювальної техніки в народному господарстві. 250 тис. юнаків і дівчат — активні раціоналізатори і винахідники. В республіці кожний четвертий раціоналізатор має вік до 30 років. У восьмій п'ятирічці ними подано 500 тис. рацпропозицій, 400 тис. з яких запроваджено з економічним ефектом 350 млн. крб.¹⁰ В усіх областях створені ради для роботи з молодими раціоналізаторами. Проводяться республіканські конкурси на кращу молодіжну раціоналізаторську пропозицію, винахід, а також виставки технічної творчості молоді. ЦК ЛКСМУ і Республіканська рада ВТВР встановили почесне звання «Кращий молодий раціоналізатор республіки». На підприємствах працюють школи, консультаційні пункти молодих раціоналізаторів, влаштовуються конкурси, виставки найкращих робіт.

Активізації творчого пошуку молоді сприяє проведення оглядів науково-технічної творчості, в ході яких комітети ЛКСМУ спільно з радами й правліннями НТТ і ВТВР та господарськими органами створюють загони і бригади для освоєння нової техніки, впровадження наукової організації праці, залучають юних до участі в науково-техніч-

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 339.

¹⁰ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1971 рік. Інформації обкомів ЛКСМУ про участь комсомольців і молоді у Всесоюзному огляді науково-технічної творчості молоді.

них товариствах і організаціях, громадських конструкторських бюро, технічних гуртках. Проводяться теоретичні конференції, тематичні семінари з актуальних проблем науково-технічного прогресу. Широко пропагуються і відзначаються нагородами творчі досягнення молоді.

Важливе місце в діяльності комсомолу займає шефство над новобудовами. За роки минулої п'ятирічки на ударних комсомольських будовах України введено в дію понад 100 важливих об'єктів промисловості й сільського господарства. 1971 р. споруджено 25 об'єктів. Сьогодні фронт комсомольського шефства — 15 Всесоюзних, 23 республіканських, 59 обласних ударних будов.

Про розмах ударного будівництва можна судити з того, що потужність тільки двох нових вугільних шахт — «Червоноармійська-капітальна» і «Шахтарська-глибока» — дорівнюватиме загальній потужності майже 37 шахт, споруджених комсомольцями й молоддю республіки в 1957 р.¹¹.

Зростання масштабів і складності капітального будівництва в сучасних умовах потребує якісно нового підходу до організації комсомольського шефства і, зокрема, комплексного вирішення поставлених завдань спільно з міністерствами і профспілковими органами. З ініціативи ЦК ЛКСМУ створено республіканський штаб ударних будов, розроблено план спільних заходів для підвищення трудової та громадсько-політичної активності молодих будівельників. Вперше визначено підшефні об'єкти на всю п'ятирічку, за ними закріплено обласні комсомольські організації. На місцях, у свою чергу, налагоджено шефство міських і районних організацій над окремими колективами.

На ударних об'єктах республіки трудиться більше 70 тис. молодих будівельників, у тому числі 36 тис. членів ВЛКСМ. Тільки минулого року на будови направлено 14 тис. добровольців¹². Комітети ЛКСМУ, штаби ударних будов дбають про створення необхідних умов для високоефективної праці, професійного, культурно-технічного і освітнього зростання молодих будівельників.

Колгоспна і радгоспна молодь республіки активно втілює в життя рішення партії щодо дальшого розвитку сільського господарства.

В складних погодних умовах нинішнього року юнаки і дівчата докладають всіх зусиль, щоб досягти максимального збору врожаю.

Комсомольсько-молодіжна ланка Марії Бобрової з радгоспу «П'ятиозерний» Красноперекопського району Кримської області виростила по 64,8 ц рису на кожному з 158 гектарів. По 244 ц картоплі з гектара зібрав комсомольсько-молодіжний колектив Миколи Шарая з колгоспу «Шлях до комунізму» Фастівського району на Київщині¹³. 500 ц буряків з кожного гектара — рубіж, якого прагнуть досягти в цьому році 84 комсомольсько-молодіжні ланки Вінниччини¹⁴.

Виконуючи рішення жовтневого (1972 р.) Пленуму ЦК КП України, комітети ЛКСМУ здійснюють конкретні заходи по дальшому підвищенню трудової і політичної активності молодих трудівників села,

¹¹ Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 26 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 30 березня 1971 р., стор. 12; стенограма VI пленуму ЛКСМУ, 1972, стор. 25; стенограма VII пленуму ЦК ЛКСМУ, 1972, стор. 25.

¹² Архів ЦК ЛКСМ України. Стенограма VII Пленуму ЦК ЛКСМУ, 1972, стор. 25; протокол № 26 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 30 березня 1972 р., стор. 12.

¹³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1972 р. Інформації Київського і Кримського обкомів ЛКСМУ про хід ударного місячника комсомольців і молоді по наданню допомоги колгоспам та радгоспам.

¹⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1972 р. Інформації Черкаського, Донецького, Вінницького обкомів ЛКСМУ про участь комсомольських організацій в підготовці до 50-річчя утворення СРСР.

мобілізації їх на боротьбу за успішне завершення осінніх польових робіт і підготовку до нового сільськогосподарського року.

На базі найкращих колективів створено школи передового досвіду, де молоді хлібороби навчаються вміло застосовувати досягнення науки й практики сільськогосподарського виробництва, з максимальною віддачею використовувати землю, техніку, добрива.

Особливу увагу комсомольські організації колгоспів і радгоспів приділяють участі молоді в піднесенні громадського тваринництва. У цій галузі зайнята нині четверта частина всіх сільських комсомольців. В 1969—71 рр. за комсомольськими путівками направлено на роботу в тваринництво більше 800 тис. юнаків і дівчат. 1971 р. 938 комсомольсько-молодіжних колективів молочно-товарних ферм одержали понад 3 тис. кг молока від кожної корови¹⁵.

Юнаки й дівчата беруть активну участь у механізації трудомістких процесів на фермах, спорудженні сучасних промислових тваринницьких комплексів, впровадженні прогресивних форм організації праці. 114 великих тваринницьких об'єктів оголошено ударними комсомольськими будовами. 1971 р. з участю молоді механізовано 608 ферм, 137 — переведено на двозмінну роботу¹⁶.

Прикладом шефства над розвитком громадського тваринництва може бути робота Заставнівської районної комсомольської організації Чернівецької області. За останні три роки тут подвоїлося число юнаків і дівчат, які працюють у тваринництві.

Комсомольці та молодь колгоспів і промислових підприємств району здійснюють технічне переобладнання ферм, дбають про зміцнення кормової бази тваринництва. В гуртках і в районній школі високої професійної майстерності молоді трудівники вивчають основи зооветеринарії та механізації тваринництва. Дві третини молодих доярок щороку перевершують тритисячний рубіж надою молока. Цього року 80 із них зобов'язалися надоїти по 3100, а 25 — по 4 тис. кг молока від кожної корови¹⁷.

У республіці діють комсомольсько-молодіжні кормодобувні бригади, ланки, загони. Щороку проводяться республіканський двомісячник, суботники та недільники заготівлі кормів для тваринництва.

24 червня цього року в республіканському суботнику взяло участь 1300 тис. юнаків і дівчат, які заготовили 1560 т сіна, 40 тис. т силосу, 170 т сінажу, майже 12 тис. т трав'яного борошна¹⁸.

Важливою формою участі молоді в інтенсифікації сільського господарства, здійсненні науково-технічного прогресу на селі став механізаторський всеобуч. З часу III Всесоюзного з'їзду колгоспників, на якому прозвучав заклик партії до комсомолу розгорнути технічне навчання сільської молоді, в республіці підготовлено 175 тис. механізаторів на короткотермінових курсах і 130 тис. — у СПТУ. 1971 р. короткотермінові курси закінчило більше 70 тис. трактористів, комбайнерів, шофе-

¹⁵ Архів ЦК ЛКСМУ. Статистичний звіт ЦК ЛКСМУ про склад комсомольської організації Української РСР на 1 січня 1972 р., стор. 3; протокол № 33 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 24 лютого 1972 р., стор. 22—23; Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1971. Інформації обкомів ЛКСМУ про участь комсомольців і молоді в розвитку громадського тваринництва.

¹⁶ Архів ЦК ЛКСМУ. Стенограма VI пленуму ЦК ЛКСМУ, 1972, стор. 28.

¹⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформації обкомів ЛКСМУ про участь комсомольських організацій в підготовці до 50-річчя утворення СРСР.

¹⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1972. Інформації обкомів ЛКСМУ про участь комсомольців і молоді в розвитку громадського тваринництва. Інформації обкомів ЛКСМУ про проведення 24 червня 1972 р. республіканського комсомольського суботника по заготівлі кормів для громадського тваринництва.

рів. 1972 р. механізаторські професії освоюють 150 тис. молодих колгоспників і робітників радгоспів¹⁹.

Надаючи великого значення участі юнаків і дівчат республіки у здійсненні наміченої ХХІV з'їздом КПРС програми збільшення виробництва товарів народного споживання, поліпшення побутового обслуговування, комсомол України оголосив шефство над легкою і харчовою промисловістю та сферою побуту. 1971 р. в торгівлю і громадське харчування прийшло працювати 19 тис. юнаків і дівчат²⁰.

Авангардна роль комсомолу на виробництві виявляється в діяльності молодіжних колективів. Нині в різних галузях народного господарства України налічується 44 тис. комсомольсько-молодіжних бригад, ланок, дільниць, у тому числі 17,3 тис. у промисловості, 17,5 тис.— у сільському господарстві, 5 тис.— у сфері обслуговування²¹. Більше половини з них достроково виконали державні плани та соціалістичні зобов'язання 1971 р.

Трудові молодіжні колективи є справжніми маяками виробництва, школою виховання комуністичного ставлення до праці. В республіці відомі ударні комсомольсько-молодіжні бригади. Так, колектив, очолюваний лауреатом премії Ленінського комсомолу, Героєм Соціалістичної Праці Григорієм Моцаком, у 30 разів перевищив середній показник продуктивності праці в Донбасі і встановив всесоюзний рекорд видобутку вугілля; бригада металурга Віктора Нікітенка протягом чотирьох років утримує рекорд продуктивності 200-тонних мартенівських печей; скрепериста Леоніда Дузенка навесні 1970 р. виконала два п'ятирічних плани і зараз працює в рахунок 1977 р.; кавалера ордена Леніна Омеляна Парубка втриє скоротила собівартість виробництва цукрових буряків та ін.

Підвищення активності юнаків і дівчат у боротьбі за виконання завдань нової п'ятирічки нерозривно пов'язане з широким розгортанням соціалістичного змагання серед молоді. Сьогодні зусилля його учасників усе більше спрямовуються на боротьбу не тільки за кількісні показники, але й за високу якість продукції, економію матеріальних і трудових затрат, ефективно і прискорене впровадження у виробництво науково-технічних досягнень, підвищення продуктивності праці. ЦК ЛКСМУ спільно з відповідними республіканськими міністерствами та відомствами організовує змагання комсомольсько-молодіжних колективів підприємств машинобудування, чорної металургії, вугільної, хімічної, електронної, радіотехнічної, легкої та харчової промисловості, землеробства, тваринництва і меліорації, сфери обслуговування та інших галузей народного господарства.

Традиційними формами змагання в республіці стали рапорти-переключки комсомольсько-молодіжних колективів напередодні знаменних дат, трудові вахти й естафети, масові суботники, недільники, змагання за почесні призи, за особистий знак якості. У змаганні за звання кращого за фахом торік брало участь 200 тис. юнаків і дівчат 70 спеціальностей²².

¹⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1970—1971 рр., Інформації обкомів ЛКСМУ про залучення сільської молоді до оволодіння технічними спеціальностями; Архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 37 засідання секретаріату від 24 травня 1972 р., стор. 16.

²⁰ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1972 р. Інформації обкомів ЛКСМУ про участь молоді в розвитку сфери обслуговування.

²¹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, 1972 р., Інформації обкомів ЛКСМУ про підсумки соціалістичного змагання комсомольсько-молодіжних колективів республіки в 1971 р.

²² Архів ЦК ЛКСМУ, 1972 р. Протокол № 26 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 11 листопада 1971 р., стор. 11.

Виконуючи постанову ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання»²³, комітети ЛКСМУ вдосконалюють форми і методи трудового суперництва молоді, забезпечують гласність, порівняльність результатів, дбають про моральне і матеріальне заохочення переможців, добиваються створення необхідних умов для досягнення молодими виробничниками визначених рубежів. Особлива увага звертається на економічне обґрунтування зобов'язань, на те, щоб вони були вагомими й реальними, базувалися на точному розрахунку, реальних можливостях.

Важливе значення надається економічному навчанню виробничої молоді, формуванню у неї глибокої внутрішньої потреби працювати ефективніше, економніше, якісніше. Тільки в гуртках «Основи соціалістичної економіки» навчається майже 450 тис. юнаків і дівчат²⁴. Значний досвід економічного навчання нагромадили комсомольські організації Донецької, Запорізької, Ворошиловградської областей. Тут багато молодих робітників і колгоспників вивчають економіку в школах комуністичної праці, гуртках політосвіти, на курсах підвищення кваліфікації, заняття проводять кращі економісти, керівники підприємств, досвідчені спеціалісти. Навчання закінчується екзаменом з основ економіки виробництва.

Комсомольці і молодь республіки активно відгукнулись на заклик партії бережливо і дбайливо господарювати на виробництві. Створено комсомольський фонд економії. Молоді трудівники беруть участь у Всесоюзному громадському огляді використання резервів виробництва і режиму економії, оголошеному ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Проводиться також республіканський рейд «Комсомольського прожектора», який ставить за мету зміцнення соціалістичної дисципліни праці, раціональне використання робочого часу. В діяльності постів «Комсомольського прожектора» бере участь кожен п'ятий комсомолец. За результатами перевірки, проведеної прожектористами, адміністрація видає накази, спрямовані на усунення виявлених недоліків.

Великого значення надається пропаганді героїчних трудових традицій народу, вихованню у молоді зміни гордості за належність до робітничого класу і колгоспного селянства. На промислових підприємствах і в колгоспах широко впроваджуються посвячення в робітники та хлібороби, проводяться вечори-зустрічі трьох поколінь. Значного розвитку набув рух наставництва, шефства передовиків і новаторів над молодими виробничниками. В республіці широко відома діяльність Героїв Соціалістичної Праці Д. Ф. Галушки з «Дніпроспецсталі», М. Г. Вахули з Львівського заводу автотранспорту, М. К. Величка зі Смілянського машинобудівного заводу Черкаської області, які виховали не одну зміну молодих трудівників.

Вся діяльність комсомолу — залучення юнаків і дівчат до господарського будівництва, трудове виховання молодих виробничників — спрямовується на формування у них нового, комуністичного ставлення до праці, високих моральних якостей будівника комунізму.

Нині в рух за комуністичне ставлення до праці включилися 33,2 тис. молодіжних колективів, з них 13,7 тис. — колективи комуністичної праці. 700 тис. юнаків і дівчат — ударники комуністичної праці, а ще більше 1 млн. змагаються за це почесне звання²⁵.

²³ «Правда», 5 вересня 1971 р.

²⁴ Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 29 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 12 червня 1972 р., дод. № 2 до п. 1, стор. 2.

²⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, 1972, Інформації обкомів ЛКСМУ про участь комсомольців і молоді республіки в русі за комуністичне ставлення до праці.

«Центральне завдання комсомолу,— говориться в Резолюції XXIV з'їзду КПРС,— виховувати молодь в дусі комуністичної ідейності, радянського патріотизму, інтернаціоналізму, високої організованості і дисциплінованості, вести серед молоді активну пропаганду досягнень і переваг соціалістичного ладу...»²⁶.

Серцевина ідейно-виховної роботи з молоддю — формування у неї марксистсько-ленінського світогляду. Масовою школою марксистсько-ленінського виховання юнаків і дівчат стала система комсомольського політичного навчання. В останні роки вона значно вдосконалена, дозволяє повніше враховувати вікові, освітні особливості різних категорій молоді, забезпечує послідовність і спадкоємність у навчанні. Сьогодні в республіці діє більше 47 тис. гуртків і семінарів для працюючої молоді, вони охоплюють 1,5 млн. слухачів, майже 317 тис. юнаків і дівчат навчається в системі партійної політосвіти. Головним змістом політзанять є глибоке вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії, рішень XXIV з'їзду КПРС, внутрішньої та зовнішньої політики партії, історії КПРС і ВЛКСМ.

Завдяки повсякденній турботі партійних організацій постійно зміцнюється склад комсомольських пропагандистів. Сьогодні 87% з них — члени і кандидати в члени КПРС, переважна більшість має вищу й незакінчену вищу освіту²⁷. До ведення гуртків та семінарів комсомольської політосвіти залучаються керівники, провідні спеціалісти промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Все це сприяє поліпшенню організації політнавчання, підвищенню теоретичного і методичного рівня занять.

У практику політнавчання все ширше впроваджуються такі дійові форми, як Ленінські уроки, семінари та співбесіди, теоретичні конференції, творчі дискусії, практичні завдання. Перед молодіжною аудиторією регулярно виступають партійні, державні, господарські керівники, діячі науки й культури, ветерани партії та комсомолу, комсомольські працівники.

Понад 30,5 тис. активістів об'єднують лекторські групи комітетів комсомолу, силами яких лише в минулому році прочитано 420 тис. лекцій²⁸.

Останнім часом комсомольські організації стали більше дбати про правове виховання молоді. При лекторських групах ЦК, обкомів ЛКСМУ працюють секції правової пропаганди, а при міськкомах, райкомах ЛКСМУ і великих організаціях — лекторії з цієї тематики.

Формування комуністичної свідомості і моралі немислиме без боротьби з релігійними пережитками, без вироблення у молоді наукового, матеріалістичного світогляду, без залучення її до атеїстичної роботи. Цьому підпорядкована робота гуртків «Войовничий атеїст» у мережі комсомольської політосвіти, численних атеїстичних клубів, тематичних агіткультбригад.

Комітети комсомолу використовують в ідейно-виховній роботі засоби масової пропаганди та інформації. Нині в республіці видається 35 комсомольських та піонерських газет і журналів загальним тиражем близько 10 млн. примірників. Майже 1 млн. юнаків і дівчат передплачують республіканські газети «Молодь України» та «Комсомольское знамя». В областях працює 39 молодіжних редакцій телебачення і радіомовлення.

²⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 229—230.

²⁷ Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 29 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 12 червня 1972 р., дод. № 1 і 2 до п. 1, стор. 26.

²⁸ Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 32 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 17 лютого 1972 р., дод. № 1 до п. 21 в.

Велику роботу проводять комсомольські організації, щоб виховувати юнаків і дівчат у душі любові до соціалістичної Батьківщини, братерської дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму. На XXIV з'їзді КПРС дано високу оцінку Всесоюзному походу молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, який став масовою школою виховання патріотів. Його учасники створюють меморіальні комплекси, пам'ятники та обеліски. Слідопити встановили імена тисяч раніше невідомих героїв.

У республіці вироблено певну систему військово-патріотичного виховання, яка передбачає, з одного боку, ідейно-політичне загартування майбутніх воїнів, а з другого — їх першокласну технічну й фізичну підготовку. В містах і селах діють університети, школи, гуртки майбутнього воїна, в яких комсомольці і молодь вивчають бойову історію нашої країни та її Збройних Сил, заповіти В. І. Леніна про захист соціалістичної Батьківщини. Спільно з військкоматами, організаціями ДТСААФ, штабами цивільної оборони проводяться військово-спортивні екзамени комсомольців і молоді, огляди-конкурси учбових пунктів військової підготовки. Створено близько 600 військово-спортивних таборів для призовників та допризовників. Встановлено шефські зв'язки комсомольських організацій з воїнами Радянської Армії і Флоту, прикордонниками.

Нині, в дні всенародної підготовки до 50-річчя утворення СРСР, особливого розмаху набирає робота по зміцненню дружніх зв'язків, розвитку співробітництва молоді братніх республік. Центральний Комітет комсомолу України проводить естафету ударних справ під девізом «50-річчю СРСР — трудові подарунки молоді!». Комсомольці укладають договори про соціалістичне змагання зі своїми молодими ровесниками з інших союзних республік, проводять трудові естафети, переклички виробничих колективів споріднених міст, районів, областей, здійснюють шефство над виконанням замовлень для братніх республік.

В містах і селах України створено постійно діючі лекторії та кінолекторії «В сузір'ї Радянських республік», «У дружбі — наша сила», проводяться дні братніх народів, тематичні вечори, здійснюються спільні заходи з комсомольськими організаціями міст-побратимів.

Розвиток міжнародних зв'язків молоді, інтернаціональне виховання юнацтва нерозривно пов'язані з діяльністю Комуністичної партії та Радянської держави, спрямованою на зміцнення миру, дружби і співробітництва між народами, згуртування всіх революційних і антиімперіалістичних сил. Комсомольці й молодь разом з усім радянським народом гаряче схвалюють і підтримують рішення травневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПРС, послідовну діяльність ЦК КПРС, його Політбюро, Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева щодо втілення в життя розробленої XXIV з'їздом Програми миру.

Між Ленінським комсомолом і молодіжними спілками зарубіжних соціалістичних країн активно розвиваються такі форми співробітництва, як спільна участь молоді в спорудженні важливих народногосподарських об'єктів, соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів, робота міжнародних виробничих клубів, студентські табори праці й відпочинку.

Конкретними ділами доводить наша молодь свою солідарність з боротьбою народів світу за мир, національне визволення і соціальний прогрес. У республіці проводяться трудові вахти, суботники, недільники у фонд допомоги В'єтнамові, Комсомольці та молодь беруть активну участь у Всесвітній кампанії «Юність викриває імперіалізм».

Комсомольські організації посилюють турботу про всебічний і гармонійний розвиток кожної молодої людини, про формування у юнаків і дівчат високої естетичної культури, активної потреби жити і працювати за законами краси. Цьому активно сприяє широке залучення юнаків і дівчат до роботи культосвітніх закладів, колективів художньої самодіяльності. Юнаки й дівчата становлять 60% складу самодіяльних колективів²⁹. Вони беруть активну участь у республіканському фестивалі самодіяльного мистецтва, присвяченому 50-річчю утворення СРСР. Комсомол все активніше впливає на підвищення ідейно-художнього рівня репертуару самодіяльних колективів, допомагає органам культури в доборі та підготовці культармійців, у спорудженні культосвітніх закладів.

Складовою частиною виховання гармонійно розвиненої особи є фізкультура і спорт. Сьогодні комсомольські організації розгортають широке впровадження в життя комплексу «Готовий до праці та оборони СРСР», проводять за його нормативами Всесоюзний екзамен з фізичної та військово-технічної підготовки.

Успішне вирішення складних і відповідальних завдань ідейного загартування молоді вимагає тісної взаємодії всіх організацій і установ, покликаних займатися вихованням підростаючого покоління. Виходячи з цього, в ряді областей республіки, зокрема, Одеській, Дніпропетровській, Донецькій, під керівництвом партійних організацій впроваджується комплексне перспективне планування виховної роботи серед молоді. Цей досвід заслуговує всілякої підтримки і поширення.

Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС, комітети ЛКСМУ посилюють виховну роботу з різними категоріями молоді, зокрема, учнівською і студентською. Комсомол активно допомагає партії і державі озброювати учнів і студентів всім багатством знань і культури, виховувати у них безмежну відданість справі комунізму, готовність зміцнити і примножити завоювання Великого Жовтня і героїчні досягнення радянського народу.

Дійовими засобами впливу на формування пізнавальної активності школярів, підвищення їх особистої відповідальності за успішне навчання і зразкову поведінку стали групи взаємодопомоги, комсомольські і піонерські рейди по виконанню учнями домашніх завдань, пости всеобучу, тематичні збори, зльоти відмінників. Старшокласники беруть активну участь в республіканській експедиції «В країну знань», яку протягом останніх років проводять Центральний Комітет комсомолу і Міністерство освіти УРСР. В експедиційних загонах під керівництвом вчених ведуть захоплюючий пошук юні техніки, біологи, археологи, геологи, історики, любителі літератури і мистецтва. В Донецькій, Київській, Кримській, Дніпропетровській, Львівській областях активно діють об'єднання юних любителів науки і техніки. На ряді підприємств, зокрема, Харківському тракторному заводі, «Запоріжсталі», в радгоспі ім. Котовського Кременецького району Тернопільської області створені учбові цехи, станції юних техніків.

Роки учнівства — це й школа ідейного загартування, виховання юних у дусі патріотизму, братерської дружби народів СРСР, солідарності з трудящими всіх країн. Особлива увага приділяється глибокому засвоєнню учнями основ суспільних наук, удосконаленню форм політичної інформації, вивченню теоретичної спадщини В. І. Леніна. В школах діють гуртки політнавчання, лекторії, проводяться Ленінські уроки, бесіди й політінформації, науково-теоретичні конфе-

²⁹ Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 20 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 15 вересня 1971 р., стор. 8.

ренції, походи по місцях революційної, бойової і трудової слави. Комсомольці та піонери створили в школах Ленінські музеї, зали і кімнати бойової й трудової слави, які стали центрами ідейно-виховної роботи. Уже стало традицією навчальний рік починати з уроків мужності. Великою популярністю у піонерів та школярів користується військово-спортивна гра «Зірниця», якою минулого року було охоплено більше мільйона учнів. Комсомольські організації залучають старшокласників до активної участі у Всесоюзній військово-спортивній грі «Орлятко». Школярі зміцнюють дружбу дітей усіх національностей нашої країни, проводять фестивалі, тижні братніх народів, заочні ігри-подорожі, тематичні вечори. В школах України відбулися мітинги протесту проти американської агресії в Індокитаї. Учні збирають для своїх в'єтнамських друзів шкільне приладдя, лікарські трави й рослини.

Комсомольські організації разом з педагогічними колективами стали предметніше вирішувати питання трудового виховання та професійної орієнтації учнів, всіляко підтримують і розвивають їх прагнення вже сьогодні приносити користь Батьківщині. На Україні діє більше 5400 учнівських виробничих бригад і 360 лісництв, у яких працює більше 420 тис. школярів³⁰. В школах республіки набули поширення також табори праці й відпочинку, ремонтно-будівельні загони старшокласників, фестивалі праці, конкурси «вмілі руки», дні «відкритих прохідних» на підприємствах.

Комсомол України вдосконалює піонерську роботу. Спільно з Міністерством освіти УРСР здійснюються заходи, спрямовані на виконання постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна».

В підготовці гідного поповнення робітничого класу і колгоспного селянства зростає роль системи професійно-технічної освіти. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, в якій накреслено програму дальшого поліпшення діяльності професійно-технічних училищ у відповідності з вимогами науково-технічного прогресу, завданнями комуністичного виховання трудової зміни. Буде розширено і зміцнено середні профтехучилища, що дають робітничу кваліфікацію випускникам середньої школи, поліпшено роботу училищ з одно-дворічним навчанням для підготовки кадрів масових професій. Планомірно здійснюється вже розпочатий перехід на підготовку кадрів із середньою освітою.

В нових умовах особливо важливого значення набирає проблема комплектування училищ. Сприяючи її вирішенню, комітети ЛКСМУ посилюють роботу, спрямовану на профорієнтацію молоді, пропаганду робітничих професій і переваг навчання в ПТУ.

Наше суспільство ставить усе вищі вимоги до підготовки майбутніх спеціалістів народного господарства, науки й культури.

ЦК ЛКСМУ спільно з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти та Укрпрофрадою розробили і здійснюють конкретні плани поліпшення навчальної та ідейно-виховної роботи у вузах і технікумах у світлі вимог партії, висунутих на Всесоюзному зльоті студентів, в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні». Підвищенню якості знань студентів і учнів технікумів сприяє робота академічних комісій і рад, студентських деканатів, практика укладення договорів про творчу співдружність з виробничими колективами і втілення в студентське життя заклик молодих виробничників — «Жодного відстаючого поруч!». Ефективним засобом опанування марксистсько-ленінською теорією

³⁰ «Радянська школа», 1972, № 4, стор. 8.

став щорічний конкурс студентських робіт із суспільних дисциплін, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, в якому бере участь кожний третій студент стаціонару. Сьогодні кожний десятий студент — відмінник навчання, майже половина навчається на «добре» та «відмінно», більше 700 чол. є Ленінськими та іменними стипендіатами³¹.

Боротьба за високу успішність нерозривно пов'язана з підвищенням рівня виховної роботи, розвитком громадсько-політичної активності студентства. Важливе місце належить тут поєднанню зусиль вузівського комсомолу і кафедр суспільних наук у розробці та впровадженні системи громадсько-політичної практики майбутніх спеціалістів. Нині більшість випускників вузів і технікумів одержують крім основного, «другий диплом» — посвідчення про закінчення факультету громадських професій. Ці факультети готують пропагандистів, лекторів, організаторів культурно-масової і спортивної роботи, активістів преси.

Широкий відгук серед студентської молоді знаходять завдання сучасного науково-технічного прогресу, поглибленої наукової підготовки майбутніх спеціалістів.

Важливою соціальною практикою майбутніх спеціалістів є патріотичний рух студентських будівельних загонів. У минулій п'ятирічці його школу пройшло 200 тис. студентів республіки. 1972 р. 80 тис. студентів України працювало на будівельних майданчиках нашої республіки, Тюменської, Кустанайської, Тургайської та Смоленської областей, Туркменської РСР, Калмицької та Дагестанської АРСР³². Трудове зобов'язання майбутніх спеціалістів на п'ятирічку — освоїти 600 млн. крб. капіталовкладень. Їх практичні діла свідчать про патріотичне прагнення студентів бути на передових рубежах комуністичного будівництва. «Питань, якими повинні займатися комсомольські організації — багато, — відзначив у промові на VIII пленумі ЦК ЛКСМУ член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький. — І це зрозуміло, бо комсомольці трудяться скрізь, де перетворюються в життя плани нашої партії. На всіх ділянках господарського і культурного будівництва у нас мають діяти бойові, згуртовані, авторитетні комсомольські осередки. А цього можна добитися лише тоді, коли буде повсякденно приділятися предметна увага поліпшенню і збагаченню всього внутріспількового життя. В цьому — запорука успіху»³⁴.

З активною допомогою пертійних організацій комітети ЛКСМУ добиваються дальшого організаційно-політичного зміцнення, піднесення бойовитості комсомольських осередків.

Накреслена ХХІV з'їздом КПРС програма розгорнутого будівництва комунізму успішно виконується. І вагомий вклад у здійснення планів економічного та соціального розвитку нашої країни вносять комсомольці й молодь. Сьогодні юнаки і дівчата разом з усім радянським народом готуються гідно зустріти знаменну дату — 50-річчя утворення СРСР.

³¹ Архів ЦК ЛКСМУ України, 1972. Звіт республіканського оргкомітету про підсумки II туру IV Всесоюзного конкурсу студентських робіт з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху, стор. 4. Поточний архів ЦК ЛКСМ України. Інформації обкомів ЛКСМУ про підсумки зимової екзаменаційної сесії 1971—1972 навчального року.

³² Архів ЦК ЛКСМ України. Протокол № 35 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 18 квітня 1972 р., дод. № 1—2 до п. 36.

³³ «Радянська Україна», 24 жовтня 1972 р.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

Д. І. МИШКО

УЧАСТЬ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УТВОРЕННІ СРСР

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції знаменувала початок краху капіталістичного способу виробництва і народження соціалістичного ладу. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначається, що ця революція стала «головною політичною умовою здійснення корінних соціально-економічних перетворень, втілення в життя ленінської програми з національного питання, виникнення радянських республік. Спільні інтереси трудящих різних національностей, які стали на шлях будівництва нового суспільства, їх прагнення до об'єднання зусиль і братерського співробітництва дістали своє практичне втілення у створенні в грудні 1922 року єдиної багатонаціональної держави — Союзу РСР»¹.

Радянська держава, утворена у вогні революційних битв, експропріювала в експлуататорських класів землю, фабрики, заводи, залізниці, банки та інші найважливіші засоби виробництва і передала їх трудящим. Новий суспільний лад відкрив широкі можливості для розвитку соціалістичної економіки, науки, культури і необмеженої творчої ініціативи мас.

Керівником революції і творцем нової держави був геніальний вождь Комуністичної партії, видатний теоретик наукового комунізму В. І. Ленін. Ще на початку жовтня 1917 р. в статті «До перегляду партійної програми» він писав: «Ми хочемо якомога більшої держави, якомога тіснішого союзу, якомога більшого числа націй, що живуть у сусідстві з великорусами; ми хочемо цього в інтересах демократії і соціалізму, в інтересах залучення до боротьби пролетаріату якомога більшого числа трудящих різних націй. Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдності, *з'єднання*, а не розділення. Ми хочемо *революційного* з'єднання, тому не ставимо лозунга об'єднання всіх і всяких держав взагалі, бо на черзі дня соціальна революція ставить об'єднання *тільки* держав, що перейшли і переходять до соціалізму, колоній, що визволяються, і т. д.»². Володимир Ілліч мав на меті утворення добровільного союзу визволених народів, які стануть на шлях будівництва соціалізму: «Ми хочемо, щоб республіка російського (я не від того, щоб сказати навіть: великоруського, бо це правильніше) народу *привертала* до себе інші нації, але чим? Не насильством, а виключно добровільною угодою»³. Він підкреслював, що нова соціалістична держава повинна надати кожному народові право на відокремлення й утворення своєї суверенної держави.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 3—4.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 146.

³ Там же.

Ці ленінські ідеї були покладені в основу «Декларації прав народів Росії». В цьому документі розкрито основні принципи розв'язання національного питання: 1) рівність і суверенність народів Росії; 2) право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави; 3) скасування будь-яких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень; 4) вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, що населяють територію Росії⁴.

Проголошення Радянським урядом рівності й суверенності всіх народів мало величезне значення для об'єднання раніше пригноблених трудящих мас у боротьбі за встановлення влади Рад на місцях, зміцнення дружби між ними. Під керівництвом більшовицької партії в класових битвах зароджувалась, міцніла й гартувалась єдність і бойова співдружність пролетаріату всіх промислових центрів, створювалася могутня інтернаціональна революційна сила.

Важливу роль у розгортанні революційної боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Україні відіграв «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», написаний В. І. Леніним 3 грудня 1917 р. В ньому, зокрема, говорилося: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»⁵. Уряд Радянської Росії надавав право українському народу, як і народам Фінляндії, Литви, Латвії, Білорусії та ін., цілком відокремитись від Росії або об'єднатися з нею на засадах федерації.

В той час на Україні народні маси під керівництвом комуністичних організацій героїчно боролися проти буржуазно-націоналістичних військ Центральної ради. Для вирішення питання про владу та розгортання революційної боротьби 11 грудня 1917 р. в Харкові було скликано I Всеукраїнський з'їзд Рад. 12 грудня 1917 р. він проголосив Україну Республікою Рад. У його резолюції говорилося, що влада на території Української республіки віднині належить тільки Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів, і підкреслювалося, що трудящі України будуть боротися «за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі та ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на міцній єдності трудящих мас України, незалежно від їхньої національності, з трудящими масами всієї Росії»⁶. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет і доручив йому негайно поширити на Україні чинність декретів уряду РСФРР про землю, робітничий контроль на виробництві, демократизацію армії та ін.

Україна встановила братерські відносини з народами РСФРР ще в грудні 1917 р. Уряд і трудящі нашої республіки пам'ятали, що вільна Україна можлива тільки при єдності дій пролетарів великоруських і українських, без такої єдності про неї не може бути й мови⁷. Тому в резолюції з'їзду вказувалося, що Радянська Україна негайно встановить з Радянською Росією та іншими радянськими республіками цілковиту погодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян усіх визволених народів⁸.

⁴ Документи внешней политики СССР, т. 1, М., 1957, стор. 15.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 13.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

⁸ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 12—13.

16 грудня 1917 р. РНК РСФРР високо оцінила проголошення України Республікою Рад: «Вітаючи утворення у Харкові справді народної Радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братерської республіки повну і всемірну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народові України»⁹.

Першочерговим завданням нового уряду України був розгром військ Центральної ради. В цьому йому значну допомогу подав братній російський народ. У грудні 1917 — січні 1918 рр. війська буржуазних націоналістів були вигнані з Катеринослава, Полтави, Чернігова, Миколаєва, Одеси, Херсона та багатьох інших міст. 26 січня 1918 р. радянські частини ввійшли в Київ, а 30 січня сюди прибув Радянський уряд України. Відтоді на території України швидко створювалися та розгортали свою діяльність місцеві органи Радянської влади, формувалися нові з'єднання робітничо-селянської армії тощо. Рада Народних Комісарів РСФРР і особисто В. І. Ленін всіляко допомагали урядові Радянської України розв'язувати ці складні завдання.

Однак з весни до початку зими 1918 р. Україна була окупована австрійськими та німецькими загарбниками. Навіть у тяжких умовах окупації комуністи України керували визвольною боротьбою і провели велику роботу щодо підготовки установчого з'їзду та створення Комуністичної партії, 5—12 липня 1918 р. в Москві проходив I з'їзд комуністичних організацій України, на якому було утворено КП(б)У. Це мало величезне значення для розгортання боротьби народних мас проти іноземних загарбників та українських буржуазних націоналістів. Утворення КП(б)У сприяло зміцненню братерської дружби українського народу з великим російським та іншими радянськими народами.

В той час більшовицькі організації всіх національних республік широко популяризували серед трудящих ленінські ідеї про об'єднання радянських народів у єдиній соціалістичній державі. На масових мітингах та зборах робітники і селяни виступали за встановлення й зміцнення братерських взаємовідносин між народами Росії, взаємодопомогу під час відбудови народного господарства, в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції. За виключно складних умов громадянсько-війни співробітництво радянських народів набрало форм військово-політичного союзу для захисту соціалістичних завоювань. 28 січня 1919 р. Робітничо-Селянський уряд Радянської України звернувся до урядів і народів Російської Радянської Федерації, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії з пропозицією укласти оборонний союз для спільної боротьби проти класових ворогів та імперіалістичної контрреволюції¹⁰.

В роботі III Всеукраїнського з'їзду Рад, що відкрився 6 березня 1919 р. в Харкові, брали участь з дорадчим голосом представники Москви, Петрограда, Латвії та Естонії. 10 березня з'їзд затвердив першу Конституцію Української СРР, в якій, зокрема, було записано: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з уже існуючими нині радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції і в

⁹ Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р.— січень 1918 р.). Збірник документів, К., 1947, стор. 93.

¹⁰ «Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 30 січня 1919 р.

найтісніше співробітництво в галузі комуністичного будівництва»¹¹. В цей час представники Радянської України, які перебували в Москві, розпочали переговори з урядом Радянської Росії та інших радянських республік про створення військово-оборонного союзу під верховним політичним і воєнним керівництвом уряду РСФРР¹².

Підтримуючи ініціативу уряду Радянської України щодо об'єднання всіх військових сил для спільної боротьби проти класових ворогів та іноземних загарбників, 4 квітня 1919 р. В. І. Ленін доручив скласти «Проект директив ЦК РКП(б) про воєнну єдність». 18 травня 1919 р. Всеукраїнський ЦВК, а 31 травня 1919 р. Рада Оборони Білорусії і Литви ухвалили постанови про об'єднання військових сил радянських республік. 1 червня 1919 р. в Москві відбулося засідання Всеросійського ЦВК з участю представників України, Білорусії, Литви, Латвії й Криму. На ньому прийнято Декрет про створення військово-політичного союзу радянських республік, в основу якого покладено «Проект директив ЦК РКП(б) про воєнну єдність». В. І. Ленін підкреслював, що «на базі цього договору, який означає тісну федерацію двох республік у боротьбі проти імперіалістичних країн, ми будемо все більш і більш тісний союз»¹³. На цьому засіданні було прийнято також спільну ухвалу про об'єднання військової організації та командування, рад народного господарства, залізничного управління, фінансів, комісаріатів праці всіх радянських республік. Керували роботою цих галузей колеги відповідних наркоматів і відомств Радянської Росії.

Об'єднання військових сил радянських республік і створення єдиної Червоної Армії мало велике значення для спільної боротьби трудящих проти внутрішньої контрреволюції та інтервенції. В роки громадянської війни Червона Армія розгромила білогвардійські армії генералів Каледіна, Юденича, Денікіна, Колчака, Врангеля, інтервентів на Півночі, Україні, Закавказзі, Середній Азії та Далекому Сході. Військово-політичний союз став важливим етапом у розвитку дружніх взаємовідносин між радянськими республіками.

Після переможного завершення громадянської війни необхідно було в найкоротший строк відбудувати зруйноване народне господарство, здійснити культурну революцію, зміцнити обороноздатність країни, союз робітничого класу з селянством, налагодити тісні економічні, політичні та культурні зв'язки між усіма радянськими республіками тощо. Виконати ці величезні плани можна було лише за умов дальшого зміцнення соціалістичних взаємовідносин між народами. Тому постало питання про необхідність об'єднання основних державних установ, які виконували однакові функції у всіх республіках.

Для розв'язання цих проблем у межах нашої республіки була скликана V конференція КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.), яка прийняла рішення встановити міцний господарський і політичний союз Радянської України з РСФРР та іншими радянськими республіками¹⁴.

Ініціативу КП(б)У підтримав ЦК РКП(б). У грудні 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) було вирішено створити спеціальну комісію для підготовки проекту Союзного робітничо-селянського договору про встановлення господарського союзу між республіками. Проект договору схвалив Пленум ЦК РКП(б), а підписав його від імені уряду РСФРР

¹¹ «Комуніст України», 1962, № 12, стор. 38; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 58.

¹² «УІЖ», 1962, № 6, стор. 30—31.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 295; Собранне Узаконеній РСФСР, 1919 р., ст. 264.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 293.

В. І. Ленін¹⁵. 28 грудня 1920 р. Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР було укладено. Передбачалося об'єднати такі народні комісаріати обох республік: військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу, а також вищі ради народного господарства¹⁶. В лютому 1921 р Союзний договір між РСФРР і УСРР ратифікував V Всеукраїнський з'їзд Рад. У рішенні з'їзду говорилося: «Відбудова господарства пролетарської Української республіки повинна вестися в повній згоді з розвитком господарства інших радянських республік, для чого загальногосподарський план УСРР повинен бути складовою частиною єдиного господарського плану союзу федерації радянських республік, що стоять єдиним фронтом перед світовими імперіалістами»¹⁷. Подібні союзні договори було укладено також між РСФРР та Азербайджанською, Білоруською, Вірменською, Грузинською, Бухарською і Хорезмською Радянськими республіками¹⁸. Це мало велике значення для успішної відбудови народного господарства, зміцнення співробітництва між радянськими народами.

Необхідність встановлення широких економічних і політичних зв'язків між радянськими республіками викликала ще й тим, що уряди імперіалістичних країн намагалися посилити дипломатичний тиск на Країну Рад й економічно та політично ізолювати її від зовнішнього світу. З цією метою вони планували скликати в Генуї міжнародну конференцію, на якій мали намір запровадити щодо Радянської країни економічні, політичні та фінансові санкції, спрямовані на її закабалення¹⁹. 16 січня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову скликати конференцію представників Центральних Виконавчих Комітетів усіх радянських республік для обговорення питання про спільне представництво на Генуезькій міжнародній конференції. 23 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Вважати безумовно необхідним спільний дипломатичний фронт Радянської Федерації» і виступати там «у формі спільної делегації, що представляє всі радянські республіки»²⁰. А 22 лютого 1922 р. в Москві відбулася нарада уповноважених представників України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Бухарської Народної Радянської Республіки, Хорезмської Народної Радянської Республіки і Далекосхідної республіки, на якій підписано протокол про передачу всіма національними республіками повноважень урядові РСФРР захищати їх інтереси на Генуезькій конференції і укладати та підписувати там від імені всіх республік дипломатичні акти та інші документи²¹. Утворення дипломатичного союзу сприяло зміцненню політичних зв'язків між радянськими республіками.

Сам характер соціалістичного господарювання обумовлював необхідність створення єдиної багатонаціональної держави, здатної використати всі потенціальні можливості для невпинного розвитку економіки, науки і культури.

У той час рух за об'єднання радянських республік набрав всенародного характеру. Трудящі маси усвідомлювали важливість здійснення цього невідкладного завдання для зміцнення могутності Країни Рад. 11 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, спря-

¹⁵ «Комуніст України», 1962, № 12, стор. 39.

¹⁶ Собрание Указонений РСФСР, 1921 р., ст. 13.

¹⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 102.

¹⁸ «УІЖ», 1962, № 6, стор. 31.

¹⁹ «Правда», 3 березня 1922 р.

²⁰ «Комуніст України», 1962, № 12, стор. 40.

²¹ «Известия ВЦИК», 25 лютого 1922 р.

мовану на вдосконалення державного союзу між РСФРР і УСРР. Було створено комісію з представників ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, яка мала в місячний строк уточнити взаємовідносини між наркоматами РСФРР і УСРР та підготувати пропозиції щодо їх поліпшення. На підставі пропозицій комісії наркомати РСФРР і УСРР розробили проекти угод про взаємовідносини між обома республіками, які після відповідної доробки та конкретизації було схвалено урядами РСФРР і УСРР. Водночас працювали такі ж комісії з представників ЦК РКП(б) і ЦК компартій національних радянських республік²².

Велику організаторську та масово-політичну роботу по підготовці до об'єднання радянських республік здійснила Комуністична партія та її Центральний Комітет.

Нове державне об'єднання мало бути, на думку Володимира Ілліча, Союзом Радянських Соціалістичних Республік, до якого добровільно входила будь-яка суверенна, рівноправна радянська республіка²³. «Ми,— писав вождь революції,— визнаємо себе рівноправними з Українською СРР і ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Радянських Республік Європи і Азії»²⁴.

У своїх статтях і промовах В. І. Ленін вказував на необхідність створити нові верховні органи влади і не підпорядкувати їх центральним органам державної влади РСФРР. Керуючись цими принципами, комісія ЦК РКП(б) виробила новий проект об'єднання соціалістичних республік, який 6 жовтня 1922 р. був схвалений Пленумом ЦК РКП(б). Рішення Пленуму ЦК РКП(б) були одностайно схвалені ЦК компартій національних республік і з'їздами їх Рад. Так, 11 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши повідомлення Г. І. Петровського і М. В. Фрунзе про зміст рішення жовтневого Пленуму ЦК РКП(б), повністю схвалило їх і дало розпорядження відповідним організаціям популяризувати в пресі ленінську ідею утворення добровільного союзу рівноправних соціалістичних республік — СРСР. 16—17 жовтня 1922 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який схвалив рішення ЦК РКП(б), а також постанову третьої сесії ВУЦВК від 15 жовтня з цього питання і доручив Політбюро ЦК КП(б)У, керуючись резолюцією жовтневого Пленуму ЦК РКП(б), розробити конкретні пропозиції щодо взаємовідносин між РСФРР і УСРР²⁵. У рішеннях Пленуму і Політбюро ЦК КП(б)У підкреслювалася необхідність повного збереження рівноправності й суверенітету націй.

Питання про утворення СРСР всебічно обговорювалося на VII Всеукраїнському з'їзді Рад, який розпочав свою роботу 10 грудня 1922 р. в Харкові. У вітальній телеграмі В. І. Леніна делегатам з'їзду, зокрема, говорилося: «Одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові, є питання про об'єднання республік. Від правильного розв'язання цього питання залежить дальша організація нашого державного апарату... Я висловлюю тверду впевненість в тому, що з'їзд знайде правильний шлях до розв'язання цих завдань, і від душі бажаю йому повного успіху в роботі»²⁶.

З доповіддю про об'єднання радянських соціалістичних республік виступив заступник Голови Раднаркому УСРР і командуючий збройними силами України і Криму М. В. Фрунзе. Він глибоко проаналізу-

²² «Вопросы истории», 1961, № 4, стор. 37—38.

²³ Див. Ленинский сборник, XXXVI, стор. 496—498; В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 547—553.

²⁴ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 497.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 302.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 401.

вав економічне і міжнародне становище країни за п'ять років існування Радянської влади, показав процес розширення і зміцнення братерських зв'язків між робітничим класом і селянством, зростання соціалістичної свідомості та інтернаціональної солідарності народів радянських республік. М. В. Фрунзе підкреслив, що радянські люди тільки спільними зусиллями зможуть подолати всі труднощі й відбудувати народне господарство. Він доповів з'їздові, що за постановою ВУЦВК встановлено зв'язки з іншими радянськими республіками, які також приступили до вироблення законоположень майбутньої єдиної союзної держави та її конституції.

Потім М. В. Фрунзе зачитав проекти «Декларації про утворення Союзу РСР» та «Основ Конституції Союзу РСР». У «Декларації» підкреслювалося, що класова солідарність робітників і селян України, Російської Федерації, Білорусії та закавказьких республік ще після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції набула нового, соціалістичного змісту. Тільки завдяки цьому братерському союзу, який виріс і зміцнів у роки громадянської війни, трудящі маси радянських республік змогли завойовувати і відстояти свої права на владу, землю, фабрики та заводи проти шалених атак об'єднаного табору капіталістичних хижаків усього світу²⁷. В «Декларації» відбито прагнення трудящих радянських республік об'єднатись в єдину соціалістичну державу. В прийнятому з'їздом рішенні говорилося, що СРСР зміцнить «на принципах взаємної рівності їх тісний економічний і політичний зв'язок і який в той же час забезпечує самостійність національно-культурного будівництва і необхідні гарантії прояву господарської ініціативи кожного з членів Союзу, буде найкращою формою розв'язання національного питання в дусі міжнародної пролетарської солідарності»²⁸.

На з'їзді виступив народний комісар юстиції УСРР М. О. Скрипник, який від імені комуністичної фракції палко підтримав проект уряду про об'єднання радянських республік. Він висловив упевненість, що народні маси всіх радянських республік підтримають ленінську ідею утворення союзної держави, яка буде для трудящих усього світу важливою основою, що згуртуватиме їх для спільної боротьби проти капіталізму, за своє соціальне і національне визволення²⁹.

М. О. Скрипник, М. В. Фрунзе та інші делегати VII Всеукраїнського з'їзду Рад різко критикували діяльність українських буржуазних націоналістів, які поширювали провокаційні чутки про «ліквідацію самостійної України», відновлення «єдиної неділимї Росії» і т. д. М. О. Скрипник назвав їх «вузьколобими українськими націоналістами», які мріяли про буржуазну самостійність і відновлення свого класового панування.

Делегати VII Всеукраїнського з'їзду Рад гаряче схвалили ідею В. І. Леніна про утворення єдиної соціалістичної держави. Зокрема, делегат від Харківської губернії Конотоп сказав: «VII губернський з'їзд Рад Харківщини від імені робітників і селян одногослоно приєднався до пропозиції уряду про утворення СРСР. На Україні немає жодного села, жодного підприємства, де б з великою радістю не було зустрінута ця пропозиція, але ще з більшою радістю буде зустрінута постанова з'їзду Рад про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Незаможний селянин з Київщини Клименко говорив: «Не-

²⁷ Образование СССР. Сборник документов 1917—1924, М.—Л., 1949, стор. 298—299.

²⁸ Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 189.

²⁹ VII Всеукраїнський съезд Советов, стор. 65—67.

заможне селянство Київщини вітає утворення Союзу Радянських Республік»³⁰.

Всі промовці підкреслювали, що даліше зміцнення зв'язків з братнім російським народом та іншими радянськими народами відкриє необмежені можливості для розвитку промисловості, сільського господарства і культури, сприятиме успішному будівництву соціалістичного суспільства і зміцненню обороноздатності союзної держави. Вони запевняли Комуністичну партію і Радянський уряд, що утворення СРСР підтримають робітники і селяни України.

13 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад, висловлюючи волю трудящих, під звуки «Інтернаціоналу» одноголосно прийняв «Декларацію про утворення СРСР». Водночас він звернувся до робітників і селян Російської, Білоруської, Азербайджанської, Грузинської і Вірменської радянських республік з пропозицією розгорнути підготовку до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На з'їзді було обрано делегатів на X з'їзд Рад РСФРР, яким доручалося взяти участь у розробці і затвердженні «Декларації» і «Договору про утворення СРСР»³¹.

З'їзд надіслав В. І. Леніну вітальну телеграму, в якій говорилося: «Виконуючи Ваші вказівки, з'їзд приділив особливу увагу питанням радянського будівництва, розвитку сільського господарства і промисловості. В тісному союзі і єднанні з іншими радянськими республіками ми будемо працювати для здійснення принципів комунізму. Зараз під звуки «Інтернаціоналу» Всеукраїнський з'їзд Рад одноголосно ухвалив на доповідь уряду резолюцію про негайне створення нового державного об'єднання під назвою «Союзу Соціалістичних Радянських Республік». З'їзд не сумнівався, що ініціатива робітників і селян України зустрінє цілковите співчуття і схвалення трудящих мас Росії і всіх інших братніх радянських країн. Палко вітаючи Вас, як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в недалекому майбутньому бачити Вас на посту керівника загальносоюзного Радянського Уряду»³².

Питання про утворення СРСР протягом жовтня — грудня 1922 р. обговорювалося на губернських, повітових і волосних з'їздах Рад. На партійних і робітничих зборах, сільських сходах український народ одноставно схвалював історичні рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад. Зокрема, в резолюції зборів робітників Пролетарського району м. Харкова записано: «Ознайомившись з постановою повновладного господаря робітничо-селянської України — VII з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів про союзне об'єднання радянських республік, збори вітають постанову з'їзду, спрямовану проти натиску світового капіталу»³³. VII Катеринославський губернський з'їзд Рад «від імені робітників і селян Катеринославщини» запевняв, «що цей союз ще більше зміцнить могутність радянських республік і прискорить їх економічне відродження»³⁴. Конференція безпартійних Гавришівської волості Подільської губернії постановила: «Цілком погодитися і вітати цей союз, який дасть можливість ще тісніше згуртувати робітників і селян у боротьбі з капіталом»³⁵.

VII Всеукраїнський з'їзд Рад звернувся з відозвою до трудящих

³⁰ «Коммунист», 14 грудня 1922 р.

³¹ «УІЖ», 1962, № 6, стор. 36.

³² «Коммунист», 14 грудня 1922 р.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 493, арк. 27.

³⁴ «Комуніст України», 1962, № 12, стор. 42.

³⁵ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925). Збірник документів і матеріалів, Вінниця, 1957, стор. 238.

радянських республік, в якій закликав їх підтримати цей всенародний рух і приступити до здійснення ленінського плану утворення СРСР. У той же час по всій неосяжній Країні Рад розгорнулося широке обговорення цього важливого питання. 13 грудня 1922 р. I з'їзд Рад Закавказької Федерації, а 16 грудня 1922 р. IV Всебілоруський з'їзд Рад підтримали ідею створення єдиної соціалістичної держави. В усіх республіках було обрано делегатів на I Всесоюзний з'їзд Рад.

23 грудня 1922 р. в Москві відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, а 26 грудня його делегати одностайно схвалили постанову про утворення Союзу РСР і вступ до нього на рівних правах РСФРР. Проект Декларації про утворення СРСР був затверджений 29 грудня 1922 р. конференцією уповноважених делегатів радянських республік, яка відбулася в Кремлі. РСФРР виступала центром об'єднання і згуртування радянських народів, була прообразом утворення СРСР.

30 грудня 1922 р. у Великому театрі в Москві в урочистій обстановці відкрився I Всесоюзний з'їзд Рад. Від УСРР на ньому були присутні 364 делегати. З'їзд відкрив найстаріший делегат П. Г. Смідович. У своїй промові він зазначив: «Одностайна воля трудящих України, Азербайджану, Грузії, Вірменії та Білорусії злити відособлені радянські республіки в єдине ціле, в могутню державу — Союз Соціалістичних Радянських Республік — виражена на з'їздах Рад України, Білорусії та Закавказької Федерації. Ця воля з невимовним ентузіазмом підтримана представниками трудящих РСФРР на засіданні X Всеросійського з'їзду Рад 26 грудня. Резолюцією, яка прийнята на цьому з'їзді, підтверджено, як основу Союзу, принцип рівноправності республік, добровільності входу їх у союзню державу, із збереженням для кожної з них права вільного виходу з неї. Ці принципи ляжуть в основу Договору Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що пропонують делегації»³⁶.

Через хворобу В. І. Ленін не був присутній на засіданнях з'їзду, але своїми порадами спрямовував його роботу. В листі «До питання про національності або «автономізацію» Володимир Ілліч застерігав Комуністичну партію від можливого великодержавно-націоналістичного перекручення самої ідеї утворення СРСР, особливо при створенні державного апарату. Він вимагав виключно уважно ставитись до всіх націй і народностей, які в минулому були пригноблені царизмом, всіляко сприяти зміцненню суверенітету кожної республіки, що є важливою умовою дальшого зміцнення братерської дружби між радянськими народами. В. І. Ленін писав, що «корінний інтерес пролетарської солідарності, а значить і пролетарської класової боротьби, вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання, а завжди враховували обов'язкову різницю в ставленні пролетаря нації пригнобленої (або малої) до нації гноблячої (або великої)»³⁷.

30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР прийняв Декларацію про утворення Союзу Соціалістичних Радянських Республік*. У Декларації підкреслювалося, що утворення єдиної союзної багатонаціональної держави здійснено в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, і урочисто проголошувалося, що нова держава є союзом рівноправних і суверенних республік, за кожною зберігається

³⁶ I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет, М., 1923, стор. 3.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 550—551.

* Така назва Радянського Союзу зберігалася до прийняття Конституції СРСР 1936 р. За новою Конституцією союзню державу названо Союз Радянських Соціалістичних Республік.

право вільного виходу з складу СРСР. Водночас зазначалося, що вступ до Союзу відкритий для всіх радянських соціалістичних республік, які виникатимуть в майбутньому³⁸. В Договорі про утворення СРСР записано, що до складу Радянського Союзу входять такі республіки: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії).

І з'їзд Рад СРСР постановив проголосити столицею Радянського Союзу Москву. На ньому було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР — верховний державний орган влади в період між з'їздами Рад — у складі 371 члена і 138 кандидатів. На сесії ЦВК, що зібралася після з'їзду, обрано Президію ЦВК з 19 членів. Від УСРР до складу Президії ввійшли Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, Ф. Я. Конта ін. Головами ЦВК було обрано М. І. Калініна, Г. І. Петровського, Н. Н. Наріманова, О. Г. Черв'якова, які по черзі здійснювали керівництво Центральним Виконавчим Комітетом. На другій сесії ЦВК СРСР, яка відбулася в липні 1923 р., Головою Ради Народних Комісарів СРСР обрано В. І. Леніна і затверджено народних комісарів СРСР.

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» дана глибоко наукова оцінка діяльності В. І. Леніна — ініціатора утворення СРСР: **«Величезна заслуга в створенні багатонаціональної соціалістичної держави належить вождеві партії і народу Володимирові Іллічу Леніну.** Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив струнку вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії. Марксизм-ленінізм розкрив місце і роль національного питання в революційному перетворенні світу, показав його підпорядкованість інтересам класової боротьби пролетаріату, інтересам соціалізму. Невід'ємною складовою частиною ленінської національної програми була вимога побудови партійних та інших організацій пролетаріату за інтернаціональною ознакою. В теорії і на практиці було доведено життєву необхідність єднання пролетарів усіх національностей в боротьбі проти капіталістичного рабства, за соціальне і національне визволення»³⁹. Ленінські принципи добровільності державного соціалістичного союзу рівноправних народів було покладено в основу першої Конституції СРСР, остаточно затвердженої II Всесоюзним з'їздом Рад 31 січня 1924 р.

Трудащі Радянського Союзу схвалили рішення I Всесоюзного з'їзду Рад. Так, на Україні відбулися багатолюдні конференції, мітинги, збори, на яких робітники і селяни висловлювали впевненість, що утворення СРСР сприятиме зміцненню Радянської влади, відкриває необмежені можливості для швидкої відбудови народного господарства.

Добровільне об'єднання суверенних соціалістичних республік знаменувало новий етап у розвитку співробітництва народів великої соціалістичної держави. Здійснилися сподівання трудящих мас усіх республік, перед якими відкрився світлий шлях до комунізму.

Марні спроби українських буржуазних націоналістів та інших фальсифікаторів з імперіалістичного табору перекрутити зміст цієї знаменної історичної події в житті народів Радянського Союзу. Хід історичного процесу показав всю її веліч і прогресивне значення.

³⁸ Історія Української РСР, т. II, стор. 190—191.

³⁹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4—5.

В Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначається: «Утворення СРСР за своїм політичним значенням і соціально-економічними наслідками займає видатне місце в історії Радянської держави». Воно «стало одним з вирішальних факторів, що забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення економіки і культури всіх радянських республік, зміцнення оборонної могутності та міжнародних позицій багатонаціональної держави трудящих»⁴⁰.

З утворенням СРСР розпочався новий етап у розвитку братерської дружби між рівноправними радянськими народами. Це був приклад справедливого вирішення національного питання. «В утворенні, зміцненні і розвитку цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — відіграли свою роль усі нації і народності нашої країни, і насамперед великий російський народ. Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щирю повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини»⁴¹.

Для Радянської України відкрилися широкі перспективи розвитку всіх галузей економічного і культурного життя. За короткий строк вона перетворилася в республіку передової соціалістичної індустрії, розвинутого сільського господарства, високої науки і культури. За допомогою братніх радянських народів український народ возз'єднав свої землі, відбив всі спроби імперіалістів посягнути на його незалежність і державний суверенітет.

Радянський Союз успішно подолав усі суворі випробування і став могутньою соціалістичною державою. Завдяки перемозі соціалізму і здійсненню ленінської національної політики більше 100 соціалістичних націй і народностей нашої країни побудували соціалістичне суспільство, здобули можливості для розвитку економічного, політичного і культурного життя в період розгорнутого комуністичного будівництва. Успіхи СРСР показують всьому прогресивному людству шлях справді наукового розв'язання національного питання, братерського єднання соціалістичних націй і народностей.

⁴⁰ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

⁴¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

ТУРКМЕНСЬКИЙ НАРОД ЗНАЙШОВ СВОЄ ЩАСТЯ У СІМ'І РІВНИХ

50-річчя СРСР, що відзначитиметься всім прогресивним людством,— величне свято радянського народу, всіх друзів нашої країни в усьому світі. Йдучи назустріч славному ювілею, радянські люди відчують гордість за те, що зроблено за цей короткий історичний строк.

Недорозвинутий феодалізм, патріархальщина, дика деспотія, елементи капіталістичних відносин, жорстоке колоніальне гноблення— ось характерні риси ладу, що панував у дожовтневому Туркменістані. Це становище, на задум царизму, мало сприяти пануванню застою та деградації, розчленуванню й вимиранню цілих народів, які животіли в злиднях і темряві. Туркменський народ був розчленований. Частина туркменів увійшла до складу Закаспійської області Туркестану, інша була віддана під владу Хівінського хана, а третя знемагала під п'ятою еміра Бухари.

Царизм і феодальні деспоти Хиви та Бухари утискували трудящих туркменів і докладали всіх зусиль, щоб тримати пригноблених у покорі, страху та нецтві. Але всі вони виявилися безсилими проти великого єднання тих, хто не хотів жити по-старому, бути безмовним рабом. Туркменському трудовому селянству в його визвольній боротьбі простягнув руку російський пролетаріат на чолі з ленінською партією. Він став надійним союзником і прозорливим керівником для трудових дехкан Туркменістану.

Революційний союз пролетаріату Росії та туркменського селянства зародився у вогні першої російської революції і остаточно склався в період Жовтня. 2 грудня 1917 р. в Закаспійській області було встановлено Радянську владу. Туркменське селянство активно виступило проти колоніальної адміністрації Тимчасового уряду. Представники туркменського населення були введені до складу місцевих Рад. Сотні, а потім і тисячі туркменів вступили до Червоної Армії, героїчно боролися за Радянську владу проти англійських інтервентів, російських білогвардійців і туркменських ханів.

Найактивнішу участь у встановленні Радянської влади в Туркменістані брали сини українського народу І. В. Бухаренко (колишній начальник тилу Закаспійського фронту, потім один з керівних працівників республіки, тепер персональний пенсіонер), А. В. Лисенко (перший голова Мервської більшовицької організації в 1917—1918 рр.), С. К. Калениченко (голова ЧК Мервської Ради, розстріляний білогвардійцями в 1918 р.), І. І. Биченко (член КПРС з 1918 р., командир кавалерійського ескадрону на Закаспійському фронті), Ф. І. Ткачук (командир бронепоезда, живе зараз у Києві), С. Горбатенко (кандидат у члени виконбюро ЦК КП(б) Туркменістану в 1925—1928 рр.), А. С. Панченко (член КПРС з 1924 р.) та багато інших.

Віками мріяв туркменський народ про об'єднання в єдиній суверенній державі. Народну мрію про цей час оспівував ще класик туркменської літератури Махтумкулі. І ось ця багатовікова мрія туркменського народу здійснилася. 27 жовтня 1924 р. внаслідок національ-

ного розмежування Середньої Азії було створено Туркменську Радянську Соціалістичну Республіку, яка добровільно увійшла до складу Радянського Союзу. Одночасно було створено й Комуністичну партію Туркменистану.

Вороги соціалізму, всупереч дійсності, намагаються зобразити справу так, ніби державне розмежування народів Середньої Азії було прикладом здійснення імперіалістичної політики «поділяй і володарюй». Тимчасом туркменський народ, як й інші народи Середньої Азії, з утворенням суверенної соціалістичної республіки, яка добровільно увійшла до складу Радянського Союзу, дістав найсприятливіші умови для всебічного національного розвитку.

Перед молодією республікою стояло складне завдання — відродити визволений Великим Жовтнем туркменський народ, забезпечити його перехід від занепаду до вершин сучасного прогресу, соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Розв'язання цього складного завдання, накресленого ленінською національною політикою партії, було здійснене завдяки братерській безкорисливій допомозі великого російського та інших братніх народів СРСР.

Уже в другій половині 20-х років у житті туркменського народу сталися великі зміни. В 1925—1927 рр. було проведено земельно-водну реформу в Полторацькому (Ашхабадському) та Мервському округах, внаслідок чого землю та воду, відібрані у феодалів і баїв, одержали 10 357 раніше безземельних дехканських господарств, а 23 155 бідняцьких господарств отримали додаткові ділянки зрошуваної землі. В туркменських селах відкривалися школи, створювалися селянські кооперативні товариства, почалася боротьба за розкріпачення жінок-туркменки, яка раніше була безомовною рабинею чоловіка. Велику роль у житті села в ці роки відіграв масовий селянський союз «Кошчи» («Орач»), що об'єднав бідноту й передову частину середняків.

Одночасно в Ашхабаді та інших містах почалося будівництво промислових підприємств — прядильно-ткацької та шовкомотальної фабрик. Посиленими темпами йшло залучення туркменів до радянського та партійного апарату; перші кроки робили туркменське радянське мистецтво, література, наука.

Вирішальні перетворення в економіці, культурі та соціальній структурі Туркменистану були здійснені в роки першої та другої п'ятирічок. коли в основному було подолано багатокілову відсталість туркменського народу, забезпечено його фактичну рівність з іншими народами СРСР.

У ході соціалістичної індустріалізації в Туркменії було докорінно перетворено промисловість. Місце дрібних напівкустарних підприємств зайняли великі промисли, фабрики та заводи, що наприкінці 30-х років давали вже більше $\frac{2}{3}$ всієї валової продукції народного господарства республіки. Склався туркменський національний робітничий клас.

Внаслідок суцільної колективізації сільського господарства докорінно змінилося життя туркменського села. Замість десятків тисяч дрібних селянських господарств з прадідівськими методами землеробства і тваринництва виникли великі соціалістичні господарства — колгоспи та радгоспи. В 1937 р. колгоспи об'єднували вже 95,4 селянства Туркм. РСР.

Вирішальних успіхів досягла культурна революція. Було в основному ліквідовано неписьменність дорослого населення, запроваджено загальну семирічну освіту, відкрито вузи та науково-дослідні інститути, створено туркменський театр. Величезних успіхів досягла туркменська радянська література, зросли кадри національної інтелігенції.

В ході будівництва соціалізму склалася туркменська соціалістична нація. Побудова соціалізму в республіці, раніше відсталому краї, що не пройшов капіталістичної стадії розвитку, була величезною перемогою марксизму-ленінізму, Комуністичної партії, її ленінської національної політики, непорушної дружби і співробітництва народів Країни Рад.

Успіхи соціалізму приводили в лють внутрішніх і зовнішніх ворогів. Імперіалісти неодноразово намагалися підірвати могутність соціалістичного суспільства, засилаючи на територію республік Радянського Сходу, в тому числі й Туркменістану, озброєні до зубів банди басмачів. Але кожного разу вони діставали нищівну відсіч радянських людей. У боротьбі проти байсько-куркульського охвістя, банд імперіалістичних найманців пліч-о-пліч брали участь представники всіх народів нашої країни. Свято шанують у республіці імена українців-прикордонників Ілларіона Кононенка, Івана Поскребка, Якова Ярового, Леоніда Кравченка, Андрія Іщенка, Якова Іванченка, Данила Костенка та інших, які віддали свої життя в боях проти ворогів Радянської влади на території Туркменістану.

Соціалістичний лад, вільне життя туркменський народ відстоював у Великій Вітчизняній війні, б'ючись разом з усіма братніми народами СРСР проти гітлерівських загарбників.

19 тис. воїнів-туркменів було нагороджено орденами та медалями, понад 70 з них присвоєне звання Героїв Радянського Союзу. Радянський народ свято шанує безсмертні імена синів Туркменістану Курбана Дурди — першого туркмена, удостоєного звання Героя Радянського Союзу, Айдогди Тахірова, Аннаклича Атаєва, багатьох тисяч героїв, які полягли за свободу, незалежність і щастя своєї великої Батьківщини — СРСР. У далекій від сонячної Туркменії Україні, на берегах сивого Дніпра захищали завоювання соціалізму Джуманіяз Худайбергенов, Бердимурад Довлетжанов, П. П. Морозов, Кличніяз Азалов, Тачмамед Ніяммедов, Аллаберди Агалієв, Пена Редженов та багато інших. За подвиги, здійснені на братній землі, вони також були відзначені званням Героїв Радянського Союзу.

Всім жертвували радянські люди в ім'я перемоги над німецьким фашизмом. Трудящі Туркменістану зібрали в фонд допомоги фронту 170 млн. крб. грошима і здали 7392 кг срібла та золота. Жінки-туркменки здавали в фонд оборони національні прикраси з позолоченого срібла.

Тисячі радянських воїнів на фронтах, тисячі й тисячі радянських громадян у тилу відчували піклування трудящих Туркменії, а багато осиротілих дітей знайшли в Туркменістані притулок і материнську ласку. Тисячі сімей з України були евакуйовані в суворі роки війни в Туркм. РСР. Тут жили і працювали українські літератори, працівники Київської кіностудії, Одеського університету. Українські товариші ділилися з туркменськими друзями досвідом, навчали національні кадри. Міцна творча дружба встановилася між ученими Одеського університету та Туркменського філіалу АН СРСР (тепер Академія наук Туркм. РСР). Туркменські письменники, композитори, кінематографісти добре пам'ятають і досі підтримують дружні зв'язки з письменницею А. Турчинською, композиторами Ю. Мейтусом, А. Штогаренком. Трудящі республіки пишаються тим, що при співробітництві українських і туркменських кінематографістів були створені такі фільми: «Як гартувалася сталь», «Райдуга», «Партизани в степах України».

Перемогою радянської зброї закінчилася найжахливіша з воєн. Радянські люди повернулися до мирної творчої праці, підняли країну з руїн і зробили її ще кращою, могутнішою. У післявоєнні роки трудящі

Туркменистану разом з усім радянським народом працювали над завершенням побудови соціалізму. В 1957 р. за успіхи, досягнуті в розвитку бавовництва та інших галузей сільського господарства, Туркм. РСР була нагороджена орденом Леніна. Особливо швидко зростав видобуток нафти та газу, розвивалася нафтопереробна, хімічна, машинобудівна промисловість. Новими успіхами ознаменувався культурний розвиток республіки — в 1950 р. було створено Туркменський державний університет в Ашхабаді, в 1951 р. — Академію наук Туркм. РСР. На національну мову перекладені зібрання творів В. І. Леніна, основні праці К. Маркса і Ф. Енгельса.

Сьогоднішній Радянський Туркменистан — високорозвинута індустріально-колгоспна республіка, один з форпостів соціалізму на Сході. Не впізнати колишнього краю суворих пустель, сільське господарство якого було відсталим, пристосованим до потреб економіки царської Росії. Великої промисловості в дореволюційному Туркменистані, по суті, не було. Сьогодні — це щасливий квітучий край. Загальний обсяг валової продукції промисловості республіки зріс порівняно з 1913 р. більш як у 40 разів, у тому числі великої промисловості — більш як у 70 разів. Зараз у республіці щороку видобувають понад 15 млн. т нафти — більше ніж в усій Росії 1913 р. В 1971 р. видобуто 16,9 млрд. м³ газу. Він транспортується в інші братні республіки по газопроводу Середня Азія — Центр. Бурхливо розвивається хімічна промисловість. Мінеральними добривами Туркм. РСР забезпечує тепер не тільки свої власні потреби, але й вивозить за межі республіки.

Радянська Туркменія виробляє зараз за один день удвічі більше електроенергії, ніж за весь 1913 р. На душу населення електроенергії припадає нині у 35 разів більше, ніж в Афганістані, у 22 рази більше ніж у Пакистані, в 4 рази більше, ніж у Туреччині.

Першокласною високопродуктивною технікою та устаткуванням оснащені всі заводи й фабрики республіки. Широко відомі такі підприємства, як Красноводський нафтопереробний, Челекенський йодобромний, Чарджууський суперфосфатний заводи, Ашхабадський скляний комбінат, текстильна, шовкомотальна та інші фабрики. Багато районів нашої країни, а також понад 40 зарубіжних країн одержують промислову продукцію з Туркменистану. За рівнем промислового розвитку республіка давно перегнала такі країни, як Пакистан, Іран, Туреччина. Ці факти переконливо викривають фальсифікації буржуазних істориків і економістів, які розглагольствують про «збереження колоніального характеру економіки Середньої Азії».

Невпізнанно змінилося сільське господарство республіки. Сьогодні воно являє собою високомеханізоване виробництво, що ведеться на міцній науковій основі. З кожних 100 дехканських господарств до революції 14 не мали посівів; більше половини не мали реманенту; робочої худоби не мали більше 37. А зараз у середньому на кожний з 327 колгоспів і 56 радгоспів припадає більше 60 різних тракторів, близько 30 автомобілів, десятки різних сільгоспмашин. На кожного колгоспника зараз припадає більше 10, а на кожного робітника радгоспу більше 18 кінських сил енергетичних потужностей. Багато робіт у сільському господарстві механізовано. Щороку на ланах республіки працюють більше 3 тис. бавовнозбиральних машин.

Всього 10 ц бавовни з гектара одержували бавовнярі в 1913 р., а зараз в середньому по 22 ц. Минулого року бавовнярі республіки здали державі більше 920 тис. т білого золота. А в дореволюційному Туркменистані бавовни збирали у 13 разів менше, ніж зараз.

Трудівники села республіки вирощують пшеницю, ячмінь, просо.

рис, картоплю, кенаф, лимони, гранат, мигдаль. У республіці розвинуті виноградарство й садівництво. 9% всіх коконів, що закупуються в країні, здають шовківники Туркменистану.

Успішно розвивається тваринництво, особливо вівчарство. Близько 4 млн. овець, з них майже 3 млн. каракульських, випасають славні чабани республіки. В 1970 р. каракулеводи республіки одержали більше 1 млн. цінних шкурок.

Широкого розмаху набуло іригаційне будівництво. Збудовано Каракумський канал ім. В. І. Леніна довжиною 845 км, ряд великих водосховищ та багато інших об'єктів. Народ назвав Каракумський канал дорогою щастя і дружби. Представники 36 національностей СРСР брали участь в його будівництві. Більше 200 міст країни виконували замовлення туркменських гідробудівників.

Дедалі ширшими стають економічні зв'язки Туркм. РСР з братніми республіками Радянського Союзу. Це економічне співробітництво ґрунтується на планомірному поділі праці між республіками відповідно до їх географічних особливостей, природних багатств тощо. Бавовна, особливо тонковолокнисті її сорти, нафта, газ, шкурки каракульських овець, сірка, йод, бром, сульфат натрію, шовк, килими, шерсть, вина — ось перелік тієї продукції, виробництво якої визначає економічне обличчя Радянської Туркменії і зв'язує її з багатьма економічними районами СРСР. У свою чергу, республіка одержує з інших республік хліб, ліс, різноманітні машини, верстати та багато іншого. Туркменистан має тісні економічні та культурні зв'язки з братньою Україною, яка постачає продукцію більш як 60 найменувань, головним чином важкої промисловості. Багато підприємств Туркм. РСР оснащені найновішим обладнанням, виготовленим на Україні. Широко використовуються на ланах Туркменистану трактори та інша техніка, створена руками українських робітників та інженерів.

Велику допомогу подає УРСР Туркменії в підготовці кадрів. Зараз у 30 вузах України навчаються 547 студентів з Туркменії. Більше 90 туркменських юнаків та дівчат щороку вступають у навчальні заклади братньої України. Останніми роками українські авіатори підготували для Туркм. РСР спеціалістів цивільної авіації.

Радянська Туркменія постачає Україні промислову та сільськогосподарську продукцію — потужні вентилятори, нафтові насоси, машини для хлібобулочної промисловості, сульфат натрію, хімічні реактиви, бавовну, шкірсировину, вовну тощо. Тісні зв'язки між братніми радянськими республіками — невід'ємна риса ленінської національної політики Комуністичної партії, вони сприяють розвитку кожної республіки і всього Радянського Союзу в цілому.

Величезні досягнення в галузі економіки зумовили неухильне підвищення життєвого рівня і матеріального добробуту трудящих. Безперервно зростають доходи колгоспників, робітничих сімей. Швидко збільшується національний дохід республіки: тільки за останнє десятиріччя на 50%.

Великі зміни відбуваються в побуті трудящих. Дедалі більше стає в містах республіки сучасних мікрорайонів і кварталів нових жилих будинків. З 1925 по 1970 р. в містах і селах республіки зведено жилі будинки із загальною корисною площею понад 16 млн. м², у тому числі в сільській місцевості — 7 млн. м². Електрифіковані всі населені пункти. За період 1940—1970 рр. загальний обсяг роздрібноготороварообороту державної та кооперативної торгівлі збільшився у понад 4 рази, кількість підприємств роздрібноготоргівлі — в 25 разів, громадського харчування — у 80 разів.

У республіці здійснена справжня культурна революція. Тільки 7 чол. з 1000 вміли читати й писати до революції в Туркменістані. Ще в 1926 р. письменні становили всього 9,6% населення республіки, в тому числі серед туркменів — 2%. Зараз Туркменія — країна суцільної письменності. Тут навчається кожна четверта людина. В 1648 школах, де заняття ведуть майже 29 тис. учителів, навчається майже 600 тис. дітей.

У республіці створена мережа середніх спеціальних і вищих учбових закладів. Зараз у них навчаються майже 60 тис. студентів, у тому числі половина з них — у 5 вузах. За даними перепису 1970 р., в Туркм. РСР на 1000 чол. припадало 33 чол. з вищою і 442 чол. з незакінченою вищою, середньою чи неповною середньою освітою. В Туркменістані зараз є 60 науково-дослідних установ, де працюють близько 3700 наукових співробітників, у тому числі 1200 кандидатів наук, 62 доктори, серед яких 731 кандидат і 33 доктори — туркмени.

Завдяки чіткій системі служби охорони здоров'я туркменів у республіці давно ліквідовані віспа, малярія, трахома. Успішно ведеться боротьба з туберкульозом та іншими хворобами. В республіці зараз налічуються 323 установи амбулаторно-поліклінічної допомоги, 272 різні лікарняні заклади з 20 тис. ліжок. Їх обслуговують близько 5 тис. лікарів і понад 16 тис. чол. середнього медичного персоналу. До революції у Туркменії було всього 300 лікарняних ліжок, лікарів тільки 70 чол., та й ті обслуговували лише населення міст, де туркменів майже не було.

В республіці створена широка мережа культурно-освітніх установ. Якщо до революції в Туркменії не було жодного театру, працювали тільки 6 кіноустановок і лише одна публічна бібліотека (в місті), то зараз в республіці є 6 театрів (російський і туркменський драматичні, театр опери та балету), близько 600 кіноустановок. У 711 гуртках художньої самодіяльності займаються майже 14 тис. аматорів мистецтва. Працюють 26 народних театрів і дві філармонії. Кількість масових бібліотек — 1102, а книжковий фонд у них — 6375 тис. примірників. З 674 клубних установ 430 працюють на селі, де до революції взагалі не було жодних культосвітніх установ.

Міцно увійшли в побут трудящих книги, журнали, газети, радіо, телебачення. В 1970 р. в республіці було видано 463 книги загальним тиражем 4726 тис. примірників, видаються 47 газет і 35 журналів, у тому числі туркменською мовою — 29 газет і 11 журналів. У республіці налічується понад 150 тис. радіоточок.

Широко відомі твори туркменських радянських письменників. Б. Кербабаєва, А. Кекілова, Х. Дерьяєва, Б. Сейтакова, К. Сейтлієва, К. Курбаннепесова. Їх твори — романи, повісті, поеми перекладені на російську та інші мови. Масовими тиражами видаються твори туркменських класиків поетів XVIII—XIX ст. — Махтумкулі, Кеміне, Зелілі, Молланепеса та інших, які до Жовтневої революції не видавалися. Факти зводять нанівець вигадки буржуазних фальсифікаторів про те, що нібито в радянських республіках Середньої Азії національна культура «віддана забуттю».

Серйозного розвитку набуло в Туркменістані образотворче мистецтво. Імена туркменських художників Бяшима Нуралі, Айхана Хаджієва, Якуба Аннанурова, Ізата Кличева, удостоєного за серію картин «Моя Туркменія» Державної премії СРСР, відомі далеко за межами республіки. Розвиваються й традиційні (прикладні) види мистецтва, насамперед килимарство.

Сучасне Радянського Туркменістану — щаслива доля народу, якому колись царизм готував вимирання. Великий Ленін, Комуністична

партія Радянського Союзу за казково короткий строк вивели туркменський народ з темряви й відсталості. Сьогоднішнім своїм щастям туркменський народ зобов'язаний всім радянським народам-братом, які допомогли йому стати на ноги й досягти сучасних вершин розвитку.

Приклад Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки яскраво свідчить про те, що «...марксистсько-ленінське вчення з національного питання витримало випробування на практиці, а ленінська національна політика здобула перемогу»¹.

Туркмени пишаються тим, що разом з іншими національностями становлять єдине ціле, нову історичну спільність людей — радянський народ. Трудящі Радянської Туркменії сповнені гордої свідомості того, що разом з усіма радянськими народами є невід'ємною частиною єдиної багатонаціональної Радянської держави. Ось чому трудящі республіки з великою радістю готуються до відзначення славного ювілею 50-річчя СРСР.

Зустрічаючи це всенародне свято, трудящі Туркменії не шкодують сил для виконання величних накреслень XXIV з'їзду КПРС, втілення яких у життя наближає радянських людей до світлого майбутнього — комунізму.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, стор. 18.

Матеріали Всесоюзної конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР“

І. С. СЛАБЕЄВ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО ПІДГОТОВКОЮ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

У зв'язку зі створенням на громадських засадах 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» Інституті історії та іншим інститутам суспільних наук АН УРСР в 1962 р. було доручено активно включитися в підготовку цієї праці. На Інститут історії АН УРСР було покладено науково-методичне керівництво роботою всього багатотисячного авторського колективу.

Спочатку, доки тривав організаційний період, наукові співробітники інституту — члени Головної редколегії — брали активну участь у розробці науково-методичних основ видання, визначенні його структури, обсягу томів та окремих нарисів. Щоб відповідним чином спрямувати роботу державних архівів і бібліотек, зобов'язаних забезпечити необхідну джерельну базу для нарисів, науковці встановили тісні контакти з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР і Державною історичною бібліотекою. Було вирішено розгорнути велику аналітичну роботу (розписування найважливішої наукової літератури, документальних і статистичних видань, періодики та архівних документів) і створити на цій основі ґрунтовні краєзнавчі бібліографічні картотеки в бібліотеках і топографічні картотеки в архівах. Провідні співробітники Інституту за завданням Головної редколегії видання неодноразово виїздили в області для проведення науково-методичних нарад і консультацій, а також для подання допомоги в правильній організації роботи авторів з числа широкої громадськості.

Однак практика показала, що величезна за обсягом і надзвичайно копітка робота з авторами, більшість яких не мала ще належного досвіду дослідницької діяльності, вимагала створення в інституті спеціального науково-методичного центру. Ним став відділ історії міст і сіл, організований в інституті за постановою Президії АН УРСР у вересні 1963 р.

Склад відділу не був постійним. Якщо на час створення в ньому працювало 5 старших і 3 молодших наукових співробітники, лаборант і референт, то в 1968—1969 рр., коли обсяг роботи став особливо великим, тут налічувалося вже 9 старших і 4 молодших наукових співробітники (з них лише двоє не мали наукового ступеня). Крім цього, в 1964 р. з інститутів археології, економіки, літератури, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії було прикомандировано по одному з усіх питань. Це дозволило подавати авторам кваліфікованішу допомогу з усіх питань, що висвітлюються в нарисах.

Першим завданням, до виконання якого приступив новостворений відділ, була розробка розгорнутих науково-методичних рекомендацій авторам з врахуванням завдань, сформульованих у постанові ЦК КП України: широко і всебічно, на прикладі окремих міст і сіл показати грандіозні соціально-економічні й культурні перетворення, здійснені в республіці за роки Радянської влади під керівництвом Комуністичної партії; розкрити вирішальну роль народних мас як справжнього творця історії; показати велику силу і значення дружби і братерського співробітництва радянських народів у вирішенні завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Розробляючи науково-методичні настанови, відділ враховував досить значний досвід, вже набутий інститутом протягом першого року роботи з авторами, і особливості складу авторського колективу, основу якого становили вчителі, працівники культосвітніх установ, аматори-краєзнавці, ветерани праці та ін. В науково-методичних рекомендаціях детально викладалися мета і характер видання, завдання авторів, методика їх роботи, визначалося коло питань, що мали бути висвітлені, послідовність і характер їх викладу, обсяг матеріалу про певні періоди. Характеризувалися види архівних та друкованих джерел, методика їх використання та оформлення посилань на них у тексті та ін.

В травні 1964 р. Головна редколегія видання схвалила методрозробку під назвою «Методичні вказівки». Згодом відділ ще розширив і деталізував їх, перше ніж передати на розмноження друкарським способом. А створена при Головній редакції УРЕ спеціальна редакція «Історії міст і сіл Української РСР» розробила ще й ґрунтовні редакційні настанови.

Протягом 1964—1966 рр. співробітники відділу підготували й опублікували в «Українському історичному журналі» та ряді обласних газет кілька розробок з окремих найважливіших питань: про методику використання джерел; висвітлення діяльності партійних організацій; питань культури; зміст довідок про населені пункти — центри селищних і сільських Рад, про які нариси не пишуться; примірний нарис та ін. Відділ також надіслав редколегіям ряд розгорнутих методичних листів, зокрема про висвітлення питань культури, план-проспект нарису про область, аналіз основних недоліків, які трапляються в нарисах.

Для того, щоб методичні настанови стали надбанням кожного автора, практикувалися науково-методичні семінари. В 1964—1966 рр. по два-три таких семінари було проведено в усіх областях та в окремих районах. Всього протягом перших двох років їх скликалося 78. Крім того, в Києві відбулося два семінари для відповідальних секретарів і керівників науково-редакційних груп при редколегіях томів. Один із семінарів проведено спільно з редакцією «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ.

Велике значення мали індивідуальні консультації, які надавалися авторам як на місцях, так і у відділі. Протягом перших двох років було надіслано 69 письмових консультацій, а більше 800 авторів побувало в інституті і одержало детальні настанови. Індивідуальні консультації авторам у відділі мали значну перевагу, бо крім роз'яснення що і як писати, автори одержували бібліографічну інформацію. Для цього було використано зведену краєзнавчу картотеку Державної історичної бібліотеки УРСР, багатющу топонімічну картотеку Інституту мовознавства АН УРСР (більше 500 тис. карток), складену за тим же самим топографічним принципом, що й основний розділ картотеки ДІБ УРСР, а також складені у відділі робочі довідкові картотеки — топографічна й іменна. До іменної за алфавітом назв населених пунктів внесені імена людей, життя і діяльність яких пов'язані з Україною. З цієї метою

були аналітично розписані Українська Радянська Енциклопедія та ряд біобібліографічних покажчиків. У розпорядженні співробітників відділу були також картотеки монографічних і документальних видань, що мають географічні покажчики, та складена на прохання відділу анотована картотека найважливіших документальних джерел і рукописів з історії України, що зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР.

Науковці разом з авторами, що приїздили до Києва, працювали над літературою та опублікованими джерелами, щоб навчити їх правильно використовувати в нарисах фактичний матеріал, особливо джерела доби феодалізму та літератури, виданої іноземними мовами.

Для зручності користування енциклопедичними, довідковими, статистичними, описовими та іншими виданнями краєзнавчого характеру їх було виставлено в бібліотеці інституту на окремих стелажах з вільним доступом. Невелику підручну бібліотеку, де, крім багатьох найважливіших монографій, було зосереджено різного роду довідкові видання (путівники по архівах, опубліковані описи окремих архівних фондів, різні покажчики й довідники), було створено також безпосередньо у відділі. Все це дозволяло під час читання нарисів оперативного перевіряти повноту і правильність використання авторами багатьох джерел.

З ініціативи відділу Державна історична бібліотека УРСР створила і видала ряд цінних бібліографічних посібників, зокрема список основних бібліографічних джерел з історії України, список дисертацій з історії і культури України, перелік найважливіших статистичних та статистико-описових видань. А Львівська наукова бібліотека АН УРСР підготувала і опублікувала перелік найважливіших іншомовних джерел з історії України.

Вийджаючи в області, співробітники відділу не обмежувалися лише питаннями науково-методичного характеру. Вони допомагали поліпшувати організацію роботи редколегій томів з авторами, знайомилися з роботою бібліотек над створенням краєзнавчих бібліографічних картотек, доведенням до авторів бібліографічної інформації, домагалися ефективного використання літератури, яка надходила по міжбібліотечному абонементу, цікавилися розписуванням документальних джерел в архівах та використанням їх авторами. Неодноразово, особливо в перші роки, доводилося сигналізувати Міністерству культури УРСР та Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР про недоліки в роботі окремих бібліотек та архівів. Звіти ряду бібліотек були заслухані Міністерством культури УРСР, що дало позитивні результати. Оперативно реагувало на зауваження відділу й Архівне управління.

В міру підготовки авторами перших варіантів нарисів зростав обсяг роботи відділу, який мав апробувати ці тексти. За перші два роки співробітники відділу прочитали й дали оцінку 1065 нарисам. Якщо виключити повторне читання окремих нарисів, можна вважати, що за вказаний час було прочитано й проаналізовано більше третини всіх нарисів, які вміщуються у виданні. Особливо напружено довелося працювати над текстами нарисів про міста і села Харківської, Полтавської, Львівської, Луганської, Закарпатської та Вінницької областей, оскільки томи про ці області виходили найраніше.

На нариси, що надходили у відділ, давалися розгорнуті рецензії в письмовій формі. Рукописи оцінювалися з різних точок зору: щодо повноти використання джерел; глибини й правильності висвітлення окремих періодів і сторінок історії населених пунктів; структури й рівня викладу. В рецензіях висловлювалися конкретні рекомендації про те, як усунути виявлені недоліки, і, по можливості, вказувалися додатко-

ві джерела, а в окремих випадках надсилалися виписки з них. Якщо траплялися факти неправильного використання джерел, на це зверталася особлива увага авторів і редколегій. Крім того, конкретні зауваження локального характеру робилися посторінково. Частина нарисів читалася на місцях під час виїздів науковців в області. Після прочитання проводився детальний розбір цих нарисів разом з авторами або з членами редколегії.

Дедалі форми роботи вдосконалювалися. Уже в середині 1964 р. окремі томи були розподілені між науковими співробітниками відділу. Це, з одного боку, підвищило їх відповідальність за доручену справу, а з другого, дозволило їм краще вивчити джерела з історії міст і сіл закріплених за ними областей. З завершенням підготовки рукописів окремих томів відділ усе більше уваги приділяв їх аналізу в цілому, хоч продовжувалося й читання окремих нарисів. Так, у 1965 р. був прорецензований рукопис тому «Львівська область», а в 1966 р.— томи про Вінницьку і Луганську області. Починаючи з третього тому обговорення проводили за участю представників редколегій, провідних авторів та членів науково-редакційних груп при редколегіях. Як показала практика, це давало значно кращі результати.

Пошуки досконаліших форм роботи з авторами продовжувалися й далі. З 1968 р. обговорення рукописів проводилося в два етапи: за 6—10 місяців до розгляду тому в цілому проводився вибірково аналіз нарисів про область, обласний центр і два—три райони. Це дозволяло своєчасно виявити більшість найсуттєвіших недоліків, характерних для цілого тому, і, отже, спрямувати увагу авторів і редколегії на їх усунення, а також цілеспрямовано допомагати їм доопрацьовувати рукопис. Після кожного вибіркового і загального обговорення, крім оцінки окремих нарисів, давалися узагальнюючі рецензії на рукопис цілого тому, а також профільні рецензії з питань археології, культури та з приводу довідок. Загальний розгорнутий висновок про стан рукопису тому, принципів його недоліки, а також рекомендації щодо їх усунення надсилалися Головнім редколегії та редколегії тому. Виявлені недоліки усувалися на місцях. Перш за все, проводився розбір тому на нарадах авторів, а потім окремих нарисів—з їх авторами. В разі потреби редколегіям рекомендували зміцнити авторський колектив окремих нарисів або подати авторам допомогу, залучивши фахівців-істориків, що працюють в області.

В останні роки рукописи томів обговорювалися у відділі з участю редакторів. Таке обговорення, як показав досвід, має ряд переваг. По-перше, редколегії та автори могли одночасно вислухати зауваження науковців і редакторів; по-друге, в їх розпорядженні залишалося більше часу для реалізації зауважень, і в результаті строки редпідготовки рукописів до видання помітно скорочувалися.

Нині відділ в основному завершив свою місію—надання науково-методичної допомоги авторам. До кінця року редколегії та автори мають остаточно доопрацювати рукописи останніх чотирьох томів, які за планом виходять у світ в 1973 р. Але робота на цьому ще не закінчується. Продовжується контрольне читання відредагованих текстів нарисів, гранок і верстки. Як правило, всі відредаговані тексти читав закріплений за томом науковець, а вибірково—завідуючий відділом (як член Головної редколегії). Крім цього, гранки читають фахівці з археології і культури. Вибірково перевіряються окремі джерела, правильність їх опису, переглядаються ілюстрації та текстівки до них.

Успішно виконати великий обсяг роботи, пов'язаної з науково-методичним керівництвом підготовкою «Історії міст і сіл Української

РСР», було б неможливо без допомоги інших відділів інституту. Так, у 1964—1965 рр. для надання науково-методичних консультацій в області виїжджали науковці з інших відділів (загалом 31 виїзд тривалістю більше 220 днів). На прохання працівників відділу і з власної ініціативи багато співробітників інституту читали окремі нариси, робили ділові зауваження і давали цінні поради та необхідні наукові консультації.

В процесі роботи довелося долати й ряд труднощів. Особливо складною і трудомісткою справою було навчити авторів правильно і з належною повнотою використовувати джерела, викладати матеріал у певній послідовності й логічному зв'язку, пов'язувати місцеві події з загально-історичним процесом, не підмінюючи загальним матеріалом факти місцевої історії. Ця копітка робота дала відрадні наслідки: переважна більшість авторів непогано оволоділа методикою наукового дослідження. Певні труднощі були спричинені тим, що до початку роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» фактично не було наукової бібліографічної краєзнавчої бази, недосконалою була й довідкова база державних архівів. Навіть пізніше, коли в цьому плані була здійснена величезна робота, в ряді випадків науковці не могли дати вичерпної консультації авторам щодо потрібних джерел, а тому в окремих нарисах деякі питання не знайшли належного розкриття.

В цілому десятирічний досвід роботи інституту, і зокрема його відділу історії міст і сіл, в науково-методичному керівництві багатотисячним авторським колективом, основу якого становлять представники широкої громадськості, цілком підтвердив можливість і доцільність залучення громадського активу під керівництвом вчених до розробки різноманітної історико-краєзнавчої тематики. Для ще ширшого розвитку громадського історичного краєзнавства і забезпечення його належного наукового рівня слід розробити ґрунтовні науково-методичні рекомендації тисячам ентузіастів — любителів вітчизняної історії, які вивчають історію рідного краю, його міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, пам'яток історії та культури. Потрібен також постійно діючий науково-методичний центр, де кожний краєзнавець міг би одержати необхідну консультацію і пораду. Треба мати на увазі, що історичне краєзнавство, як і краєзнавство взагалі, є могутнім фактором патріотичного виховання радянських людей, і особливо молоді, на бойових, революційних і трудових традиціях, ефективним засобом пізнання минулого і сучасного, має важливе значення для правильного розуміння кожною людиною історичної перспективи, усвідомлення свого місця і ролі у здійсненні нашим народом великого історичного завдання — побудови комуністичного суспільства.

З ДОСВІДУ НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ

Вивчення історії сіл і селищ, колгоспів і радгоспів Смоленської області набрало за останні роки широкого розмаху. Поряд зі спеціалістами-істориками в цій роботі тепер беруть участь колективи вчителів, працівники культурно-освітніх установ, ветерани праці, революційного руху, громадянської та Вітчизняної воєн, письменники.

Та, крім відрадних кількісних змін, треба відзначити й нові якісні риси у веденні цієї роботи. Головна з них полягає в тому, що створювані в її ході праці тепер ґрунтуються на міцній науковій основі, а діяльність авторів та авторських колективів координується.

З утворенням Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури добір авторів, надання їм науково-методичної допомоги, узагальнення й розповсюдження досвіду написання історії колгоспів і радгоспів, сіл і селищ зосередилися в раді обласного відділення товариства, до активу якого входять спеціалісти-історики, працівники місцевих музеїв та архівів, краєзнавці-аматори й письменники. Рада допомагає авторам та авторським колективам вишукувати джерела, обробляти й аналізувати матеріал, складати плани-проспекти, обговорювати рукописи.

Основна маса джерел з історії соціалістичних перетворень на селі склалася в процесі соціально-економічної, політичної та культурно-освітньої діяльності колгоспів і радгоспів. Це — документи планування, звітності, поточного діловодства в усіх підрозділах (бригадах, відділеннях, фермах), у первинних партійних і громадських організаціях. Багаті матеріали нагромаджені краєзнавцями в музеях, куточках революційної, бойової і трудової слави, створених при школах і культурно-освітніх закладах, у колгоспах і радгоспах. Нині налічується більше 100 таких музеїв і майже 500 куточків.

Цінними джерелами для створення книг з історії колгоспів і радгоспів є «Літописи» й «Хрошіка трудової слави». «Родовідні книги» селянських династій.

«Літописи» й «Хроніки трудової слави», фіксуючи в хронологічній послідовності найважливіші події в житті колгоспів і радгоспів, містять тексти документів, діаграми, статистичні таблиці, фотознімки, вирізки з газет. 15 років тому на досвіді «Літопису трудової слави» колгоспу «Красный партизан» Руднянського району методичний кабінет обласного управління культури розробив спеціальну пам'ятку, яка стала методичним керівництвом для складання «Літописів» в інших колгоспах і радгоспах області. «Родовідні книги» сімей колгоспників і робітників радгоспів — порівняно нове джерело. Перші такі книги були складені кілька років тому комсомольцями колгоспу «Советская Россия» Хиславицького району за ініціативою краєзнавця І. Я. Туркова. Тут були написані «Родовідні книги» сімей Фролових, Морозових, Журових, Спружів. Досвід комсомольців колгоспу «Советская Россия» здобув широку популярність і невдовзі знайшов чимало послідовників. За створення документальних повістей про селянські династії взявся, зокрема, письменник Микола Павлов.

Відомі історикам родоводи дворянських династій всіляко доводили знатність походження феодалів та їх «права» на володіння землею, на експлуатацію селян. «Родовідні книги» та сімейні хроніки династій колгоспників і робітників радгоспів — оповіді про покоління борців за свободу, визволення від експлуатації, соціалістичну перебудову села. В «Родовідних книгах» наводяться біографічні дані про представників різних поколінь, відзначається, які зміни відбулися в їх житті за роки Радянської влади, розповідається, як зростала політична самосвідомість, культурний рівень і достаток цих родин. Окремі розділи присвячуються сімейним традиціям, які нерідко почали складатися ще в дореволюційний час, детально розповідається про те, як ці традиції зміцнювалися й збагачувалися в умовах соціалістичного суспільства.

«Родовідні книги» зберігаються, як дорогоцінні реліквії; їх включають у тексти праць з історії колгоспів і радгоспів. Вони донесуть до майбутніх поколінь розповідь про те, як жили і боролися селяни до Великої Жовтневої соціалістичної революції, як вони встановлювали Радянську владу, громиили білогвардійські банди, розорювали межі на полях перших колгоспів, захищали Батьківщину в кривавих боях проти гітлерівських полчищ, відбудовували зруйновані села, як самовіддано працюють нині.

Обласне відділення Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури разом з обласним управлінням культури, кафедрою історії СРСР педагогічного інституту і Смоленським обласним державним архівом здійснюють у 1971—72 рр. анкетування та фотографування всіх нині існуючих сільських поселень в області.

Анкета охоплює такі питання: розташування і тип населеного пункту (сільськогосподарський, промисловий чи змішаний); спеціалізація за даними на 1917 і 1972 рр.; перспективність розвитку; адміністративне і виробниче значення; населеність (кількість дворів і жителів, рух населення в 1971 р.); відстань до районного центра, залізничної станції чи пристані, аеропорту, центра колгоспу чи радгоспу; види транспортних зв'язків, особисті транспортні засоби колгоспників і робітників радгоспів; наявність електрики, телефонного зв'язку, прийому телепередач; впорядкованість (наявність асфальтованих вулиць, спортивних споруд, парку, водопроводу, газу, каналізації, теплопостачання); джерела водопостачання і якості питної води; житловий фонд і його стан; наявність установ охорони здоров'я, побутового та культурно-освітнього призначення з їх детальною характеристикою; перелік розташованих на території населеного пункту пам'ятників історії та культури і пам'ятних місць.

Фотографування має зафіксувати загальний вигляд кожного населеного пункту, традиційні житлові та інші будівлі, які збереглися, а також ті, що свідчать про впровадження в колгоспах і радгоспах індустріальних методів будівництва, пам'ятники історії й культури, виробничі процеси і, звичайно, самих людей.

Зібрані воедино з усіх населених пунктів анкетні дані й фотонегативи разом з іншими матеріалами (річними звітами колгоспів і радгоспів, детальними описами сіл і селищ) утворюють особливий фонд державного архіву з матеріалами постійного зберігання.

Значення таких джерел надзвичайно велике. Вони дозволяють скласти уявлення про розмах перетворень на сучасному етапі розвитку села. На початку минулого року були вжиті заходи дальшого розвитку сільського господарства в Смоленській області. Передбачалося, зокрема, укрупнити сільські населені пункти, яких нині в Смоленській

області налічується 6810. Багато з них мають не більше 10 дворів. Заплановано виділити в нині існуючих 152 колгоспах і 275 радгоспах приблизно 1373 населені пункти, які в результаті інтенсивного розвитку стануть великими селами з 1200—2000 жителями кожний. Це будуть впорядковані селища міського типу з сучасними транспортними зв'язками. Разом з хорошими, зручними житлами в ці села прийде міський побут. Кожне з них матиме сучасний комплекс культурно-побутових і медичних закладів, торговельних служб. У той же час житель села не буде позбавлений важливої переваги — безпосереднього спілкування з природою. Контури таких садиб уже можна бачити в орденів Леніна колгоспі ім. Радіщева Гагарінського району, орденів Леніна колгоспі ім. Леніна Починківського району та деяких інших господарствах області. Так, у колгоспі ім. Радіщева реконструкція центрального селища ведеться за генеральним планом, розробленим спеціалістами. Уздовж широких вулиць з асфальтованими тротуарами та скверами стали красиві, міської архітектури дво- і триповерхові будинки. В квартирах — водопровід, каналізація, центральне опалення, газ, електрика. В селі є прекрасний Палац культури, дитячий садок, торговельний центр з їдальнею й готелем, типова середня школа. На реконструкцію господарства, в тому числі й садиби, тут щороку витрачається 600—700 тис. крб.

Обстеження сучасного стану сіл і селищ, їх фотографування, анкетування, вибірковий детальний опис і формування на цій основі ґрунтовних документальних джерел створюють можливість широко застосувати при написанні історії колгоспів і радгоспів метод історичних порівнянь і зіставлень. При цьому необхідно враховувати, що багато смоленських сіл причетні до великих революційних, політичних і культурних подій і стали через це своєрідними історичними пам'ятниками. Із зникненням дрібних і найдрібніших поселень не можна втратити й забути їх славу історію. Отже, завдяки нині здійснюваному обстеженню сіл буде зафіксовано їх сучасний вигляд, який зберігає багато традиційного і такого, що робить їх пам'ятниками історії.

Дослідження і підготовку до написання історії колгоспів і радгоспів, сіл і селищ розгорнуто в області повсюдно. В Гагарінському районі створюється історія колгоспів ім. Радіщева та ім. Пушкіна, радгоспу «Родоманове», сіл Баскакове, Карманове, Самуйлове та ін. Краєзнавці Єльнинського району вже завершили роботу над історією колгоспу ім. Горького.

Ознайомлення з рукописами завершених робіт показує, що напрямок у вивченні рідних місць взятو правильний. Центральне місце в історії колгоспів і радгоспів відводиться показові соціалістичних перетворень, трудової доблесті колгоспників і робітників радгоспів, їх ратних подвигів у Великій Вітчизняній війні. Змалювання дореволюційного минулого, тяжкого становища трудящих за царату допомагає глибше зрозуміти боротьбу робітників і селян проти самодержавства та експлуатації, належно оцінити велич соціалістичних перетворень. Зосередження головної уваги краєзнавців на висвітленні радянського періоду в історії сіл і селищ правильне як для ідейно-політичного виховання трудящих, так і для інтересів розвитку радянської історичної науки.

За побудовою та характером викладу матеріалу виконані праці з історії колгоспів і радгоспів різняться між собою. Здебільшого це історико-економічні дослідження з аналізом статистичних таблиць, діаграм і схем або нариси з економіки, культури та історичного минулого господарств. Вдалою спробою історико-економічної науково-популяр-

ної розповіді про соціалістичні перетворення села можна вважати історію колгоспу «Заря» Починківського району С. Г. Марченкова, який протягом 14 років очолював цей колгосп. Автор старанно вивчив минуле, добре знає сьогоденний день господарства. Історія «Зари» — це ґрунтовна і добре аргументована розповідь про розвиток усіх сіл, які входять нині до колгоспу. Крок за кроком простежує С. Г. Марченков історію створення, реорганізації та укрупнення колгоспів, називає імена їх організаторів і керівників, рядових трудівників, показує успіхи, невдачі й помилки, аналізує економічні показники, наводить дані про спорудження громадських будівель і жител для колгоспників, зростання добробуту і культури села. В результаті копіткої і наполегливої праці авторові вдалося встановити імена всіх 230 своїх односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Історія колгоспу, написана С. Г. Марченковим, — плід щирої любові до рідного краю, до людей праці, до героїчного трудового подвигу своїх земляків, які в короткий історичний строк докорінно змінили своє село. Мова автора жива, образна, соковита, пересипана мудрим народними висловами. Уривки з цієї праці публікувалися з 16 червня до 12 липня 1969 р. в 60 номерах Починківської районної газети «Сельская новь» під рубрикою «Зорі назустріч».

Письменник Олексій Бодренков у серії нарисів відтворив історію ордена Леніна колгоспу ім. Радіщева Гагарінського району. Протягом останніх 15 років автор систематично був у колгоспі як кореспондент обласної газети «Рабочий путь», особисто знає не тільки керівників колгоспу, а й багатьох колгоспників. Яскраво і образно відтворює він процеси, явища і події, які там відбувалися і відбуваються тепер, розповідає, як зростало господарство, зміцнювалася його економіка, підвищувалася трудова активність колгоспників. У 1931 р., коли в колгоспі ім. Радіщева об'єдналося перших 15 селянських родин, вони усупільнили 13 коней, 3 корови, кустарного виробу кінну косарку, кілька плугів і примітивних борін, 120 дес. землі. Нині колгосп ім. Радіщева об'єднує 30 населених пунктів. 1524 члени колгоспу володіють більш як 15 тис. га землі, створили 8-мільйонний невідимий фонд, мають майже 4 тис. голів великої рогатої худоби, 156 тракторів і багато інших сільськогосподарських машин. Це господарство виборює сталі високі врожаї — по 27—40 ц з га, одержує щороку багатомільйонні доходи. З інтересом читаються сторінки про діяльність голови колгоспу Героя Соціалістичної Праці І. А. Денисенкова та багатьох інших трудівників села.

Працюючи над створенням історії колгоспів і радгоспів, сіл і селищ, промислових підприємств, учбових закладів і шкіл, краєзнавці беруть участь у великій патріотичній справі, виконують роботу великого суспільно-політичного значення. Створення історії колгоспів і радгоспів є могутнім засобом ідеологічного впливу на маси, їх виховання в комуністичному дусі, на революційних, бойових і трудових традиціях. Вивчення і увічнення героїчних звершень нашого народу, уславлення трудової доблесті радянських людей сприятиме успішному виконанню завдань дев'ятої п'ятирічки, здійсненню величних накреслень XXIV з'їзду КПРС.

Повідомлення

ВКЛАД ВИРОБНИЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1959—1970 рр.)

Ю. О. КУРНОСОВ

Комуністична партія, виходячи з ленінських настанов, завжди приділяла увагу використанню спеціалістам сільського господарства. Програма КПРС відводить їм роль безпосередніх організаторів сільськогосподарського виробництва¹. XXIII і XXIV з'їзди партії конкретизуючи це програмне положення, вказали, що виконання планів у галузі сільського господарства залежить, поряд з іншими факторами, від рівня роботи керівників колгоспів і радгоспів, агрономів, зоотехніків, інженерів-механізаторів, економістів².

Новим свідченням піклування Комуністичної партії про зміцнення авторитету й піднесення значення виробничої інтелігенції села є Постанова ЦК КПРС «Про роботу Алтайського крайкому по підвищенню ролі спеціалістів у розвитку колгоспного і радгоспного виробництва» (липень 1972 р.). За останні роки, вказувалося в Постанові, значно зріс авторитет спеціалістів, їх відповідальність за стан справ у господарствах, посилювався їх вплив на вдосконалення виробничих процесів, впровадження досягнень науки й передової практики³.

Глибоке й ґрунтовне дослідження внеску загону виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства відповідає тим завданням, які Комуністична партія ставить перед працівниками суспільних наук.

В республіці постійно приділялася увага збільшенню числа дипломованих фахівців у сільському господарстві; кількість їх протягом 1960—1970 рр. в колгоспах, радгоспах і державних підсобних сільськогосподарських підприємствах зросла з 93,3 тис. до 182,5 тис. чол., у тому числі в колгоспах — з 68,1 тис. до 127,4 тис. чол.⁴⁻⁵.

За професійно-функціональним складом виробнича інтелігенція села поділяється на такі основні групи: агрономи, зооветпрацівники, інженери й техніки, економісти й статистики та ін. Боротьбу за підвищення сільського господарства вони ведуть в основних напрямках: підвищення культури землеробства і продуктивності тваринництва.

Однією з головних фігур у науково обґрунтованому підвищенні культури землеробства є агрономи. В сільському господарстві республіки протягом 1959—1970 рр. кількість дипломованих агрономів знач-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 70.

² XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. 1, К., 1966, стор. 66; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 58.

³ «Правда», 27 липня 1972 р.

⁴⁻⁵ Статистичний щорічник «Народне господарство Української РСР» в 1970 р., стор. 296.

но зростає: з вищою освітою — в 2,3, а з середньою спеціальною — в 1,4 раза. В перерахунку на 10 колгоспів число дипломованих агрономів збільшилося в 1,6 раза, в тому числі з вищою освітою — в 2,6 раза, а на 10 радгоспів, відповідно, — 1,2 та 1,3 раза. Отже, радгоспи забезпечувалися агрономами повільніше, ніж колгоспи, хоч абсолютні показники у них були вищі.

Високий рівень культури землеробства передбачає обов'язкове здійснення спеціалістами сільського господарства ряду найважливіх агротехнічних заходів і, перш за все, освоєння раціональних сівозмін.

1963 р. був несприятливий для сільського господарства. Однак дотримання раціональних сівозмін у ряді господарств дало можливість завершити сільськогосподарський рік з найменшими втратами, як це було, наприклад, у колгоспі ім. Леніна Білгород-Дністровського району Одеської області⁶ та в колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС Широківського району Дніпропетровської області⁷. Поступово раціональні сівозміни освоювалися на все більшій площі. У 1968 р. їх питома вага досягла 80%, а на кінець 1970 р. сівозміни були освоєні майже в усіх господарствах УРСР⁸.

Іншим важливим напрямком діяльності агрономів щодо підвищення культури землеробства був добір високопродуктивних для даної зони сортів насіння, що дає надбавку врожаю в середньому до 30%⁹. Ці висновки підтверджуються результатами роботи багатьох господарств Української РСР. Так, у колгоспі «Зоря комунізму» Теребовлянського району Тернопільської області, де агрономом-насінневодом працював Л. І. Коваленко, в 60-х роках підвищено врожайність усіх сільськогосподарських культур майже на третину¹⁰. В першій половині 60-х рр. на полях колгоспів Млинівського району Розенської області переважали пшениці сортів «Миронівська-264» і «Білоцерківська-198». З часом їх стали замінити на «Миронівську-808», яка в 1965 р. займала тут 4% посівної площі, а в 1970 р. — увесь масив. Це дало щонайменше 8—9 ц прибавки на кожному гектарі¹¹.

Одним з важливих напрямків інтенсифікації землеробства є його хімізація. Дотримуючись вимог агротехніки, багато агрономів республіки дбали про наукове застосування добрив. Це питання в досліджуваній період набуло особливої ваги, бо зростання масштабів удобрення вимагало раціонального використання добрив: правильного співвідношення мінеральних та органічних, визначення оптимальної потреби внесення їх у різні ґрунти тощо.

Агрономічні працівники, враховуючи дані науки й передової практики, дедалі більшу увагу приділяли органічним добривам, які поліпшують якість зерна. Так, завдяки тому, що спеціалісти колгоспів Одеської області розробили й запровадили чітку систему виробництва і внесення органічних добрив, було забезпечено продаж державі значної кількості зерна сильних пшениць¹². У 1970 р. хлібороби Кіровоградської області вивезли на 1 га ріллі 3,7 т місцевих добрив, тобто на 1,4 т більше, ніж у 1965 р.¹³

⁶ Одеський облпартархів, ф. 11468, оп. 1, спр. 65, арк. 85.

⁷ В. П. Пуга. Колгосп імені XXII з'їзду КПРС, Дніпропетровськ, 1970, стор. 15, 18.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 28; С. М. Бугай, М. К. Павленко. Шлях — інтенсифікація, К., 1970, стор. 18.

⁹ «Сільські вісті», 10 вересня 1970 р.

¹⁰ М. І. Шубалий. На широкій економічній основі, Львів, 1968, стор. 11.

¹¹ «Сільські вісті», 17 лютого 1971 р.

¹² «Комуніст України», 1971, № 2, стор. 23; «Радянська Україна», 11 липня 1970 р.

¹³ «Правда України», 23 лютого 1971 р.

Важливою ланкою в боротьбі за високий урожай є участь агрономів республіки в роботі агротехнічних шкіл, де колгоспники вивчають найновіші досягнення науки й передового досвіду. В колгоспі «Більшовик» Андрушівського району Житомирської області дбають про організацію науково-професійної підготовки трудівників. Зимове навчання тут добре сплановано, його хід постійно контролюють партійна організація і правління. Заняттями керують провідні спеціалісти. Значною мірою завдяки цьому колгосп рік у рік досягає високих показників¹⁴. Узимку 1970/71 рр. «хліборобським всеобучем» у селах республіки було охоплено більше мільйона чоловік¹⁵.

Вагомим вкладом у боротьбу за розвиток тваринництва, підвищення його продуктивності є діяльність зоотехнічних і ветеринарних працівників колгоспів і радгоспів. Протягом 1959—1970 рр. у сільському господарстві республіки чисельність цих фахівців з вищою освітою збільшилася в 2,1 раза, а з середньою спеціальною — в 1,9 раза. В перерахунку на 10 господарств забезпеченість колгоспів дипломованими фахівцями-тваринниками зросла в 2,4 раза, а радгоспів — у 1,3 раза, в тому числі з вищою освітою, відповідно, — в 3,5 раза та на 8%. Отже, при більших абсолютних показниках темпи забезпеченості радгоспів зооветспеціалістами з вищою освітою були меншими, ніж у колгоспів¹⁶.

Загальновідомо, що одним з найважливіших шляхів підвищення продуктивності тваринництва є створення міцної кормової бази. Саме з цього починали зміцнення тваринницької галузі партійна організація та спеціалісти колгоспу ім. Жданова Миронівського району Київської області. Скориставшись порадами вчених, вони перейшли до ущільнених посівів кормових культур, подбали про їх високу врожайність. У результаті на кінець 60-х рр. кормовими культурами було зайнято 30% усієї посівної площі, а щорічний запас заготовленого сіна, силосу та інших кормів гарантував сите утримання худоби протягом 1,5—2 років¹⁷. Із зміцнення кормової бази починали головний зоотехнік колгоспу ім. Кірова Золочівського району Харківської області, Заслужений зоотехнік УРСР В. А. Мирась, зоотехнічні працівники колгоспів «Шлях Леніна» Богодухівського та ім. Б. Хмельницького Лозівського районів Харківської області та ін.¹⁸ Загалом у господарствах України протягом 1970 р. було згодовано, в перерахунку на кормові одиниці, 52 млн. т кормів проти 41,6 млн. т у 1960 р.¹⁹

Важливим фактором збільшення виходу тваринницької продукції є науково організована племінна робота. Наука й практика доводять, що найкращі показники є там, де створення достатньої кормової бази поєднується з правильним формуванням стада. В колгоспах ім. Мічуріна, «Більшовик», «Вперед», «Зоря» Немирівського району Вінницької області, де зоотехніками працювали В. Лебедівська, Н. Щербань, П. Коновалюк, О. Миша, рік у рік одержували молока від 350 до 500 ц на 100 га угідь та в середньому по 2 тис. кг і більше від кожної корови. Ці показники, набагато вищі, ніж середні по області

¹⁴ «Радянська Україна», 19 березня 1971 р.; «Сільські вісті», 10 грудня 1970 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 15 січня 1971 р.

¹⁶ Підраховано автором за даними ЦСУ УРСР. Відділ статистики праці і заробітної плати. Форми обліку спеціалістів сільського господарства у 1959—1970 рр.

¹⁷ Третій всесоюзний съезд колхозників. Стенографический отчет, М., 1970, стор. 71; «Економіка Радянської України», 1961, № 1, стор. 34.

¹⁸ Харківський облпартархів, ф. 10924, оп. 4, спр. 3, арк. 26—27; П. С. Кравченко та ін. Тваринництво колгоспу ім. Кірова високорентабельне, К., 1970, стор. 16, 30.

¹⁹ Статистичні щорічники «Народне господарство Української РСР»: 1966 р., стор. 312; 1970 р., стор. 253.

ї республіці²⁰, були досягнуті значною мірою завдяки наполегливій праці зоотехніків, які постійно дбали про поповнення та заміну молочного поголів'я високопродуктивними породними коровами.

Зоотехнік М. Біланинець, закінчивши Мукачівський сільськогосподарський технікум і приступивши до роботи в колгоспі ім. Леніна Міжгірського району Закарпатської області, одразу взялася за поліпшення породності худоби. І вже у 1962 р. м'яса тут було вироблено втричі більше, ніж у 1960 р., а до 1970 р., цей рівень було майже подвоєно. Значно підвищилися за цей час і надой молока — з 1146 до 2500 кг на корову²¹. А в цілому по республіці цей показник у 1960—1970 рр. збільшився на 81%²².

Розвиток сільськогосподарського виробництва прямо залежить від оснащеності його сучасною технікою, і, значить, від рівня технічних знань сільських трудівників. Тому партійні організації, керівні органи сільськогосподарського виробництва вжили заходів до збільшення числа сільських інженерно-технічних працівників. В результаті протягом 1959—1970 рр. кількість інженерів з вищою освітою на селі зростає в 1,5 раза, а число техніків із середньою спеціальною освітою подвоїлося. Високими темпами зростає забезпеченість господарств спеціалістами цього профілю. В перерахунку на 10 колгоспів їх стало більше у 3,8 раза, в тому числі з вищою освітою — в 6 разів; на 10 радгоспів, відповідно, в 1,9 і 1,6 раза²³.

Певного досвіду експлуатації машин і механізмів набули інженерно-технічні працівники колгоспів Кіровоградської області. В 1959 р. тут налічувалося 369 інженерів і техніків, з них тільки 6 мали вищу, а 183 — середню спеціальну освіту, тобто на 1 колгосп припадало по 0,4 дипломованих фахівця. Поступово інженерна служба тут зміцнювалася, й на 1970 р. налічувалося вже 929 інженерно-технічних працівників, у тому числі 96 з вищою і 607 із середньою спеціальною освітою, або більш як по 1,6 фахівця в середньому на колгосп²⁴.

Значні перспективи поліпшення використання сільськогосподарської техніки відкриває так званий богодухівський метод технічного обслуговування машин та агрегатів. Народився він на Харківщині в 1968—1969 рр. як результат творчої думки інженерно-технічних працівників колгоспів і «Сільгосптехніки». Суть його полягає у створенні технічних комплексів для обов'язкового техдогляду машин і механізмів за відповідним графіком. Уже перші заходи комплексного технічного обслуговування різко зменшили обсяг ремонтних робіт у районі. Врожайність зернових при цьому підвищилася з 24 до 28 ц. Собівартість 1 га умовної оранки знизилася з 4,21 до 4,06 крб., хоч до прямих затрат стала додаватися ще й плата за послуги «Сільгосптехніці». Від самого тільки впровадження технічної діагностики економічний ефект перевищив 117 тис. крб. Богодухівці практично ліквідували простой агрегатів з технічних причин²⁵.

Поліпшення інженерної служби значною мірою підвищило рівень механізації хліборобства, в результаті чого затрати фізичної праці на

²⁰ «Радянська Україна», 20 серпня 1964 р.

²¹ Ю. В. Кінч. Колгосп імені Леніна Закарпатської області, Ужгород, 1971, стор. 50—53.

²² Підраховано автором за даними статистичного щорічника «Народне господарство Української РСР» у 1970 р., стор. 249.

²³ Підраховано автором за даними ЦСУ УРСР. Відділ статистики праці і заробітної плати. Форми обліку спеціалістів сільського господарства в 1959 і 1970 рр.

²⁴ Підраховано автором за даними статистичних щорічників «Народне господарство Української РСР»: 1959 р., стор. 368, 372; 1969 р., стор. 322, 324.

²⁵ «Радянська Україна», 2 вересня 1971 р.

виробництво зернових у 1970 р. скоротилися, в порівнянні з 1960 р., у 3,5 раза, цукрових буряків — у 1,7, кукурудзи — 1,8, картоплі — в 1,2 раза ²⁶.

Протягом 60-х років було механізовано багато робіт на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів. Проте досвід показує, що механізація окремих виробничих процесів не дає належного економічного ефекту. Тому чимало ІТП взяли курс на комплексну механізацію. В цілому на Україні в 1966—1970 рр. було комплексно механізовано більше 10 тис. тваринницьких і птахівничих приміщень. Усього на кінець 1970 р. в колгоспах і радгоспах налічувалося близько 4 тис. комплексно механізованих ферм ²⁷. У цих досягненнях значна частка праці інженерно-технічного загону сільської інтелігенції.

Однією з найактуальніших проблем є налагодження кваліфікованої економічної роботи на селі, яка повинна охоплювати всі галузі й процеси виробничого життя. В сільському господарстві республіки протягом 1959—1970 рр. значно зросла чисельність працівників економічної служби: за період з 1959 по 1970 рр. число економістів з вищою освітою збільшилося в 3,2 раза і з середньою спеціальною — в 2,9 раза ²⁸. Високий ступінь насиченості колгоспів і радгоспів цими спеціалістами дозволяє значно ширше й глибше економічно обґрунтовувати кожний господарський, агрозоотехнічний чи інженерний захід, що однаково вигідно як громадському виробництву, так і кожному трудівникові зокрема.

Основою високоефективного господарювання в колгоспі «Шлях до комунізму» Свердловського району Ворошиловградської області стали наукова організація праці й господарський розрахунок. Заслуга в їх успішному здійсненні належить, передусім, голові колгоспу кандидату економічних наук П. М. Ткаченку та економістові В. Д. Демченку, який був колгоспним стипендіатом і після закінчення навчання повернувся в рідний колгосп. У своїй роботі вони спираються на актив, економічну раду колгоспу, рахівників-економістів, що працюють у бригадах. Постійно зіставляючи одержані результати з виробничими витратами, колгоспна економічна служба добилася значного зниження собівартості продукції ²⁹.

Впровадження й вдосконалення госпрозрахунку, розробка й застосування НОП, режиму економії — надійні важелі в діяльності економіста колгоспу ім. Я. Галана Косівського району Івано-Франківської області К. Ф. Грабовецької. Лише протягом 1966—1969 рр. грошові доходи колгоспу майже потроїлися, а чистий прибуток зріс у 4 рази, всі галузі стали рентабельними ³⁰.

У зв'язку з тим, що донедавна фахівців економічної справи безпосередньо в сільськогосподарському виробництві було ще замало, штатні економісти колгоспів і радгоспів стали згуртовувати навколо себе актив. Добре організували економічну службу в колгоспі «Україна» Ширяївського району Одеської області троє штатних економічно-статистичних працівників. Вони створили бюро економічного аналізу, залучили до роботи в ньому більше 100 активістів. Це допомогло пе-

²⁶ Укрпрофрада. Стенограма республіканської наради винахідників і раціоналізаторів 5—6 липня 1971 р., арк. 27.

²⁷ Укрпрофрада. Стенограма..., арк. 98; «Механізація сільського господарства», 1971, № 8, стор. 2; № 10, стор. 14.

²⁸ Підраховано автором за даними ЦСУ УРСР. Відділ статистики праці і заробітної плати. Форми обліку спеціалістів сільського господарства у 1959 і 1970 рр.

²⁹ З'їзд колгоспників Української РСР. Стенографічний звіт, К., 1970, стор. 93—95; П. М. Ткаченко. Десять років на госпрозрахунку, Донецьк, 1970, стор. 28—29.

³⁰ П. Корольов. Рясні ужинки, Ужгород, 1970, стор. 23.

ретворити раніше відсталу галузь — тваринництво — на рентабельне виробництво³¹.

Таким чином, вивчені матеріали переконливо свідчать, що в роки, обрані для дослідження, стала особливо помітною необхідність ширшого застосування на селі праці не лише агрономів та зооветспеціалістів, а й фахівців інших галузей знань — інженерів, техніків, економістів. Цього дедалі настійніше вимагають інтереси розвитку сільськогосподарського виробництва.

Поряд з досягненнями в роботі виробничої інтелігенції села траплялися й факти недостатнього використання можливостей і резервів виробництва, не всі спеціалісти працювали старанно, на повну силу. Немало агрономів допускали порушення елементарних вимог агротехніки³². В ряді колгоспів республіки тривалий час агрономи не приділяли належної уваги досягненням науки, не впроваджували їх у виробництво, виявляли безініціативність, інертність у роботі³³, не поповнювали свій теоретичний і практичний багаж досягненнями науки й передового досвіду³⁴.

Чималих втрат зазнавали деякі господарства через незадовільну роботу інженерної служби, недбале ставлення окремих інженерів, механіків до машин, догляду за ними та зберігання, в результаті чого трактори та інша сільськогосподарська техніка передчасно виходили з ладу. В деяких колгоспах і радгоспах річний і денний виробіток на один умовний 15-сильний трактор шороку зменшувався. Незадовільно використовувався й комбайновий парк³⁵.

В республіці було чимало господарств, у яких спеціалісти не дбали про стан і належне використання техніки, що обслуговувала тваринництво. Зокрема, це спостерігалось в Дніпропетровській і Харківській, Тернопільській і Львівській областях. Кілька років не діяла третина всієї техніки на тваринницьких фермах колгоспів Балтського району Одеської області. Якби спеціалісти сільського господарства організували її використання, продуктивність праці в цих колгоспах підвищилася б на 18—20% без будь-яких додаткових витрат, 1400 чол. перейшло працювати на інші ділянки виробництва, було вивільнено 700 коней з підводами, заощаджено 800—900 тис. трудоднів на рік, значно зменшилася б собівартість продукції³⁶. Такою є ціна недбального ставлення спеціалістів, керівників колгоспів і радгоспів до використання техніки.

Шляхи усунення цих та інших недоліків у роботі фахівців вказані у згадуваній Постанові ЦК КПРС 1972 р. Зокрема, заходом, що стимулюватиме професійне зростання спеціалістів сільського господарства, буде їх атестація. Дійовим методом поліпшення роботи фахівців

³¹ Економічна служба в колгоспі, Одеса, 1962, стор. 8—11; Г. Міщенко. Фермам комплексну механізацію, Одеса, 1969, стор. 5—6.

³² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 866, арк. 15; Одеський облпартархів, ф. 11, оп. 72, спр. 9, арк. 11; Львівський облпартархів, ф. 2992, оп. 1, спр. 42, арк. 81; «Ізвестия», 18 серпня 1970 р.; «Сільські вісті», 13 серпня 1970 р.

³³ З'їзд колгоспників Української РСР. Стенографічний звіт, стор. 118; «Радянська Україна», 24 серпня 1971 р.; Одеський облдержархів, ф. Р-5548, оп. 1, спр. 1348, арк. 3—4; Чернігівський облпартархів, ф. 8331, оп. 2, спр. 16, арк. 60—61.

³⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 1929, арк. 24; «Сільські вісті», 15 січня, 5 лютого 1971 р.; Закарпатський облпартархів, ф. 1, оп. 4, спр. 304, арк. 9; «Радянська Україна», 4 лютого 1964 р.

³⁵ Статистичний щорічник «Народне господарство Української РСР» у 1970 р., стор. 261; ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 1786, арк. 37; Харківський облдержархів, ф. 4672, оп. 7, спр. 5218, арк. 1; «Правда України», 25 лютого 1962 р.; ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, спр. 373, арк. 47; Львівський облпартархів, ф. 2992, оп. 1, спр. 42, арк. 93.

³⁶ Одеський облпартархів, ф. 11468, оп. 1, спр. 65, арк. 46.

є дальше поширення досвіду кращих агрономів, зооветеринарних та інженерно-технічних працівників, посилення виховної роботи з ними ще під час навчання у вузах і технікумах.

Після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС було усунуто більшість негативних факторів, які заважали плідній роботі спеціалістів, скоувували їх ініціативу, примушували діяти за шаблонами. Проте залишалися ще недоліки, які перешкоджали виробничій інтелігенції села якнайповніше реалізувати свої можливості. Йдеться, насамперед, про завантаженість спеціалістів зайвою роботою, не пов'язаною з виконанням основних функцій³⁷, а також про нестачу сільських спеціалістів і неправильний їх розподіл між районами та господарствами. Хоч питома вага фахівців сільського господарства, які працювали безпосередньо в колгоспах і радгоспах, протягом 1959—1970 рр. зросла з 74,7 до 80,3% (від кількості всіх спеціалістів, зайнятих у народному господарстві), однак в цілому темпи збільшення їх числа, зокрема у колгоспах, які дають державі основну масу сільськогосподарської продукції, не можна визнати оптимальними. Наприклад, у 1959 р. в колгоспах працювало 13,7% зооветпрацівників з вищою освітою, а в 1970 р. ця цифра зросла тільки до 25,1%. Та це середня цифра, а от у колгоспах Житомирської області цих фахівців не мали 90% колгоспів³⁸. Того року в п'яти районах Волинської області 52 колгоспи зовсім не мали висококваліфікованих спеціалістів. У ряді районів Київської області інженерів не було в жодному колгоспі.

Боротьбу спеціалістів сільського господарства, зокрема інженерно-технічних працівників, за підвищення культури землеробства, продуктивності тваринництва стримували такі об'єктивні фактори, як недостатня техніко-енергетична озброєність колгоспів і радгоспів.

На роботі спеціалістів сільського господарства позначаються також недоліки в діяльності працівників науки. Ще не всі вчені, як зазначалося на з'їзді колгоспників України, працюють з повною віддачею³⁹. На липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КП України також вказувалося, що деякі науково-дослідні установи продовжують вести дослідження на низькому рівні, не зосереджують сили на розв'язанні актуальних питань розвитку сільського господарства⁴⁰.

Дедалі зростає кількість спеціалістів, збільшується насиченість ними колгоспів і радгоспів, зміцнюється матеріально-технічна база сільського господарства, вказівки спеціалістів з питань технології сільськогосподарського виробництва стають законом, для фахівців створюються належні житлові та культурно-побутові умови. Все це — важливі передумови, що забезпечують активізацію діяльності спеціалістів, покликаних впроваджувати науково обгрунтовані методи землеробства, дбати про піднесення продуктивності тваринництва. Саме на ці та подібні шляхи й вказував ЦК КПРС у своїй Постанові в липні 1972 р.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, спр. 91, арк. 96; «Правда», 26 грудня 1969 р.; «Радянська Україна», 16 лютого, 2 березня 1971 р.; «Правда України», 28 лютого 1961 р.

³⁸ «Радянська Україна», 19 березня 1971 р.

³⁹ З'їзд колгоспників Української РСР. Стенографічний звіт, стор. 51.

⁴⁰ Матеріали Пленуму ЦК КП України.— «Радянська Україна», 24 липня 1970 р.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПАРОПЛАВСТВА НА ЧОРНОМУ І АЗОВСЬКОМУ МОРЯХ

Л. Г. МЕЛЬНИК

Технічний переворот на морському транспорті в умовах розвитку внутрішнього і світового ринку — важлива, але мало досліджена проблема в радянській історіографії. Правда, нещодавно вийшли нариси з історії судноплавства на Чорному морі¹. Однак вони охоплюють період від Київської Русі й до наших днів, тому питання зародження і розвитку пароплавства висвітлені в них надто стисло. Про витіснення паровим флотом парусного судноплавства в книзі навіть не йдеться.

Окремі аспекти розвитку морського транспорту (у зв'язку з розвитком промисловості і зовнішньої торгівлі) висвітлили в своїх працях І. О. Гуржій, В. П. Вашенко, В. Ф. Кузнецов²; дещо з цієї проблеми можна знайти і в нарисах історії приморських міст³.

Отже, дослідження, присвяченого проблемі технічного перевороту в морському транспорті, в нашій літературі ще немає. Ця стаття є спробою (на основі архівних матеріалів і документальних публікацій) висвітлити основні моменти розвитку Чорноморського і Азовського пароплавств у 30—90-х роках XIX ст., розповісти про витіснення пароплавами парусних суден.

Протягом першої половини XIX ст. йшов інтенсивний економічний розвиток районів, що прилягали до Чорного і Азовського морів. Головний порт Півдня — Одеса став другим портом Росії по вивозу і третім за торговим оборотом. Зріс вантажооборот портів Азовського моря (Маріуполя, Таганрога) і Криму. З 1825 р. по 1853 р. кількість суден, що прибули в південні порти, збільшилася у 7 разів, а їх тоннаж — у 6 разів⁴. Проте це зростання йшло головним чином за рахунок іноземних суден. Це пояснювалося тим, що в умовах економічно відсталої кріпосної Росії капітали в руках російської буржуазії нагромаджувалися повільно, а розвиток пароплавства вимагав великих коштів і чималого ризику. До того ж, власті майже не займалися питаннями будівництва і обладнання портів. Бездоріжжя ускладнювало зв'язок чорноморських і азовських портів з внутрішніми районами країни.

Проте перші пароплави, які поклали початок регулярному судноплавству на Чорному морі, були збудовані на вітчизняних корабельнях. Перший на Чорному морі російський дерев'яний пароплав

¹ Под флагом Родины. Очерки истории Черноморского пароходства, Одесса, 1967.

² І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні, К., 1960; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1968; Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні в XIX ст., К., 1972; Ф. Ястребов. Нариси з історії України. Вип. VIII, К., 1939; Я. Штернштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1958; В. П. Вашенко. Розвиток капіталістичної промисловості в містах Півдня України в дореформений період (1800—1860).— Праці Одеського університету. Т. 148. Вип. I, Одеса, 1958; В. Ф. Кузнецов. От Петровых кораблей до советских теплоходов. (Из истории Азовского флота), Ростов-на-Дону, 1946.

³ Э. Е. Писаренко. Памятная книжка в честь 150-летия Херсонского судозавода им. Коминтерна, Херсон, 1956; В. Загоруйко. По страницам истории Одессы и Одесщины. Вып. I; Одесса, 1957; Ш. С. Людковской. Николаївський морський торговий порт (До 100-річчя з дня заснування).— «УІЖ», 1962, № 3; Г. И. Семин. Севастополь. Исторический очерк, М., 1955; Ф. Т. Гусаров, Л. И. Чуистова. Керчь. Историко-краеведческий очерк, Симферополь, 1963.

⁴ С. Гулишамбаров. Итоги торговли и промышленности России в царствование имп. Николая I, Спб., 1896, стор. 64—65.

«Одеса» (з паровою машиною в 60 кін. сил) був збудований у Миколеєві і в червні 1828 р. розпочав регулярні рейси між Одесою і портами Криму⁵. У 1830 р. в Петербурзі на Олександрівському заводі збудовано судно «Нева» з паровою машиною у 80 кін. сил. Пароплав «Нева» прибув 4 березня 1831 р. до Одеси і розпочав курсувати між Одесою і Константинополем⁶. У 30-х роках на вітчизняних верфях одержали путівку в життя ще три пароплави: «Николай», «Петр Великий» і «Александра».

Дальший розвиток судноплавства на Чорному морі пов'язаний з діяльністю «Акціонерного товариства Чорноморського пароплавства», заснованого 1833 р., капітал якого складався із 500 тис. крб., чого (як виявилось згодом) було недостатньо для організації регулярних сполучень між Одесою і Константинополем⁷. Уряд передав у розпорядження товариства 3 казенних пароплави, два з яких почали здійснювати регулярні рейси на лінії Одеса — Константинополь.

Крім цієї лінії, на якій курсували пароплави акціонерного товариства, існувало судноплавство на лінії Одеса — порти Криму. Тут курсувало чотири казенних пароплави, які щороку перевозили до 2 тис. пасажирів та десятки тисяч пудів вантажів⁸.

Після загибелі двох пароплавів регулярні рейси між Одесою і Константинополем на початку 40-х років припинилися.

У червні 1841 р. Комітет міністрів прийняв рішення про заснування казенної пароплавної лінії Одеса — Константинополь. З цією метою було збудовано в Англії чотири великих пароплави, які на випадок війни могли стати фрегатами⁹. Навесні 1843 р. пароплави (кожний місткістю у 823 т і потужністю у 260 кін. сил) почали регулярні рейси. Для дальшого розвитку казенного судноплавства на Чорному морі в Одесі було створено у 1843 р. «Експедицію постійних пароплавних сполучень», яка відкрила нові лінії: між Одесою і дунайськими портами (1847 р.), у 1848 р. розпочалися регулярні рейси на лінії Одеса — Єйськ, в 1849 р. — Одеса — Євпаторія, Акерман — Овідіополь (у Дністровському лимані). В 50-х роках ХІХ ст. «Експедиція» мала вже 12 пароплавів із загальною потужністю парових машин у 1,9 тис. кін. сил. Рейси здійснювалися на 6 лініях, щорічно перевозилось 17—22 тис. пасажирів та понад 1 млн. пудів вантажів¹⁰.

Кримська війна завдала великої шкоди чорноморському пароплавству і фактично припинила його розвиток. Більшість пароплавів загинула.

Після війни, ще в умовах кризи кріпосної системи, в Чорноморському судноплавстві знову відновлюється капіталістичне підприємництво. 3 серпня 1856 р. царський уряд затвердив статут нового акціонерного товариства на Чорному морі, яке одержало назву «Російського товариства пароплавства і торгівлі» і мало на меті «розвиток торгівлі південного краю Росії і пароплавних, як торгових, так і поштових сполучень цього краю з російськими й іноземними портами»¹¹. Товари-

⁵ Труды Одесского статистического комитета, т. IV, Одесса, стор. 57.

⁶ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1, оп. 191, спр. 86, арк. 1—3, 5.

⁷ Там же, оп. 192, спр. 63, арк. 5—136, 216, 251—253.

⁸ Там же, арк. 215.

⁹ Там же, арк. 219—220.

¹⁰ Там же, оп. 192, спр. 64, арк. 18—66; спр. 78, арк. 1—2; спр. 138, арк. 1—2; К. Скальковскій. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях, Спб., 1887, стор. 28.

¹¹ Устав высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли, ч. I, Спб., 1856, § 1.

ство зобов'язалося відкрити сполучення на 11 лініях. Йому дозволялося будувати власні механічні заводи, верфі, склади, засновувати училища техніків і машиністів, відкривати страхові відділення. Капітал товариства був визначений у 6 млн. крб. сріблом, розподілений на 20 тис. акцій, якими володіли виключно російські капіталісти¹².

Протягом перших 20 років товариство зберігало монополію на Чорному морі. Значний капітал давав можливість розгорнути великі масштаби операцій. Весною 1857 р. куплені в Англії перші 5 пароплавів розпочали рейси. Протягом цього ж року кількість пароплавів і транспортів зросла до 10. Вже протягом першого року навігації судна пройшли близько 100 тис. миль, перевезли 28,9 тис. пасажирів і 920 тис. пудів вантажів. Чистий прибуток складав 210, 8 тис. крб., тобто був набагато більшим прибутку колишньої «Експедиції»¹³.

У 1858 р. число ліній товариства зросло до 9. На них курсувало 8 пароплавів, 2 транспорти, 7 буксирів і 10 барж загальною тоннажністю 14,4 тис. т; потужність парових машин сягала 2,4 тис. кін. сил¹⁴. У 1860 р. товариство вже мало 43 пароплави тоннажністю 34 тис. т, потужність парових машин перевищила 5,5 тис. кін. сил. На судах нараховувалось понад 2 тис. чол. екіпажу¹⁵. Інтенсивно зростали масштаби перевезень: якщо у 1858 р. було перевезено понад 4 млн. пудів вантажів і 127 тис. пасажирів, то у 1860 р.— відповідно 6,9 і 219¹⁶.

Отже, протягом 20—50-х років минулого століття технічний переворот в морському судноплаванні на Чорному морі здійснив свою початкову стадію: за цей час замість кількох невеликих дерев'яних пароплавів у кінці 50-х років стали курсувати понад 30 великих залізних пароплавів, тоннаж яких часто перевищував 1 тис. т, а потужність машин становила 200—300 кін. сил. Кількість регулярних пароплавних ліній зросла з 2 у 20—30-х роках до 12 у 50-х роках. Вітчизняні пароплави стали курсувати і в Середземному морі.

Після скасування кріпацтва у 1861 р. розвиток капіталізму забезпечив швидке зростання продуктивних сил країни. Новозбудовані залізниці з'єднали внутрішні райони з портами на Чорному і Азовському морях. Дальше формування всеросійського ринку, посилення його зв'язків із світовим ринком сприяли дальшому розвитку вітчизняного морського пароплавання. Розквіт пароплавання на Чорному морі забезпечувався також розширенням його технічної і паливної бази.

З метою сприяння дальшому розвитку пароплавання уряд асигнував кошти на поліпшення чорноморських і азовських портів та їх технічну реконструкцію. Вартість робіт лише в Одеському порту перевищувала 3,7 млн. крб.¹⁷ Було проведено значне будівництво портових споруд у Миколаєві, Маріуполі, Криму. У 80-х роках у Дніпро-Бузькому лимані провели канал довжиною 7,1 версти для великих морських суден.

За час від реформи 1861 р. і до початку російсько-турецької війни 1877—1878 рр. судноплавання на Чорному морі перебувало виключно в руках «Російського товариства пароплавання і торгівлі», монопольне становище якого, пільги і субсидії, що надавалися йому царським урядом, сприяли невпинному розширенню операцій. За цей період кіль-

¹² Устав..., ч. I, § 2—15; ч. II, § 23—27.

¹³ Отчет высочайше утвержденного Русского общества пароходства и торговли, Спб., 1858, стор. 17—21, 65—69.

¹⁴ Там же, стор. 22—26.

¹⁵ К. Скальковский. Назв. праця, стор. 504.

¹⁶ Там же, стор. 65, 501.

¹⁷ Краткий исторический очерк развития водных и сухопутных сообщений и торговых портов в России, Спб., 1900, стор. 228—299.

кість пароплавів товариства більш ніж подвоїлася (із 45 у 1861 р. до 98 у 1875 р.), вантажні перевозки зросли у п'ять разів¹⁸.

19 травня 1879 р. царський уряд затвердив новий статут «Російського товариства пароплавства і торгівлі» і визначив капітал компанії у 10 млн. крб. У 80-х роках операції товариства дедалі розширюються. У 1887 р. його флот складався з 9 великих пароплавів (тоннажність їх становила 94,1 тис. т, а потужність — 9,5 тис. кін. сил)¹⁹. З середини 80-х років компанія відкриває регулярне сполучення між портами Чорного і Балтійського морів. На судах товариства у великій кількості за кордон вивозилося зерно, борошно, спирт, худоба, зростала перевозка гасу. В Одесі товариству належали нафтопровід і наливна станція, така ж станція була у Миколаєві. Однак, беручи до уваги величезні прибутки компанії, її керівництво недостатньо займалося модернізацією суден. Тому серед пароплавів, які належали товариству, було чимало дрібних, застарілих конструкцій. Значні суми казенних грошей, що відпускалися урядом, йшли в кишені акціонерів.

Парове судноплавство на Азовському морі теж зародилося ще у передреформенні роки. Вже у 50-х роках на Азовському морі і по Дону курсували 4 пасажирських пароплави акціонерного «Товариства пароплавства на Дону». У 60-х роках на Азовському морі виникають компанії купців Кривошеїна, Полякова. Найбільшим було пароплавство таганрозького купця Стороженка, який у 1872 р. заснував регулярну пароплавну лінію Ростов-на-Дону — Таганрог — Єйськ — Маріуполь — Бердянськ. Згодом його пароплави стали підтримувати сполучення азовських портів з портами Криму. Крім 7 пасажирських пароплавів, Стороженку також належало 7 невеликих парових суден, 2 шхуни і 13 барж.

У 70-х — 80-х роках розширює операції «Товариство пароплавства по Дону, Чорному і Азовському морях», капітал якого зріс з 1,6 млн. крб. у 70-х роках до 2,3 млн. крб. у 1882 р. На Азовському морі існували також компанії «Танаис» та «Азовське пароплавство». Всього у 80-х роках компаніям та приватним власникам тут належало 70 пароплавів²⁰.

9 травня 1879 р. царський уряд затвердив статут нового казенного пароплавства «Добровільний флот», яке мало сприяти розвитку пароплавного сполучення між Одесою та портами Далекого Сходу²¹. Йому було передано три океанські пароплави — «Россия», «Москва» і «Петербург». 9 березня 1880 р. пароплав «Москва» взяв курс на Владивосток, поклавши цим початок регулярному сполученню на далекосхідній лінії. Судна «Добровільного флоту» перевозили військовослужбовців, каторжан, вантажі. Особливого розмаху операції Доброфлоту досягли у середині 90-х років. Оскільки він не був акціонерним товариством, то весь його чистий прибуток йшов на модернізацію і придбання нових суден. Так, у 90-х роках кількість пароплавів Доброфлоту зросла з 7 до 15²².

Протягом 70—80-х років пароплави на Чорному і Азовському морях швидко витісняють парусники, перш за все, на дальніх лініях. У зв'язку з цим парове судноплавство в загальному товарообороті портів починає набирати все більшої питомої ваги. Так, у навігацію

¹⁸ К. Скальковский. Назв. праця, стор. 503—504.

¹⁹ «Русское судоходство», 1887, № 10—11, стор. 157; 1888, № 30, додаток № 4.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 20, оп. 12, спр. 262, арк. 398—406; оп. 6, спр. 462, арк. 1—27; «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1888, № 16, стор. 115.

²¹ «Русское судоходство», 1888, № 30, стор. 8; № 24, стор. 18—19.

²² К. Скальковский. Назв. праця, стор. 66.

1879 р. в чорноморських і азовських портах за кількістю суден парові становили вже 70% всіх прибулих і 73% тих, що відійшли; за вантажопідйомністю парові становили 96,8% всіх прибулих і 97% тих, що відійшли²³. Пароплави починають витіснити парусні судна і в каботажному плаванні. Така картина спостерігається як на Чорному, так і на Азовському морі. Тут з'являється тип парового судна, пристосованого до плавання на мілководному морі,— парова шхуна. Вже у 1884 р. на Азовському морі їх було 30.

У навігацію 1879 р. загальна кількість заходів і відходів в порти Чорного і Азовського морів каботажних парових суден була дещо меншою, ніж парусних (парові становили близько 40% кількості всіх суден), але за вантажопідйомністю парові абсолютно переважали — 79,9% всієї місткості суден²⁴.

Ці ж явища бачимо і на прикладі будівництва парових і парусних суден. Так, якщо на початку 80-х років зростала кількість як пароплавів, так і парусників, то з середини 80-х років кількість парусників різко зменшується (з 1195 у 1883 р. до 539 у 1898 р.), у той час як будівництво пароплавів невпинно зростає (з 171 у 1883 р. до 220 у 1898 р.)²⁵.

Витісненню пароплавами парусників у 70—80-х роках сприяли більша швидкохідність і вантажопідйомність пароплавів, краща економічність в експлуатації; до того ж удосконалення парових машин привело до скорочення витрат на паливо вдвічі. Парусники піднімали вантажу від 2 до 15 тис. пудів, а баржі — від 20 до 50 тис. пудів, причому пароплав-буксир тягнув водночас до 10 барж. Парусники між Одесою і Херсоном робили у 1,5—2 рази менше рейсів, ніж пароплави. Нарешті парусники зазнавали частих аварій і гинули від ураганів та штормів. Пароплавство знаходилося в руках великих компаній та капіталістів, в той час як парусники належали дрібним власникам, яких безконтрольно експлуатувала зграя маклерів і агентів.

Вже на початку 90-х років парусний флот переживав повну кризу. Головна причина — конкуренція пароплавних компаній²⁶.

У 80—90-х роках виникають нові приватні капіталістичні компанії, з'являється велика кількість окремих капіталістів-судновласників. Так, у 1886 р. засновано «Чорноморсько-Дунайське товариство», у 1894 р. — «Російське товариство транспортних покладж». З 1885 р. компанія одеських купців Вебстера і Коваленка утримує регулярну лінію між Одесою і Акерманом та організовує буксирні перевози зерна. Вантажні перевози здійснюють також пароплави капіталістів братів Анатра, Ратнера, Кошкіна, Ашкіназі та ін. Серед судновласників переважали представники торгової буржуазії — купцям належало понад 60% всіх пароплавів, дворянам і чиновникам — 12,3%, заможним міщанам — 8,8%²⁷.

Отже, внаслідок завершення технічного перевороту у судноплаванні Чорного і Азовського морів у 90-х роках XIX ст. повністю переважив паровий флот. Тоннаж 280 пароплавів, приписаних до портів цих морів, становив 226,4 тис. т, а вартість складала 48,6 млн. крб., в

²³ «Русское судоходство», 1888, № 34, додаток, таблиця.

²⁴ Там же.

²⁵ Русский торговый флот. Список судов. Изд. департамента торговли и мануфактур Министерства финансов, Спб., 1899; К. Скальковский. Назв. праця, стор. 40—58.

²⁶ «Русское судоходство», 1886, № 5—6, стор. 76; 1890, № 119, стор. 88; № 123—124, стор. 129.

²⁷ Русский торговый флот. Список судов, стор. 1—41.

той час як 668 парусників мали тоннаж лише 47,7 тис. т, а вартість їх становила лише 3,16 млн. крб.²⁸

Розвиток пароплавства на Чорному і Азовському морях досяг найбільшого розмаху порівняно з вітчизняними комерційними флотами інших морів. У середині 90-х років на Чорноморське і Азовське пароплавства припадало понад 51% усього тоннажу вітчизняного парового флоту, причому на пароплавства цих морів припадала і найбільша кількість парових сил²⁹.

Проте в ході завершення технічного перевороту в судноплаванні визначилися і його певні особливості та недоліки, що було зумовлено техніко-економічною відсталістю царської Росії. Так, через недостатній розвиток вітчизняного машино- і суднобудування переважна кількість пароплавів завозилася з-за кордону. У 90-х роках із 280 пароплавів, приписаних до портів Чорного і Азовського морів, у Росії було збудовано лише 37. Чимало суден були застарілої конструкції. Із зазначеної кількості пароплавів 89 збудовані ще в 50—60-х роках, серед них 17 пароплавів були дерев'яними³⁰.

Таким чином, технічний переворот у судноплаванні на Чорному і Азовському морях охопив період з 20-х до 90-х років XIX ст. Завершення його припадає на пореформений період. У 70—80-х роках парові судна витіснили парусні, різко зріс їх тоннаж і потужність; російські пароплави вийшли на середземноморські і океанські лінії, збільшилось будівництво їх на вітчизняних верфях. Внаслідок завершення технічного перевороту чорноморсько-азовське пароплавство за кількістю пароплавів, тоннажністю, потужністю двигунів вийшло на перше місце серед парових комерційних флотів російських морів.

²⁸ Русский торговый флот. Список судов, стор. VI.

²⁹ Там же, стор. XI, XV.

³⁰ Там же, стор. XIII.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ Г. С. СКОВОРОДИ

(До 250-річчя від дня народження)

В. Г. САРБЕЙ

Хоч як це дивно, але й досі немає спеціальних розвідок про історичні погляди людини, яка своїми різнобічними знаннями зажила у сучасників слави «ходячої академії». В цьому пересвідчуєшся, звернувшись до ґрунтовної бібліографії «Григорій Сковорода»¹. В ній зафіксовано майже 1500 праць про Г. С. Сковороду, розподілених на одинадцять тематичних розділів, але не названо жодної праці про історичні погляди великого діяча української культури XVIII ст.

Проте життя і діяльність великого українського мислителя не пройшли повз увагу представників дожовтневої української історіографії. Вагоме слово про Сковороду сказали М. І. Костомаров, О. Я. Єфименко, Д. І. Багалій, О. М. Лазаревський, Д. І. Яворницький та ін. Роз-

¹ Григорій Сковорода. Біобібліографія, вид. 2-ге, Харків, 1972.

глядаючи світогляд Сковороди, ці дослідники хоч і не дали спеціальної характеристики його історичних поглядів, але внесли в їх розуміння більш або менш істотний вклад*.

Так, коли реакційна критика в особі В. В. Крестовського проголосила твори Сковороди, вперше видані окремою збіркою 1861 р., «схоластичною дурницею» і «семінарською мертвечиною», на захист репутації великого українського мислителя негайно виступив у петербурзькому журналі «Основа» буржуазно-ліберальний історик М. І. Костомаров². У своїх статтях він переконливо довів, якою ретроградною була позиція його опонента, фактично спрямована на варварське знищення старовини і народної спадщини.

Під свій захист Костомаров узяв не тільки творчість Сковороди, а й її дослідників і популяризаторів у науці, зокрема І. І. Срезневського. Історик наголосив на широкій популярності Сковороди на Україні як за життя, так і після смерті («всякий письменний малоросіянин знає про нього», «нащадки від батьків і дідів з пошаною згадують місця, де він бував», «мандрівні сліпці засвоїли його пісні»), проголосив його викривачем ханжества, низькопоклонництва, гнобительської політики та низьких моральних засад панівних верств XVIII ст., нагадав факти соціальних конфліктів Сковороди з панством і чернецтвом, заявив про важливість для науки збирання і видання творів, автор яких залишився в пам'яті народній ідеалом мудрої людини. Рішуче підкреслив Костомаров також високий науковий авторитет видатного вченого І. І. Срезневського — знавця фольклору, лінгвістики, етнографії та історії України.

В боротьбі за прогресивну творчу спадщину Сковороди естафету підхопила О. Я. Єфименко. Вона не тільки популяризувала біографію і твори Сковороди через пресу, а й добилася, що її наукову доповідь про українського мислителя заслухало одне з поважних тодішніх московських наукових товариств³. Доповідачка сміливо й переконано довела, що твори мислителя написані хоча й своєрідною, але по-своєму прекрасною, сильною і стислою мовою (Сковорода був сам її творцем)***, вони виражають цільність і закінченість його філософського світогляду. Особливу увагу Єфименко приділила висвітленню сквородинської критики біблії. На її думку, ця критика нагадувала ту, яка йшла з кіл великого французького просвітителя і сучасника Сковороди — Вольтера.

В доповіді було наведено ряд цитат, які самі вже доводили, що авторка мала всі підстави рішуче виступити проти несправедливого

* Звичайно, радянська історіографія, звертаючись до праць названих істориків, не може погодитися з науково застарілими і класово неприйнятними положеннями ідеалістичного та буржуазно-ліберального характеру. Такою самою є і позиція автора даної статті, але, не ставлячи собі за мету дати повний історіографічний аналіз тих праць, які тут згадуються, відзначимо лише ту, кращу частину творчого доробку доживотного сквородознавства, яка може бути критично освоєна і сприйнята радянською історіографією, зокрема — при вивченні історичних поглядів Г. С. Сковороди.— В. С.

² Н. Костомаров. Слово о Сковороде по поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове». — «Основа», 1861, № 7, стор. 176—179; його ж. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского». — «Основа», 1861, № 8, стор. 1—14.

³ А. Я. Ефименко. Философ из народа. — «Книжки «Недели», 1894, № 1, стор. 7—30; її ж. Личность Г. С. Сковороды как мыслителя. Реферат, прочитанный в Московском Психологическом Обществе 5 ноября 1894 г. — «Вопросы философии и психологии», 1894, кн. 25 (5), стор. 419—444.

** У літературі висловлювалась думка, що, створюючи свою оригінальну літературну мову, Сковорода виходив з прагнення зробити її такою, щоб вона була найбільш зрозумілою і для українців, і для росіян.— В. С.

приречення на забуття спадщини Сковороди, «якщо зважити на величезні розміри цієї постаті поряд з тою масою пігмеїв, яка заповнює собою сторінки будь-якої історії»⁴. Під красномовним багатозначним заголовком «Філософ з народу» Єфименко опублікувала й велику статтю, де підкреслила демократизм Сковороди, глибокий внутрішній зміст творів якого здебільшого прихований алегорично-теологічними міркуваннями. Й цього разу Єфименко звернула увагу на спорідненість змісту сквородинських творів з вільнодумством «французьких письменників 18-го століття»⁵.

Безперечно, Єфименко, постійно проживаючи тоді в Харкові, знала про активну і наполегливу роботу професора історії Харківського університету Д. І. Багалія над вивченням творчої спадщини Сковороди. 1894 р. головним чином його зусиллями було підготовлено і видано найповнішу збірку творів українського мислителя. Вона зайняла цілий том чергового (сьомого) випуску «Сборника Харьковского историко-филологического общества».

Багалій не обмежився суто археографічною роботою при підготовці до друку текстів творів Сковороди, а й узявся за їх найактивнішу популяризацію. Результатом стали численні розвідки Багалія про Сковороду, написані як у дожовтневі часи, так і в роки Радянської влади⁶. А щодо їх наукового значення сьогодні, то можна не тільки цілком погодитися з автором однієї з найновіших монографічних праць про Сковороду М. П. Редьком у тому, що завдяки своєму цінному фактичному матеріалові вони можуть бути використані «для наукового вирішення проблеми світогляду мислителя»⁷, а й відзначити їх цінність саме для вивчення історичних поглядів Сковороди*.

Багалій першим склав найґрунтовніший історичний коментар до тексту твору, в якому, за його словами, «Сковорода виступає перед нами осуджувачем усього сучасного йому побутового укладу життя», змальовує «всі найважливіші явища дійсності, яка його оточувала»⁸. Йдеться про сатиричну пісню «Всякому городу нрав і права». І хоча в окремих положеннях багаліївський коментар, складений на етапі становлення радянської історичної науки, вже застарів, в основному він правильно розкриває явища соціально-економічної дійсності на Україні другої половини XVIII ст., синтезовані в художній формі Сковородою. В його творі яскраво змальована правдива сатирична картина тогочасної дійсності, коли на Україні посилювалося класове гноблення трудящих мас, дворянська бюрократія намагалася новими адміністративними реформами зміцнити свою політичну владу в містах і се-

⁴ А. Ефименко. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, т. II, Спб., 1905, стор. 275.

⁵ Там же, стор. 249—250.

⁶ Д. И. Багалей. Ученне, жизнь и значение Г. С. Сковороды.—«Киевская старина», 1894, № 12, стор. 469—474; його ж. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода.—«Киевская старина», 1895, № 2, стор. 145—169; № 3, стор. 265—294; № 6, стор. 272—300; його ж. Григорий Саввич Сковорода, Харьков, 1896; його ж. Г. С. Сковорода и Л. Н. Толстой. Историческая параллель.—Памяти Л. Н. Толстого, Харьков, 1911, стор. 44—51; його ж. Украинский странствующий философ Григорий Саввич Сковорода, Харьков, 1923; його ж. Український мандрівний філософ Гр. Сав. Сковорода, Харків, 1926; та ін.

⁷ М. Редько. Світогляд Г. С. Сковороди, Львів, 1967, стор. 14.

* До поняття «історичні погляди» ми включаємо погляди на історичну дійсність в усіх її проявах як у минулому, так і в сучасному, а для аналізу їх, згідно з методикою радянської історіографії, залучаємо як наукові, так і художні твори.—В. С.

⁸ Академик Д. И. Багалей. Украинский странствующий философ Г. С. Сковорода, Харьков, 1923, стор. 11, 14.

лах, в економіці розпочався процес інтенсивного визрівання буржуазних відносин, а в культурному розвитку та освіті сліпе копіювання іноземщини поєднувалось з настійним обстоюванням уже віджилих традицій середньовічної схоластики. Для з'ясування історичних поглядів цей твір Сковороди, як і науковий коментар до нього, складений Багалієм, дають дуже багато. Отже, частково наводимо нижче цей коментар:

«Петр, говорится там (у творі «Всякому городу нрав и права». — **В. С.**), для чинов углы панские трет», тобто прагне вибитись у пани з допомогою чинів, тільки-но заведених на Україні за петровською табеллю про ранги; вибитися в ряди бюрократії за російським зразком, яка тоді складалася серед українського суспільства, було заповітною мрією будь-якого нащадка козацької старшини, перейменованої тепер у цивільні й військові російські чини; засобом же просування по цій ієрархічній драбині була не служба за покликанням, схильностями та здібностями (чого навчав Сковорода), а отирання в панських передпокоях... «Тот все о процентах: пожалуй, поверь». Кредит, проценти, лихварство стали наслідком грошового господарства й торгівлі. «Тот непрестанно стягает грунта». Це «непрестанне» стягування ґрунтів становить характеристичну особливість тої епохи у зв'язку із зростанням поміщицького, дворянського землеволодіння. «Сей иностранны заводит скота». Розвиток тонкорунного вівчарства в Слобідській Україні також був характерною особливістю поміщицького господарства тієї епохи; він повів до розвитку вовняної торгівлі на місцевих ярмарках... «Строит на свой тон приказный права». З введенням нових загальноросійських установ всесильним вершителем «права» зробився приказний, тобто представник правлячої бюрократії, який вів службу-ву генеалогію від піддядього московських приказів. «Тех беспокоит Венерин Амур, всякому голову мучит свой дур». Розбещеність тодішнього поміщицького середовища посилювалася ще й кріпосними порядками, які надавали панам необмежене «право» на людські душі взагалі і кріпачок, зокрема. «Тот панегирик сплетает со лжой». Сатира спрямована тепер на панегіричну літературу того часу, в якій похвала тісно перепліталася з брехнею. Це була хвороба століття, особливо поширена в усіх тодішніх українських школах, починаючи з нижчих і кінчаючи вищими. Прототипом подібних панегіриків може служити друкований панегірик Донцям-Захаржевським (розкішна книга з малюнками), складений на їх замовлення Орновським, де подвиги їх явно перебільшені. Процвітав цей жанр і в Харківському колеґіумі; віддавав данину цій традиції й сам Сковорода на початку своєї літературної діяльності... «Степка бежит, как на свадьбу, в позов». Пристрасть до «тяжб» становила найхарактернішу побутову рису українського суспільства й старого часу (гетьманщини), і тої епохи, коли жив Сковорода, і за старих українських судів, і за нових загальноросійських. Риса ця увічнена в літературних творах Квітки та Гоголя. Сковорода підмітив тут найхарактернішу психологічну рису епохи, що на позови до судів шли охоче, ніби на весілля»⁹.

Дуже показовими в багаліївській брошурі як для розкриття історичних поглядів Сковороди, так і для характеристики позитивного вкладу в їх розуміння, зробленого самим автором, є цитування також з інших сквородинських творів. Так, з вірша «De libertate» («Про свободу»), який, на думку Багалія, також є дуже характерним для творчості Сковороди, наводяться такі рядки:

⁹ Там же, стор. 11—13.

Что то за вольность? Добро в ней какое?
 Ины говорят, будто золотое.
 Ах, не златое: если ставит злато
 Против вольности, оно еще блато*.
 О, когда бы же мне в дурни не поштитсь,
 Дабы вольности не мог как лиштитсь.
 Будь славен вовек, о муже избранне,
 Вольности отче, герою Богдане.

Багалій у своєму коментарі звертає увагу на уславлення Богдана Хмельницького у зв'язку з його роллю у визволенні українського народу від політичного, національного та соціального ярма польських панів. Він називає Сковороду ентузіастом свободи і вказує, що його ідеологія нагадує ту, яку висловлювало козацтво й міщанство в наказах своїм депутатам до Катерининської комісії для складання проекту нового уложення і яка була різким протестом проти знищення Катериною II автономії України та решток особистої свободи селян і козаків¹⁰.

Радянські дослідники в цитуванні вищенаведених сквородинських рядків, зрозуміло, йдуть далі в характеристиці їх внутрішнього змісту. Так, в «Очерках истории исторической науки в СССР» і в «Нарисі історії філософії на Україні»¹¹ підкреслюється, що Сковорода виступав поборником дружби українського й російського народу, високо цінував визволення українського народу з-під польсько-шляхетського гніту та історичний акт возз'єднання України з Росією, і що ці погляди знайшли відображення у вірші «De libertate».

Мають рацію й ті дослідники, які трактують зміст та ідейне спрямування вірша «De libertate» як прямий відгук на посилення колонізаторського наступу царизму на Україні в XVIII ст. «Кинути оклик «Будь славен вовек» гетьманові України у той час, коли Катерина II наказала не лише зруйнувати Запорізьку Січ, але й саме «наименование Сечи и запорожских казаков отдать на вечное забвение», — це свідчення високої громадської відваги і свідомості поета»¹², — зазначається в багатотомній «Історії української літератури». Можна продовжити й це трактування, нагадавши, по-перше, що якраз 1783 р., коли було написано вірш, царизм юридично оформив кріпосне право на Україні; по-друге, за два роки перед тим було утворене Харківське намісництво, а це означало остаточну ліквідацію царизмом залишків козацького самоврядування на Україні; і, по-третє, 80-ті — 90-ті рр. XVIII ст. взагалі характеризувалися піднесенням вільнолюбивої громадської думки й на Україні, і в Росії (згадаймо оду О. М. Радіщева «Вольность», «Оду на рабство» В. Капніста, виступи сатиричних журналістів М. Новикова та ін.).

Того ж самого 1783 р. Сковорода написав алегорично-філософський трактат «Брань архистратига Михайла со Сатаною», де розглядає життя суспільства як непримиренну боротьбу двох алегорично-узагальнених світів: світу добра, правди, істини, оновлення людини і світу наживи, зла, марнослав'я, егоїзму, наклепів і лицемірства. Це була спрощена схема соціальних антагонізмів у суспільстві, яка цілком відповідала тодішньому загальному рівню суспільно-політичної та історичної думки на Україні і була її безперечним досягненням. Розподіл суспільства на бідних і багатих Сковорода вважав головним джере-

* Блато — болото.

¹⁰ Там же, стор. 42.

¹¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, М., 1955, стор. 251; Нарис історії філософії на Україні, К., 1966, стор. 83—84.

¹² Історія української літератури у восьми томах, т. 2, К., 1967, стор. 124.

лом зла й несправедливості в суспільстві, а свій гнів спрямовував проти представників експлуататорських класів. Його сатирично-етичний трактат «Жена Лотова» засуджував часи царювання Катерини II. Про її особисте розпутне життя в народі ходили анекдоти й перекази. Сковорода їх узагальнив і замаскував відомим біблійним сюжетом. Знову теологічна оболонка, як це було не раз у творах Сковороди, прикрила цілком реальний внутрішній зміст.

Ця широко вживана в сквородинському творчому доробку форма була, по-перше, наслідком релігійно-церковної (в основному) освіти, яку здобув Сковорода, навчаючись у Київській академії, і, по-друге, зручною формою висловлення думок. Вона оберігала його від переслідування «владами предержавними». Іносказання, як одна з улюблених форм творів Сковороди, захистили його від тої розправи, якої зазнали його сучасники: Олександр Радішев (заслання), Микола Новиков (тюрма), Яків Козельський (всілякі адміністративні й цензурні утиски).

Сковорода бачив оптимістичні перспективи соціального розвитку, які він прямо пов'язував з піднесенням ролі народних мас в історії. «...Мудрствуют: простой народ спит; пускай спит и сном богатырским, что лишь в сказках, но всяк сон есть пробудный, и кто спит, тот не мертвечина и не трупище околевшее. Когда выспится, так проснется, когда намечтается, так очнется и забодрует и забдит». Академік Д. І. Багалій, наводячи ці слова, не міг стримати свого захоплення, яке можна цілком поділити: «Яка тут глибока віра у свій народ і яке інтуїтивне проникнення в його майбутнє! Адже в останніх, підкреслених мною рядках ніби жива вказівка на нашу соціальну революцію, коли український народ очунав, забадьорився і зробився ковалем власного благополуччя»¹³.

Багалій, як і Єфименко, виділяв у творчості Сковороди його антибіблійну критику, підкреслював, що, відшуковуючи вищий алегоричний сенс у біблії, Сковорода своїм запереченням біблійних чудес нагадує «найкрайніших скептиків філософів XVII—XVIII ст. ст.», «зокрема, він рішуче й категорично заперечує з найбільшим сарказмом біблійну оповідь про створення світу богом за 6 днів»¹⁴.

У своїх вступних лекціях до курсу етики, прочитаного 1766 р. в Харківському колегіумі, Сковорода рішуче спростовував існування Христа, критикував вірогідність євангельських оповідань про його народження, життя і смерть, доводив марність пошуків якихось слідів його перебування у справжньому історичному та географічному середовищі, пов'язаному з реальними історичними особами на взірець давньоримського імператора Августа та одного з його адміністраторів — Пилата¹⁵.

Він розумів антинародну роль всякої релігії в історії суспільства, бачив у ній джерело багатьох міжнаціональних роздорів. Лише на доброму знанні історії міг ґрунтуватися такий узагальнюючий висновок Сковороди: «...Христианский бог есть біблія. Но сей бог наш перее на еврейській, потом на христианській род безчисленныя и ужасныя навел суеверий наводнения. Из суеверий родились вздор, споры, секты, вражды междуособныя и странныя, ручныя и словесныя войны...»¹⁶

¹³ Академік Д. І. Багалей. Український странствующий філософ Г. С. Сковорода, стор. 40.

¹⁴ Там же, стор. 34, 33.

¹⁵ Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. I, К., 1961, стор. 3—8.

¹⁶ Там же, т. II, К., 1961, стор. 43.

Заперечуючи біблійні догмати, Сковорода тим самим підривав основи офіційної історичної освіти, першим ступенем якої в нашій країні аж до Великого Жовтня було вивчення «святої історії», викладеної в біблії. Щоб належно оцінити історичне значення критичних виступів українського мислителя XVIII ст. проти церковно-релігійних догматів, треба пригадати відповідні узагальнюючі положення з творів основоположників марксизму. Як відомо, К. Маркс вважав критику релігії в класово-антагоністичному суспільстві передумовою всякої іншої критики¹⁷, а Ф. Енгельс, характеризуючи науковий подвиг просвітителів — великих умів середньовіччя, зауважив: «Вони не визнавали ніякого авторитету: релігія, погляд на природу, державний лад, суспільство — все було піддане нещадній критиці... Мислячий розум був визнаний єдиним мірилом речей»¹⁸.

Сучасники й однодумці Сковороди — французькі просвітителі Руссо, Гольбах, Гельвецій, Дідро, Вольтер, з творами яких був знайомий український мислитель, чи не з критики релігії і церкви розпочали своє нещадне таврування феодально-кріпосницького ладу. Так само російські просвітителі XVIII ст. М. М. Поповський, Д. С. Анічков, С. Ю. Десницький, І. А. Третьяков, М. І. Новиков, Д. І. Фонвізін, П. С. Батурін, О. Я. Поленов, П. А. Словцов та ін. боролися з містикою, мракобіссям і невіглаством, засуджували жорстокість і дармоїдство кріпосників, піддавали критиці багато сторін феодально-кріпосницької ідеології¹⁹. Про це свідчить їх світогляд, у тому числі й історичні погляди, відбиті в численних і різноманітних за формою та змістом творах. Ідейно зі своїми вищепазваними співвітчизниками був споріднений і Сковорода.

В творі «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», який було написано за часів селянської війни 1773—1775 рр. під проводом Пугачова, Сковорода виступає проти всієї політичної системи духовного і фізичного уярмлення людини абсолютистським ладом, кріпосницьким режимом та офіційною церквою. В ньому найяскравіше пролунала ідея об'єктивної закономірності в розвитку природи і суспільства, підкреслена роль праці людини в історичному процесі. Всеперемагаючу силу праці «сродної», тобто згідної з природними нахилами та здібностями людини, великий український просвітитель образно порівнював з силами природи, які ламають усе на своєму шляху²⁰. Світогляд Сковороди пройнятий історичним раціоналізмом: історію він розглядав як поступальний розвиток людського розуму. З такого погляду впливає його теорія самопізнання — одна з центральних у світогляді Сковороди. Вона тісно пов'язана з ходом історичного процесу, бо, пізнаючи саму себе, людина, разом з тим, пізнає світ. Пізнання самого себе є частиною пізнання народом своєї історії, а без цього неможливий рух уперед, прогресивний розвиток суспільства. До глибокого вивчення історичного минулого й сучасного кожного великого чи малого народу закликав просвітитель-інтернаціоналіст своїх сучасників і нащадків: «Каждый должен знать свой народ і в народе — себя. Или ты русин? — Будь им. Или ты лях? — Будь ляхом. Или немец? — Немецтвуй. Или француз? — Французуй. Или татарин? — Татарствуй»²¹.

¹⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 384.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 16.

¹⁹ И. Я. Щипанов. Философия русского просвещения. Вторая половина XVIII века, М., 1971, стор. 279.

²⁰ Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. 1, стор. XXIV.

²¹ Цит. за П. Тараненко. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди.— «Комуністична освіта», 1940, № 4, стор. 89.

Досить значне місце в розумовому розвитку людства Сковорода надавав історичним знанням. Для нього самого знання історичного минулого — це ключ до правильного розуміння історичних явищ сучасності. Глибокий знавець творчої спадщини стародавнього світу, Сковорода цілком сприйняв античну мудрість про історію як «навчительку життя» («*magistra vitae*»).

З історичного минулого античність була найулюбленішою сферою наукових інтересів Сковороди. Тут український мислитель був всебічно обізнаний у першоджерельному матеріалі. В його творах зустрічаємо згадки про видатних державних діячів і полководців стародавнього світу Марка Аврелія, Ганнібала, Каталіни, Катона, Олександра Македонського, Плінія, Траяна, Цезаря, натрапляємо на географічні назви з античної історії (Афіни, Вавілон, Карфаген, Корінф, Рим, Сиракузи, Троя та ін.). Сковорода часто посилався в своїх розповідях на авторитет таких відомих діячів давньогрецької та давньоримської культури, як Арістотель, Вергілій, Горацій, Демокрит, Демосфен, Евріпід, Епікур, Ксенофонт, Лукіан, Лукрецій, Овідій, Піфагор, Платон, Плутарх, Сенека, Сократ, Тіт, Філон, Цицерон²². А майже всі вони висловлювали свої міркування щодо різних проблем розвитку історичного процесу, а деякі з них навіть є авторами спеціальних документальних і художніх творів, присвячених різним сюжетам стародавньої історії.

Серед них слід відзначити Плутарха (46—126 рр.), який завдяки своїй фундаментальній історико-біографічній праці «Порівняльні життєписи» заслужив славу одного з зачинателів історичної науки, «батьків» античної історіографії. Ця слава тим знаменніша в плані вивчення історичних поглядів Сковороди, що в його творах з усіх античних авторів чи не найбільше посилань саме на Плутарха²³. І хоч в основному це посилання на філософсько-етичні міркування одного з найвідоміших в античному світі істориків (властивий Плутархові гуманізм, глибокий інтерес до людської особи був особливо близьким гуманістові-просвітителю Сковороді), не можна обминути багатозначне свідчення М. І. Ковалинського, який серед найулюбленіших письменників свого вчителя взагалі першим називає Плутарха²⁴.

Популяризацію провідних у своєму філософсько-етичному вченні ідей так званої «сродності», тобто обов'язкового врахування природжених здібностей і нахилів людини (Сковорода навіть вважав «закон сродності» рушієм суспільного прогресу), видатний мислитель ґрунтував не тільки на звичайних, побутових, а й на історичних прикладах. Так, на думку Сковороди, поширення «несродної» праці в античному суспільстві породило гонитву людей за живою, фальшивою славою і чуттєвими насолодами, а це призвело до морального занепаду і підриву політичних устоїв суспільства, і отже: «Целыя республики через оное пропали». Найяскравішим щодо цього був, на думку Сковороди, приклад загибелі Афіньської рабовласницької держави, громадяни якої просякли духом користюлюбства²⁵.

І хоч у даному разі пояснення Сковороди було наївно-ідеалістичним, не зачіпало справжніх соціально-економічних причин, сучасники

²² Див. предметно-іменний покажчик до кн.: Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. II, стор. 603—621.

²³ Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. I, стор. 202, 203, 207, 316, 333, 375, 438; т. II, стор. 190, 191, 227, 230, 242, 243, 250, 261, 266, 276, 277, 291, 308, 358, 368, 388.

²⁴ Там же, т. I, стор. 502.

²⁵ Там же, стор. 217, 333.

й нащадки українського просвітителя XVIII ст. вгадували прихований зміст його висловлювань з натяком на феодально-кріпосницький лад, що панував тоді в Росії та на Україні. Приклад Афіньської держави наводив на роздуми про таку саму кінцеву долю феодально-кріпосницького ладу в Росії (включаючи й Україну).

Мислитель не був революціонером, а лише просвітителем. З прямою критикою державного ладу Російської імперії Сковорода волів не виступати, а критикував феодально-кріпосницькі порядки, головним чином, за низькі моральні устої, насаджувані експлуаторськими класами. Мабуть, саме цією обережністю в критиці феодально-кріпосницького ладу всієї країни можна пояснювати й те, що Сковорода все ж уникав багато говорити з питань історії своєї Батьківщини, хоча, як справедливо відзначено в найфундаментальнішій радянській синтетичній праці з історії вітчизняної історичної науки, погляди Сковороди на історичний процес відбиті в його філософських трактатах і літературних творах. Його виразні соціальні симпатії до трудящих і засудження ним панівного експлуаторського класу, як і ряд інших рис його творчості, дають право говорити, що український просвітник XVIII ст. зробив багато в чому істотний крок уперед порівняно з поглядами представників феодально-старшинської історіографії. Зокрема, в творчості Сковороди почасти знайшли відображення погляди народу на події, що відбувалися на Україні²⁶.

Правда, радянським дослідникам ще треба конкретно розкрити ідейні і тематичні перегуки творчості Сковороди з оцінками історичних явищ і подій, зафіксованих в українському фольклорі (історичні пісні, думи, перекази). Потрібно також показати історичні погляди Сковороди на фоні сучасної йому вітчизняної історіографії, а також точніше визначити його вклад в історичну науку шляхом порівняння сквородинського розуміння історичного процесу з тим, яке було до нього і поширилося після нього. Отже, перед дослідниками постає проблема вивчення попередників і наступників Сковороди в українській дожовтневій історіографії. Більш глибоко й органічно, як це й було насправді, треба пов'язати світогляд Сковороди і, зокрема, його історичні погляди з ідеологією сучасного йому вітчизняного просвітителства, а також з його епохою, насиченою різноманітними важливими історичними подіями, гострою боротьбою народних мас проти соціального та національного гніту.

Коротко кажучи, перед дослідниками історичних поглядів одного з найвидатніших мислителів України XVIII ст.— широке поле діяльності. Проте вже й тепер ясно (сподіваємося, навіть з фактичного матеріалу, наведеного в даній статті), що науково неспроможною є теза, висунута в українській дворянсько-буржуазній історіографії (П. Куліш, П. Житецький, М. Грушевський) про, нібито, властиву Сковороді індіферентність до питань історичного минулого взагалі і, зокрема, до історії України²⁷.

²⁶ Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, стор. 246, 250—251.

²⁷ П. А. Кулиш. Сочинения и письма, т. III, К., 1909, стор. 30; П. Житецкий. «Енеида» Котляревского в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття, К., 1919, стор. 32; М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа, Спб., 1911, стор. 413.

ДО 50-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ МОДР

СТАНОВЛЕННЯ МОДР НА УКРАЇНІ (1922—1925 рр.)

В. К. ГУСАРОВ, В. А. МОЛОСТОВ

30 листопада 1972 р. минає 50 років з дня проголошення ІV конгресом Комінтерну Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), яка відіграла значну роль в інтернаціональному вихованні трудящих першої в світі соціалістичної держави.

Двадцятип'ятирічна історія МОДР (1922—1947 рр.) нерозривно пов'язана з героїчною боротьбою робітничого класу проти реакції, гноблення та фашистського терору, і є однією з яскравих сторінок міжнародного робітничого руху.

Відзначаючи роль МОДР у класовій боротьбі пролетаріату, Г. Димитров у доповіді на VII конгресі Комінтерну говорить: «Матеріальною та моральною допомогою, яку організації МОДР подають в'язням та їх сім'ям, політемігрантам, революціонерам, що переслідуються, та антифашистам, врятовано життя та збережено сили і боєздатність тисяч і тисяч найцінніших борців робітничого класу в різних країнах. Той з нас, хто сидів у тюрмі, сам безпосередньо відчув на собі величезне значення МОДРу»¹.

Праці з історії МОДР, написані в 20—30-ті роки, мають популярний, агітаційно-пропагандистський характер².

За останні роки увага до історії МОДР зросла, про що свідчить поява ряду статей та монографій³. Ці праці висвітлюють різні аспекти діяльності МОДР. Особливої уваги заслуговує монографія А. І. Авруса, в якій автор на основі численних архівних матеріалів і періодичної преси 20-х років уперше в радянській історичній літературі робить спробу показати діяльність Радянської секції МОДР під керівництвом Комінтерну і КПРС у розвитку інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР з пролетаріатом капіталістичних країн.

¹ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. I, София, 1968, стор. 712.

² Д. Майданов. МОПР в СССР. Краткий очерк возникновения и развития. К 5-летию юбилею, М., 1928; Ракош Франц. Пять років МОПРу. Всеукраїнський ЦК МОПРу, 1928; Е. Д. Стасова. 5 лет МОПР и современные его задачи. Доклад на II Всесоюзном съезде МОПР, 19 марта 1928 г.; 10 лет МОПР, М., 1933; Милов Яков. Октябрь и МОПР. К 12 годовщине Октябрьской революции, М., 1929; С. С. Пестковский. Братская рука (10 лет работы МОПР'а), М., 1932; Л. М. Бернар. 10 лет МОПР, М., 1932; Кашпиль Белла. 15 лет МОПР СССР, М., 1936; З. Гагарина. Краткая историческая справка о возникновении и развитии МОПР, Новоросийск, 1941; МОПР — школа интернационального воспитания. Учебное пособие для МОПР — цикла интерфаков, М., 1935; Коротка історична довідка про виникнення і розвитку МОПР. На допомогу осередку МОПР, Станіслав, 1941; 25 лет МОПР СССР, Кншинев, 1947.

³ С. А. Могилевский. Роль советского рабочего класса в организации помощи борцам революции. Из истории рабочего класса СССР, Л., 1962; Р. И. Пиковская. Создание Советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922—1925). — Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 23, М., 1967; В. А. Стальний. Роль МОПРа СССР в развитии интернациональных связей советского народа (1922—1939). — «Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического института имени В. В. Куйбышева, кафедре всеобщей истории», вып. 60, 1969; Л. А. Шорохов. Из истории международной организации помощи борцам революции (1922—1934). — «Вопросы всеобщей истории Европы», Вологодский педагогический ин-т, 1967; Л. Г. Бабиченко. Первый этап деятельности МОПРа. — «Вопросы истории», 1970, № 10; А. И. Аврус. Пролетарский интернационализм в действии, Саратов, 1971.

Усі ці праці є значним вкладом до історіографії МОДР. Але автори не ставили за мету дослідження ролі КП(б)У в організації модрівського руху на Україні. Деякі моменти діяльності Всеукраїнської секції МОДР висвітлені в статті Р. А. Фещенка та В. К. Гусарова⁴, проте й у них історичні передумови виникнення та перші кроки діяльності Всеукраїнської секції МОДР під керівництвом КП(б)У не розкриті, хоч діяльність Всеукраїнської секції мала велике значення для всієї Радянської секції МОДР. ЦК РКП(б) та ЦК МОДР СРСР неодноразово звертали увагу ЦК КП(б)У на необхідність посилення з боку партійних організацій керівництва модрівськими організаціями на Україні⁵.

Враховуючи всі ці обставини, автори даної статті на основі архівних документів і преси намагаються показати керівну діяльність КП(б)У щодо модрівських організацій і доповнити цим історіографію МОДР.

На початку 20-х років, після революційного піднесення за кордоном, викликаного Великою Жовтневою соціалістичною революцією, революційна хвиля спала. Буржуазія придушила революційні виступи пролетаріату в країнах Європи. Робітничий клас зазнав жорстоких репресій та переслідувань.

Комуністична партія, робітничий клас, трудове селянство Радянської країни вважали інтернаціональним обов'язком допомогти своїм братам за кордоном.

13 вересня 1922 р. один з видатних діячів польського та міжнародного робітничого руху Ю. Мархлевський у доповіді на засіданні товариства старих більшовиків у Москві запропонував створити спеціальну організацію здійснення допомоги жертвам білого терору в Польщі⁶. На цьому ж засіданні була створена комісія для розробки питання про створення відповідної організації в міжнародному масштабі. 30 листопада 1922 р. на засіданні IV конгресу Комінтерну з цією ідеєю від імені ініціативної групи старих більшовиків виступив Ф. Кон. Він запропонував створити Міжнародну організацію допомоги жертвам білого терору⁷. Конгрес у спеціальній резолюції закликав усі комуністичні партії всебічно сприяти створенню такої організації, в загальних рисах сформулював її мету — матеріальну та моральну допомогу революційним борцям, які перебувають у тюрмах капіталістичних країн⁸.

Того ж дня (30 листопада 1922 р.) в «Правде» з'явилася стаття «На допомогу п'янікам капітала», в якій всебічно обґрунтовувалася необхідність створення міжнародної організації допомоги жертвам контрреволюційного терору.

1 грудня в Кремлі відбулося перше засідання Ініціативної групи (Ю. Мархлевський, П. М. Лепешинський та ін.), на якому було прийнято пропозицію Лепешинського про створення Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР)⁹. 6 грудня було створено її Цен-

⁴ Р. А. Фещенко. Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1932).— «УІЖ», 1971; № 8; В. К. Гусаров. Діяльність модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922—1928 рр.).— «Питання нової та новітньої історії» (міжвідомчий науковий збірник), випуск 14, К., 1972.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, спр. 179, арк. 131.

⁶ «Путь МОПР'а», 1929, № 6, стор. 4.

⁷ «Путь МОПР'а», 1927, № 21, стор. 17.

⁸ Постановление IV Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала, Петроград, 1923, стор. 111; «Путь МОПР'а», 1927, № 22, стор. 13.

⁹ «Путь МОПР'а», 1928, № 5, стор. 6; «МОПР», 1923 г. стор. 28. (2 березня 1923 р. Центральне Бюро було перетворено в Центральний Комітет МОДР).

тральне Бюро (Ю. Мархлевський, П. М. Лепешинський, Г. М. Крамаров та ін.), яке 22 грудня 1922 р. затвердило «Положення про МОДР». «Завдання МОДР'у,— зазначалось у ньому,— подання матеріальної та моральної допомоги борцям революції, жертвам класової боротьби в усіх країнах світу шляхом пробудження та виявлення активних форм міжнародної солідарності трудящих». 12 січня 1923 р. Центральне Бюро прийняло рішення про проголошення 18 березня (Дня Паризької Комуни) Днем МОДР¹⁰.

Перші кроки в організації МОДР знайшли широку підтримку з боку Комуністичної партії, трудящих Радянського Союзу та всього міжнародного комуністичного руху. 28 січня 1923 р. «Правда» надрукувала циркулярного листа ЦК РКП(б) до всіх обласних Бюро, ЦК національних компартій, обкомів та губкомів РКП(б) про сприяння Міжнародній організації допомоги борцям революції¹¹.

В березні 1923 р. ЦК МОДР звернувся з листом до губернських партійних комітетів з проханням всебічно підтримувати модрівські організації на основі циркулярного листа ЦК РКП(б). Розіслана одночасно інструкція накреслила конкретні форми створення організації. Передбачалося створити інститут уповноважених від губернського комітету партії, які мали б широко висвітлювати в місцевій пресі завдання активу МОДР (представників партійних, радянських та громадських організацій)¹². Ця діяльність розглядалася Комуністичною партією, як важлива ділянка інтернаціонального виховання трудящих СРСР.

Виникнення нової громадської організації вимагало чітко визначити її основні напрями, завдання, структуру, накреслити форми, методи й засоби роботи. Необхідно було розгорнути широку агітаційно-пропагандистську роботу з метою залучення до лав МОДР трудящих міста й села, молоді, жінок, узагальнити перший досвід діяльності.

Велику роль у вирішенні цих питань відіграла I Всесоюзна конференція МОДР (30—31 січня 1924 р.). В ній взяли участь 46 делегатів від 32 губерній та областей (з них від робітничого класу країни — 26; 44 делегати були членами РКП(б))¹³. Конференція заслухала доповіді П. М. Лепешинського й Г. М. Крамарова про діяльність ЦК МОДР і прийняла ряд резолюцій та постанов, які визначили цілі й завдання організації.

I головне з них — зміцнення зв'язків між трудящими СРСР та міжнародним робітничим рухом, широке роз'яснення масам завдань МОДР, залучення нових членів до організацій, збирання членських внесків та добровільних пожертвувань. Конференція підкреслила необхідність суворо дотримуватися принципу добровільності під час залучення до МОДР.

Важливе значення для дальшої роботи мало рішення конференції про видозміну методів і форм модрівської роботи серед різних верств населення. Так, пролетарські маси треба було мобілізувати на зміцнення міжнародної пролетарської солідарності, висвітлювати історію робітничого руху в Росії, звертати увагу трудящих на факти допомоги Радянській Росії братів по класу з капіталістичних країн під час гро-

¹⁰ «Путь МОПР'а», 1927, № 22, стор. 13; Отчет Президиума ЦК МОПР СССР, стор. 7.

¹¹ «Правда», 28 січня 1923 р.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 8—9.

¹³ «Путь МОПР'а», 1927, № 22, стор. 13; «Бюллетень ЦК МОПР», 1924, №№ 5—6, стор. 1.

мадянської війни, інтервенції, голоду. На конференції вказувалось на необхідність широкого розгортання роботи серед селян¹⁴. Велику увагу конференція приділила партійному керівництву МОДР. Всі директиви та проведення кампаній по лінії МОДР було вирішено погоджувати з місцевими парторганізаціями.

І Всесоюзна конференція стала важливим етапом у зміцненні МОДР, перетворенні її на масову організацію.

У зв'язку з тим, що до скликання конференції ще не було центрального органу в міжнародному масштабі, Пленум ЦК МОДР 1 лютого 1924 р. ввів до складу Центрального Комітету представників закордонних секцій і від Комуністичного Інтернаціоналу молоді. Представники закордонних секцій увійшли й до Президії ЦК, яку було обрано в такому складі: голова — Мархлевський, заступник голови — Лепешинський, члени Президії — Тьомін, Пестковський, Врублевський, Амтер та Будіх¹⁵.

З метою посилення партійного керівництва та координації роботи організації на місцях Пленум вважав необхідним перебудувати структуру обласних, крайових і національних центрів МОДР у СРСР аналогічно будові партійних центрів. Було вирішено, що ЦК та губвідділи МОДР систематично звітуватимуть перед відповідними парторганами. Пленум звернувся до ЦК РКП(б) з проханням дати директиву парторганізаціям про делегування членів ЦК, губкомів, обкомів і т. д. до складу відповідних комітетів на місцях¹⁶.

У конгрес Комінтерну (липень 1924 р.) підкреслив, що комуністичні партії повинні сприяти МОДР створенню її секцій та відділів у своїх країнах¹⁷. Підбиваючи підсумки роботи МОДР, V конгрес Комінтерну підкреслив плодотворну діяльність її організацій в СРСР.

Резолюції V конгресу Комінтерну були покладені в основу роботи та рішень I Міжнародної конференції МОДР, що відбулася в Москві 14—16 липня 1924 р. Конференція прийняла Декларацію до робітників і селян усього світу, у якій обґрунтовувалася необхідність створення МОДР. Звертаючись до зарубіжних комуністів, ув'язнених у тюрмах, делегати конференції писали: «Полонечним капіталу ми сьогодні говоримо: не занепадайте духом, за вами багатомільйонна маса трудящих — членів МОДР, і в перших її шеренгах робітники й селяни Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹⁸.

Конференція підкреслила роль МОДР у виробленні тактики єдиного фронту, згуртування робітничо-селянських мас навколо комуністичних партій, зміцнення їх солідарності з ув'язненими борцями революції.

Велике значення для перетворення МОДР у масову організацію мали рішення конференції про активне залучення до роботи молоді та жінок, а також трудящих національних меншостей у країнах з багатонаціональним складом населення.

І Міжнародна конференція підбила підсумки й дала оцінку роботи МОДР за 1922—1924 рр., визначила дальші завдання організації в міжнародному масштабі.

Одноразом зі створенням центральних керівних органів відбувався процес формування модрівських організацій на місцях, у тому числі й на Україні. Почали виникати первинні, міські та губернські організації на Україні з початку 1923 р., ще до створення Всеукраїн-

¹⁴ «Бюллетень ЦК МОПР», 1924, №№ 5—6, стор. 2.

¹⁵ Там же, стор. 4.

¹⁶ «Бюллетень Исполкома МОПР», 1924, №№ 15—16, стор. 7.

¹⁷ Там же, стор. 2.

¹⁸ Там же, стор. 1.

ського ЦК МОДР, організація їх відбувалася за ініціативою і під безпосереднім керівництвом партійних комітетів¹⁹.

Так, у листі Чернігівського губкому партії до Агітпропу ЦК КП(б)У від 18 квітня 1923 р. повідомлялося про створення спеціальної комісії, зобов'язаної подавати допомогу в створенні модрівської організації²⁰.

Конотопський окружком розіслав райпарткомам, осередкам КП(б)У міського та залізничного районів циркуляр, в якому на основі рішення IV конгресу Комінтерну та листа ЦК РКП(б) від 28 січня 1923 р. були розроблені конкретні заходи допомоги парторганам у створенні модрівських осередків. Відповідальність за проведення цих заходів була покладена на секретарів усіх партійних організацій²¹.

У середині липня 1923 р. партійна організація київського заводу «Більшовик» виступила ініціатором створення на підприємстві осередку МОДР. Цю ініціативу активно підтримав увесь колектив. «Підхід був найсвідомішим. Кожного робітника запитували, чи зможе він бути членом МОДР, чи не важко йому буде матеріально. Якщо важко, то краще не записуватись, примушувати ми нікого не можемо»,— говорилось у кореспонденції. Робітники записувались до МОДР самі й записували членів своїх сімей²².

Уповноваженими МОДР було проведено ряд заходів з метою ознайомлення робітників зі становищем трудящих за кордоном. На загальних зборах заводу виступив один з керівників компартії США Хейвуд, який розповів про безправне становище американських робітників та про діяльність МОДР за кордоном. До літа 1924 р. в організацію МОДР входило вже 75% усіх робітників заводу.

Потрібен був єдиний керівний орган у масштабі республіки. Ним став наприкінці серпня 1924 р. Всеукраїнський Центральний Комітет МОДР.

Як свідчить протокол № 1 Всеукраїнського ЦК МОДР від 26 серпня 1924 р., у першому установчому засіданні взяли участь представники від ЦК КП(б)У, ЦК профспілок України, жіночих організацій і товариства політкаторжан. На засіданні було затверджено Тимчасовий Статут Всеукраїнського ЦК МОДР, обрано перший комітет з 5 чол. Всеукраїнський ЦК МОДР на цьому ж засіданні прийняв рішення просити Південне бюро ВЦРПС, ЦК ЛКСМУ, Реввійськраду Українського військового округу та ЦК комнезамів виділити своїх представників до Всеукраїнського ЦК МОДР та обрати голову Всеукраїнського ЦК. Ним став видатний партійний і державний діяч О. Г. Шліхтер²³. Спеціальною постановою від 28 серпня 1924 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив склад Всеукраїнського ЦК і зобов'язав вищезгадані організації виділити своїх представників до складу ЦК МОДР. 24 вересня 1924 р. Секретаріат ЦК КП(б)У в спеціальному листі до Укрбюро ВЦРПС, ЦК ЛКСМУ, Реввійськкади УВО та ЦК КНС при ВУЦВК вимагав зведень про виконання постанови. Незабаром представники цих органів увійшли до складу ЦК МОДР²⁴.

18 листопада 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні:

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. спр. 1570, арк. 46; ф. 1, оп. 1, спр. 373. арк. 5, 9, 36 та ін.

²⁰ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 46.

²¹ Там же, ф. 26, оп. 1, спр. 1051, арк. 13, 13 зв.

²² «Бюллетень Исполкома МОПР», 1924, №№ 15—16, стор. 7.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 543, арк. 72, 32, 40—41.

²⁴ Там же, арк. 42, 45, 44.

заслухало питання про роботу МОДР на Україні. В прийнятій постанові Оргбюро зазначило, що цією роботою в основному охоплено міське населення і недостатньо селянство. В зв'язку з цим Оргбюро запропонувало ЦК МОДР України більше уваги приділяти роботі на селі, не припускаючи при цьому ніякого адміністративного тиску на селян²⁵.

Були накреслені конкретні заходи. Губкомам партії спеціальним пунктом Оргбюро запропонувало взяти активну участь у проведенні «Тижня МОДР» в грудні 1924 р. Цією ж постановою було затверджено розширений склад Всеукраїнського ЦК МОДР з 11 чол. 21 листопада 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило Головою ЦК МОДР України секретаря ЦК КП(б)У Медведєва, заступниками — Гальперіна та Левицького²⁶.

Створення єдиного керівного органу в масштабі всієї республіки давало можливість організовано й успішно проводити по всій Україні масові кампанії на підтримку революційного руху за кордоном.

Першим таким заходом у СРСР був «Тиждень МОДР» (1—7 грудня 1924 р.). Проведення його мало на меті широку популяризацію ідеї модрівської організації серед трудящих СРСР та масове залучення до її рядів нових членів. До «Тижня МОДР» деякі губернські організації випустили спеціальні номери одноденних газет: «Голос МОДР» (Харків), «Голос боротьби» (Катеринослав) та ін.

«Тиждень МОДР» у республіці було проведено успішно. Так, у Київській губернії до МОДР вступило 25 000 чол., з них 11 000 у містах і 14 000 в округах, у Катеринославській губернії близько 100 000 чол. Чисельність членів МОДР на Україні збільшилася на 300%. В огляді стану організації на Україні, складеному Всеукраїнським ЦК МОДР, вказувалося: «МОДР на Україні перетворюється в масову політичну організацію, що об'єднує сотні тисяч трудящих»²⁷.

З аналізу анкет, надісланих напередодні 1 Всесоюзного з'їзду МОДР до ЦК МОДР СРСР видно, що, наприклад, в Одеській губернії кількість осередків становила 1352, які об'єднували 110 375 чол., у Полтавській — 475 осередків (85 386 чол.), у Чернігівській губернії на 1 січня 1925 р. було створено 261 осередок (15 448 чол.). У Харкові на 15 квітня — 428 осередків (99 610 чол.)²⁸.

На цей час ЦК МОДР розробив і затвердив «Положення про осередки МОДР в СРСР». Робота осередків стала чіткішою й цілеспрямованішою. В багатьох губерніях відбулися конференції: в Одеській—2; в Полтавській—3²⁹ і т. д. В більшості місць сформувалися губернські, окружні та районні (міські) комітети, було обрано виконавчі органи.

Перші місяці 1925 р. характеризувалися процесом переходу більшості організацій від епізодичних заходів (збирання внесків) до систематичної, планової агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи.

В травні 1925 р. Всеукраїнський ЦК МОДР почав видавати свій бюлетень і журнал «Червоний клич». У Києві тиражем 7000 примірників виходив українською мовою щомісячник «Наша допомога».

²⁵ Там же, арк. 61.

²⁶ Там же, оп. 145а, спр. 24, арк. 204.

²⁷ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 805, арк. 17—18, 16, 14.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 3, арк. 76, 86; «Червоний клич», № 1, 1925, стор. 16.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 3, арк. 67, 86; ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 46.

У Катеринославі вийшло кілька газет українською, російською, німецькою та латвійською мовами тиражем, відповідно, 75 000, 50 000, 11 000, 1000 примірників³⁰.

Посилився інтерес робітників до політичних подій за кордоном, до становища робітничого класу в капіталістичних країнах.

Модрівські організації України брали активну участь у кампаніях протесту проти процесів Сакко і Ванцетті, Жака Садуля, Ланцуцького, з приводу вбивства Вечоркевича та Багинського, китайських подій і т. п.³¹

Широко практикувалася така форма роботи, як шефство над політичними в'язнями, які перебували в тюрмах капіталістичних країн. Наприклад, Полтавська організація шефствувала над політв'язнями тюрми Плевна в Болгарії, де тримали учасників Вересневого повстання 1923 р. Щомісяця трудящі Полтавщини надсилали їм зі своїх заощаджень 5000 крб.³² Робітники Миколаєва взяли шефство над політв'язнями тюрми м. Вац (Угорщина).

Така форма роботи мала велике морально-політичне значення у зміцненні інтернаціональної солідарності та в інтернаціональному вихованні трудящих. Про це свідчив лист угорських комуністів трудящим Миколаєва. В ньому, зокрема, говорилося: «Від імені борців, від імені в'язнів тюрем та концтаборів, мучеників контрреволюції в білогвардійській Угорщині — шлемо Вам палкий, братерський солідарний привіт за те, що взяли шефство над тюрмою в Угорщині в м. Вац... Дорогі товариші! Братерська солідарність робітників, робітниць, селян та селянок м. Миколаєва та округи залишиться на довгі роки, як теплі сонячні промені в житті угорських ув'язнених революціонерів»³³.

Потік листів політв'язням від організацій України дедалі збільшувався. Якщо з листопада 1924 р. по лютий 1925 р. було надіслано 28 листів, то в 1928 р. за 6 місяців лише з 16 округів — 182 листи і одержано 39 відповідей³⁴.

Шефство радянських громадян над політв'язнями тюрем буржуазних країн морально і матеріально підтримувало борців революції, надавало їм сил для продовження боротьби. Одночасно це виховувало почуття пролетарської солідарності у трудящих УРСР³⁵.

Збільшення масштабів роботи, необхідність розширення організацій на селі, визначення дальших методів та напрямків роботи продиктували необхідність узагальнити набутий досвід і накреслити конкретні завдання на майбутнє. 5 березня 1925 р. Всеукраїнський ЦК МОДР постановив скликати конференцію одночасно з ІХ Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1925 р.) Було розроблено її порядок денний. 9 березня Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив скликання Всеукраїнської конференції МОДР. Делегатів обирали на губернських конференціях³⁶.

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 805, арк. 15.

³¹ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 1570, арк. 46.

³² «Червоний клич», 1925, № 2, стор. 17.

³³ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 1, спр. 184, арк. 4—5.

³⁴ «Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1927, № 7, стор. 31; 1928, № 11, стор. 10.

³⁵ Про напрями та форми шефської роботи див. докладніше в статті В. К. Гусарова «Діяльність модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922—1928 рр.)». — «Питання нової та новітньої історії» (міжвідомчий науковий збірник), вип. 14, К., 1972.

³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 805, арк. 31; «Вісті», 3 травня 1925 р.

На цей час модрівські організації України налічували 998 552 чол. Загальна сума членських внесків і пожертвувань становила 85 000 крб.³⁷ на місяць.

І Всеукраїнська конференція МОДР відкрилась 11 травня 1925 р. в Харкові. На ній були присутні 94 делегати (з ухвальним голосом — 85, з дорадчим — 9), комуністів — 76, кандидатів у члени партії — 7, комсомольців — 4, безпартійних — 7³⁸.

Зі звітною доповіддю Виконкому МОДР виступив представник ЦК МОДР СРСР, Голова Сельінтерну Томаш Домбаль. У доповіді зазначалося, що одне з найважливіших завдань, які стоять перед Всеукраїнською організацією, полягає в посиленні роботи на селі та виданні українською мовою літератури, доступної широким масам селянства УРСР. «МОДР буде такою організацією, яка переконає і навчить селянина думати не тільки про своє село, про свою країну, але й навчить його мислити про боротьбу в світовому масштабі»³⁹, — підкреслювалось у доповіді.

Зазначалося також, що українська організація займає одне з перших місць у Радянському Союзі. Цього успіху досягнуто завдяки всебічному керівництву ЦК КП(б)У та місцевих партійних комітетів.

Делегати конференції, що виступали в дебатах, вказували на необхідність розширення роботи на селі й посилення керівництва низовими організаціями з боку Всеукраїнського ЦК МОДР.

В своїй резолюції конференція підкреслила необхідність посилення агітаційно-пропагандистської роботи, розширення видавничої діяльності, зокрема випуску популярної дешевої літератури українською мовою та мовами національних меншостей.

Важливе значення для дальшої роботи мала постанова конференції про створення активу модрівських працівників та виховання їх у дусі класової пролетарської солідарності, були також визначені організаційні принципи організацій⁴⁰. У зверненні до робітників і селян Радянської України містився заклик приєднатися до протесту проти нечуваного насильства капіталістів та буржуазії над робітниками і селянами за кордоном⁴¹.

Роботою конференції закінчився перший етап у створенні МОДР України, коли основна увага приділялася зміцненню низових організацій та їх об'єднанню навколо ЦК МОДР України (його було обрано в складі 60 членів і 19 кандидатів)⁴².

Під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У та місцевих партійних органів організаційне оформлення МОДР на Україні було успішно завершено.

Але перед організаціями України були ще не вирішені завдання — даліше організаційне зміцнення осередків, підвищення політичного рівня масової інтернаціональної роботи, залучення широких мас селянства до лав МОДР, перетворення її на масову організацію.

³⁷ «Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОПР», 1925, № 1, стор. 5, 6.

³⁸ Там же, стор. 4.

³⁹ Там же, стор. 5—12.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 805, арк. 59, 60.

⁴¹ «Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОПР», 1925, № 1, стор. 17.

⁴² «Вісті», 9 травня 1925 р.

**З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОДР
У ЗМІЦНЕННІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
(1933—1937 рр.)**

В. В. ІВАНЕНКО

За роки свого існування (1922—1947 рр.) МОДР справила надзвичайно глибокий вплив на розвиток інтернаціональних зв'язків трудящих Радянського Союзу з пролетарями зарубіжних країн, а також досягла певних успіхів у вихованні радянських людей у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Значний вклад у розширення та зміцнення міжнародних зв'язків у роки другої п'ятирічки внесли модрівські організації України.

Актуальність даної проблеми та відсутність узагальнюючих праць¹ і обумовили її розгляд у даній статті.

Одним з найважливіших завдань, поставлених ЦК КПРС перед модрівськими організаціями країни в роки другої п'ятирічки, було, як і раніше, зміцнення інтернаціональних зв'язків з трудящими капіталістичних країн. «Інтернаціональні зв'язки з робітниками капіталістичних країн — ось один з наріжних каменів сили і могутності Республіки Рад»², — підкреслювалось у Звітній доповіді Центрального Комітету XVII з'їздові ВКП(б).

1933—1937 рр. характеризуються різким загостренням міжнародної обстановки і значним посиленням класової боротьби в капіталістичних країнах. Тільки в 1000 тюрмах Німеччини перебувало 300 000 політв'язнів³. Про гостроту класової боротьби за кордоном свідчить той факт, що лише з 1 січня 1925 р. по жовтень 1935 р. загальна кількість жертв білого терору досягла 10 114 169 чол.: (на 1 січня 1932 р. їх було 3 248 784)⁴. І звичайно, що допомога, яку надавали радянські люди своїм зарубіжним братам по класу, підтримувала борців у їх боротьбі за мир, проти імперіалізму та фашизму, проти загрози нової світової війни.

Велике політичне значення мало шефство модрівських організацій Української РСР в 1933—1937 рр. над політичними в'язнями капіталістичних країн.

Шефство модрівських організацій над політв'язнями країн капіталу здійснювалося шляхом інтернаціонального листування з ними, збирання коштів на їх користь, організації інтернаціональних суботників та недільників, засіву сільськими осередками «інтернаціональних гектарів». Виробничники обирали почесними членами своїх колективів видатних діячів міжнародного революційного руху і брали на себе виконання їх норм, а нараховані гроші чи трудовні віддавали до каси МОДР.

У 1933—1937 рр. модрівські організації України шефствували над політв'язнями 140 капіталістичних в'язниць⁵. Модрівські осеред-

¹ Певні відомості містяться в працях: М. В. Бельська. Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.).— «УІЖ», 1965, № 10, стор. 60—67; В. П. Бондар. Солідарність і дружба, К., 1970; його ж. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках.— «УІЖ», 1968, № 6.

² XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1934, стор. 36.

³ Письма политических заключенных капиталистических стран, Ростов-на-Дону, 1936, стор. 5.

⁴ «Пролетарська правда» (Київ), 18 березня 1936 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1560, арк. 4.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152.

ки Дніпропетровщини, Кіровоградщини, Київщини, Запоріжжя⁶ активно листувалися з політв'язнями Австрії, Болгарії, Іспанії, Італії, Канади, Китаю, Німеччини, Румунії, США, Франції, Японії та інших країн. Так, модрівці Дніпропетровської області в 1936 р. надіслали політв'язням капіталістичних країн 511 листів, Київської — 185, Запоріжжя — 147⁷, а всього в ці роки за кордон було надіслано 2496 листів⁸. Усі вони попередньо широко обговорювались на зборах членів МОДР, інтернаціональних вечорах, зборах активу та конференціях МОДР. Розповіді трудящих про успіхи в соціалістичному будівництві, про щасливе радянське життя підносили моральний стан в'язнів капіталу. У листах-відповідях вони широко дякували модрівцям України за безкорисливу допомогу, повідомляли про жахливі умови в капіталістичних тюрмах, про нещадну жорстокість властей. У більшості листів політв'язні, звертаючи свої погляди до Радянського Союзу, висловлювали тверду переконаність у щасливому майбутньому, в перемозі над капіталом. Характерним є лист польської дівчини з в'язниці «Вронкі». Вона писала: «Хай поки що нас тут таврують, хай розстрілюють, катують у тюрмах, але СРСР існує, соціалізм будеться в ньому. А якщо існує СРСР, буде перемога і у нас»⁹.

Важливою формою інтернаціональних зв'язків було міжнародне робітничє листування, ініціаторами якого стали робітники-модрівці Харківського електромеханічного заводу. Вони налагодили і вели систематичне листування з робітниками берлінського електрозаводу фірми АЕГ, з робітниками-електриками Австрії, Франції, Чехословаччини й інших країн¹⁰. З пролетарями 32 промислових підприємств 11 капіталістичних країн листувалися модрівці Кривбасу. Так, тільки в 1934 р. вони відправили своїм закордонним братам по класу 715 листів, а одержали 500, у 1935 р. було надіслано 560 (лише до 1 Травня 1935 р. вони відправили 75 листів) і одержано 375 відповідей¹¹. Робітникам Кривбасу постійно писали шофер з Токіо Тушікаве, Отто Зандер із Саару, Робінзон і Клейтон з Англії, Естер Андерсен з Швеції, Карл Гансен з Німеччини, Круйф з Нідерландів і багато-багато ін. Характерною рисою більшості листів було те, що в кожному з них розповідалося про нестерпне, повне поневірянь життя в буржуазних країнах, про зростання революційної свідомості в масах. «День за днем міцніє і гартується пролетарський єдиний фронт,— писала група французьких шахтарів,— назривають серйозні класові бої. Ми закликаємо вас, товариші з Кривого Рогу, що будемо боротись до останньої краплини крові, за остаточну перемогу пролетарської революції»¹².

Захоплюючись успіхами соціалістичного будівництва в СРСР, робітники Гетеборга писали: «Кожний новий завод, фабрика, шахта, побудовані у вас, підіймають активність мас трудящих у країнах капіталу до ще серйознішої класової боротьби за Жовтень у всьому світі»¹³.

⁶ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, спр. 924, арк. 74; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 191, арк. 8—9; «Червоне Запоріжжя», 18 березня 1937 р.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 68; спр. 99, арк. 364; Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, оп. 1, спр. 975, арк. 134.

⁸ Див. Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 332.

⁹ «Комсомолец України», 18 березня 1937 р.

¹⁰ Див. В. П. Б о н д а р. Солідарність і дружба, К., 1970, стор. 14—15.

¹¹ «Зоря» (Дніпропетровськ), 21 березня 1935 р.; «Рабселькор», 1935, № 34, стор. 8; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 191, арк. 5.

¹² «Зоря», 21 березня 1935 р.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 191, арк. 4.

Так міжнародне робітничє листування зміцнювало пролетарську солідарність робітників і селян України з їх закордонними товаришами

Надзвичайно велике значення для зміцнення згуртованості міжнародного пролетаріату в боротьбі проти буржуазії мала істотна матеріальна допомога модрівців Радянського Союзу. В 1932—1935 рр. тільки трудящі України зібрали у фонд допомоги борцям революції в капіталістичних країнах 9 млн. 622 тис. крб. На Дніпропетровщині в 1934—1935 рр. було зібрано 2 млн. 450 тис. крб., на Харківщині — 1 млн. 406 тис., Донеччині — 1 млн. 149 тис., Київщині — 801 тис.¹⁴

У 1932 р. було введено «шефський гривеник», як постійний супутник членського внеску. Слід зазначити, що лише в 1934—1935 рр. модрівці Харківської області зібрали «шефських гривеників» загалом на суму 146,3 тис. крб., Дніпропетровської — 122,7 тис., Донецької — 66 тис., а всього за цей час на Україні — 430,2 тис. крб.¹⁵

Від проведених в 1933—1935 рр. на Україні інтернаціональних суботників та недільників до фонду МОДР надійшло близько 2,5 млн. крб.¹⁶

Численні інтернаціональні суботники пройшли на Україні наприкінці 1934 — на початку 1935 рр. в зв'язку з відозвою робітників «Запоріжсталі» до всіх трудящих Радянського Союзу про збір коштів на будівництво в Запоріжжі інтернаціонального дитячого будинку ім. Тельмана для 600 дітей закордонних революціонерів. Робітники «Запоріжсталі» за виконану під час суботників роботу одержали 70 тис. крб., робітники та службовці Кривбасу — 65 тис. Ці кошти були передані на будівництво дитячого комбінату ім. Тельмана. А всього лише на Дніпропетровщині за короткий строк було зібрано для цієї мети 511 тис. крб.¹⁷

Однією з найдійовіших форм матеріальної і моральної допомоги в'язням капіталу в роки другої п'ятирічки був засів так званих «інтернаціональних гектарів». Так, уже в 1933 р. сільські осередки МОДР на Дніпропетровщині засіяли понад план 1993 «модрівських гектарів», в Одеській — 1500, у Київській — 800, Харківській — 535,7. В цілому модрівські осередки України засіяли в 1933 р. 6646 «інтернаціональних гектарів». Реалізований врожай на суму 165 тис. крб.¹⁸ було переведено до фонду МОДР.

Ще більших успіхів досягли модрівські організації України в 1934—1936 рр. Особливо слід відзначити діяльність сільських осередків МОДР Дніпропетровщини, які засіяли в 1934 р. 1852 га, в 1935 р. — 2435, в 1936 р. — 1525 га¹⁹, а також Одещини, де в 1934—1935 рр.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 636; «Червоний клич» (орган ЦК МОДР УРСР), 1935, № 3; «МОПР за работой» (додаток до «Інтернаціонального маяка»), 1936, № 1; «Зоря», 18 березня 1935 р.; «Социалистический Донбасс», 17 березня 1935 р.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 636—637; спр. 97, арк. 631.

¹⁶ Підрахунки зроблені автором за матеріалами ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 630, 631; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 1021, арк. 16; філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі (далі — філіал ЗОДА), ф. Р-523, оп. 1, спр. 39, арк. 101.

¹⁷ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 2181, оп. 1, спр. 173, арк. 14; «Червоний клич», 1934, № 11—12; «Зоря», 16 березня 1935 р., 20 січня 1936 р.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 52, арк. 33; Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, спр. 924, арк. 21; Філіал ЗОДА в м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 39, арк. 135; спр. 45, арк. 27; «Червоний клич», 1933, № 10; 1934, № 3, 11—12.

¹⁹ «Інтернациональный маяк», 1935, № 13—14; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 1403, арк. 32; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 123.

було засіяно 2880,8 «інтернаціональних гектарів»²⁰. Загальна кількість площ, засіяних модрівцями України в цей період становила 14 419 га²¹; від реалізації врожаю з них одержані 511 366 карбованців²².

З ініціативи осередків МОДР на селі створювались ударні модрівські бригади. Тільки в 1934 р. на Україні було створено 219 ударних сільськогосподарських бригад ім. МОДР, з яких 64 — в Одеській області²³.

Під час засіву «МОДР — га» та хлібоздачі модрівські осередки під керівництвом партійних організацій проводили значну інтернаціонально-масову роботу. Так, навесні 1934 р. на Україні відбулося 1580 бесід і зборів, у яких взяли участь 67 тис. чол.²⁴

Українські селяни, глибоко усвідомлюючи необхідність посилення моральної та матеріальної допомоги борцям революції, активно вступали до МОДР. У тому ж 1934 р. її лави на Україні поповнились на 80 300 чол. виключно за рахунок селян, об'єднаних у 656 осередках²⁵. А всього Українська організація зросла з 1 591 000 чол. у 1932 р. до 2 065 000 у 1936 р.²⁶ Найчисленнішими обласними організаціями були Дніпропетровська — 539 871 чол., Донецька — 400 000, Харківська — більше 350 000 та Київська — 270 454 чол.²⁷

Значного розповсюдження в роки другої п'ятирічки набула така форма роботи осередків МОДР, як обрання видатних діячів міжнародного робітничого руху почесними членами виробничих колективів. Ініціаторами цього почину в Радянському Союзі стали модрівці Дніпропетровщини, де в 1936 р. видатні діячі міжнародного революційного руху Г. Димитров, Е. Тельман і А. Грамші були обрані почесними колгоспниками в 832 господарствах області. В тому ж році колгоспники Покровського району Дніпропетровської області нараховували Е. Тельману — 22 тис., А. Грамші — 1,4 тис. трудоднів²⁸. У 77 колгоспах Оріхівського району на Запоріжжі почесними колгоспниками були обрані Г. Димитров, Е. Тельман, Т. Антикайнен та інші, їм нараховували 22 259 трудоднів²⁹.

Істотну роль у зміцненні пролетарського фонду відігравали політичні кампанії на захист революційних борців у країнах капіталу. Їх проводили модрівські осередки під керівництвом партійних організацій республіки. Лише в 1934—1935 рр. трудящі України зібрали на допомогу австрійським та іспанським робітникам 1 млн. 591 тис. крб.³⁰

У ті роки Країна Рад була єдиною в світі соціалістичною державою — опорою і надією трудящих усього світу. Щоб на власні очі

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 70, арк. 174; «Червоний клич», 1935, № 6.

²¹ «Червоний клич», 1935, № 3, 6.

²² Підрахунки зроблені автором за матеріалами ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 629; спр. 97, арк. 631; На піднесенні, Дніпропетровськ, 1937, стор. 19; «Зоря», 18 березня 1936 р.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 627, 628.

²⁴ Там же, спр. 70, арк. 175.

²⁵ Там же, арк. 167; спр. 75, арк. 266.

²⁶ Філіал ЗОДА в м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 39, арк. 127; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 623.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 113, арк. 77; «Социалистический Донбасс», 18 березня 1937 р.; «Соціалістична Харківщина», 17 березня 1936 р.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 123; спр. 113, арк. 80; «Інтернаціональний маяк», 1936, № 17; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 3744, арк. 45.

²⁹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 240, оп. 1, спр. 86, арк. 135.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 631.

побачити, як розгортається гігантське соціалістичне будівництво, до Радянського Союзу приїжджали численні зарубіжні делегації. Протягом 1933—1937 рр. на Україні побували десятки робітничих модрівських делегацій. Представники капіталістичних країн, відвідуючи заводи й фабрики, шахти й новобудови, колгоспи й радгоспи, школи й дитячі садки, висловлювали своє щире захоплення досягненнями трудящих Радянського Союзу в соціалістичному будівництві.

В серпні—вересні 1933 р. Харківщину, Дніпропетровськ, Запоріжжя відвідала делегація «Червоної допомоги» Франції. Перебуваючи в Дніпропетровську, французькі гості зустрілися з представниками комуні «Червоний промінь» Солонянського району, ударниками МОДР—бригадою ім. А. Барбюса. На інтернаціональному вечорі, присвяченому цій події, виступила колгоспниця-модрівка Новакова. «Я знала, що існує МОДР,—говорила вона,—знала, які великі її завдання, але те, про що я дізналася сьогодні, перевершило всі мої сподівання. Провівши весь день з французькими товаришами, я особливо зрозуміла, що означає зміцнення колгоспного ладу для наших закордонних товаришів, що означає зміцнення міжнародної пролетарської солідарності трудящих»³¹.

Численні делегації австрійських, англійських, американських, бельгійських, іспанських, голландських, скандинавських, чехословацьких робітників ознайомилися з соціалістичним будівництвом і культурним життям на Україні в роки другої п'ятирічки.

В 1933—1936 рр. лише Дніпрогес відвідало 47 делегацій (близько 700 чол.)³².

У цей час на Україні побували відомі діячі міжнародного революційного і модрівського руху³³. В 1934 р. Дніпропетровськ відвідала мати видатного болгарського комуніста Г. М. Димитрова—Параскева Димитрова. Всього кілька днів пробула вона в місті, але скільки приємних вражень залишилося в неї від численних мітингів, зустрічей, інтернаціональних вечорів, влаштованих на честь її приїзду. Прощаючись з дніпропетровцями, вона сказала: «Чудова ваша країна, вона могутня, непереможна і справді є батьківщиною пролетарів усіх країн»³⁴.

Одним з найважливіших наслідків перебування іноземних делегацій на Україні було те, що трудящі інших країн наочно переконувалися в успіхах соціалістичного будівництва і перевагах нового суспільного ладу. У себе вдома вони правдиво розповідали про все, що бачили в Радянському Союзі, надихаючи тим самим трудящих країн капіталу на боротьбу проти імперіалізму і фашизму, за світлі ідеали соціалізму.

Безпосереднє спілкування трудящих Української РСР з пролетарями зарубіжних країн вносило істотне пожвавлення в розгортання інтернаціональної роботи організацій МОДР, а головне, сприяло вихованню її справжніми пролетарськими інтернаціоналістами.

Модрівські організації України в 1933—1937 рр. були вірними помічниками Комуністичної партії в розширенні інтернаціональних зв'яз-

³¹ «Интернациональный маяк», 1933, № 13.

³² Підрахунки зроблені автором за матеріалами: Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, оп. 1, спр. 374, арк. 100; «Червоне Запоріжжя», 1933—1936 рр.; «Зоря», 1933—1936 рр.

³³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 2299, арк. 49; «Пролетарська правда», 18 березня 1936 р.; «Червоне Запоріжжя», 23 березня 1937 р.; «Зоря», 12 березня, 11 вересня 1935 р.; 26 березня 1936 р.; «Червоний кліч», 1933, № 12. «Комуніст», 8, 9 вересня 1935 р.; «Соціалістична Харківщина», 18, 21 вересня 1935 р.

³⁴ «Зоря», 22 липня 1934 р.

ків трудящих УРСР з міжнародним пролетаріатом. Уся інтернаціональна робота, проведена МОДР під керівництвом партійних організацій, була спрямована на зміцнення інтернаціональної пролетарської солідарності, на формування марксистсько-ленінського інтернаціонального світогляду радянських людей. У діяльності МОДР на Україні 30-х років підтвердило свою життєвість і дійовість ленінське положення про те, що «більшовицький робітничий клас Росії був завжди інтернаціоналістським не на словах, а на ділі»³⁵.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 82.

МОДР НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В 1922—1932 рр.

А. А. КРАВЧЕНКО

МОДР СРСР належить визначна роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків радянських республік з трудящими капіталістичних країн, інтернаціональному вихованні трудящих. Чимало зроблено було й організацією МОДР на Дніпропетровщині (до 1926 р.— Катеринославщина). Проте досі ця тема не знайшла широкого відображення в радянській історичній науці.

Вивченням інтернаціональних зв'язків українського народу з трудящими капіталістичних країн займається багато істориків. Зокрема, питанням інтернаціоналістичної діяльності комнезамів України значну увагу приділили М. Д. Березовчук і П. М. Денисовець¹.

Являє інтерес праця В. П. Бондаря². Інтернаціональні зв'язки висвітлені також у публікаціях О. Ф. Осетрова, П. С. Соханя, П. М. Калениченка, Є. Ф. Бозродного.

Останнього часу велику увагу науковців привернула діяльність організацій МОДР на Україні. На жаль, до цього часу немає історії окремих організацій.

Дане повідомлення написане на основі матеріалів партархіву Дніпропетровського обкому КП України, ЦДАЖР УРСР, ЦДАЖР СРСР, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, матеріалів місцевої, республіканської та модрівської преси.

30 листопада 1922 р. в «Правді» було надруковано першу статтю про МОДР, 28 січня 1923 р.— циркуляр ЦК РКП(б) «Про сприяння МОДРу» та відозву Центрального бюро МОДР до всіх трудящих СРСР. Ці документи відіграли велику роль в історії розвитку МОДР, покладали початок масовому зростанню організації, правильно й чітко визначили її завдання.

Як вказувалося в постанові IV конгресу Комінтерну, організація МОДР у Катеринославі зародилася в січні 1923 р. з ініціативи старих більшовиків³.

У січні 1923 р. при Центральному райкомі КП(б)У було утворено

¹ М. Д. Березовчук. Комнезми України в боротьбі за соціалізм, К., 1965; П. М. Денисовець. Сторінка колгоспного будівництва.— «УІЖ», 1962, № 5.

² В. П. Бондарь. Деятельность компартии Украины по расширению и укреплению интернациональных связей рабочего класса (1929—1936 гг). К., 1970.

³ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1928, № 2 (32), стор. 4.

тимчасове організаційне Правління МОДР, «робота якого по вербуванню членів і організації осередків стала проводитись цілком успішно з перших же днів». Наприкінці 1923 р. було створено Катеринославський губком МОДР⁴. Одним з організаторів і першим головою губкому МОДР став політемігрант латиш Я. Я. Муценек.

МОДР разом з партійними та профспілковими організаціями очолили той грандіозний рух солідарності в Радянському Союзі, який у 1923 р. викликає події в Німеччині. Підтримка страйкуючих рурських робітників нерозривно пов'язувалася з популяризацією ідей МОДР. Уже на 1 липня 1923 р. сума пожертвувань на Катеринославщині досягла 99 348 крб.⁵, а за останні чотири місяці 1923 р. трудящими Катеринослава було зібрано 252 162 крб.⁶

Класову оцінку й розуміння подій виявило незаможне селянство, згуртоване в комнезами.

25 квітня 1923 р. Томаківський сільКНС постановив провести збір пожертвувань для робітників Рурського басейну⁷. Влітку незаможники Катеринославщини передали на користь рурських робітників 7737 крб. Всього ними було зібрано близько 20 тис. крб., та 600 пуд. хліба⁸.

Почали організовуватися осередки МОДР на підприємствах: на заводах ім. Леніна, ім. Петровського (Кайдацький район наприкінці 1923 р. налічував 850 членів), на Катерининській залізниці, 1-й взуттєвій фабриці. Про те, як пролетаріат Катеринославщини сприйняв ідеї міжнародної пролетарської солідарності, свідчить хоча б такий факт: до 31 липня 1924 р. 27 підприємств губернії колективно вступили до МОДР⁹.

Розгорнулося створення модрівських осередків на селі. У числі перших був осередок, створений у колгоспі ім. Блюхера Молочанського району. Осередок с. Троїцьке (Бердянський округ) у грудні 1924 р. налічував більше 200 чол.¹⁰

Перша губернська конференція МОДР (25—27 липня 1924 р.) підсумувала діяльність організації (102 тис. членів) з моменту заснування. В роботі конференції брали участь делегати V конгресу Комінтерну Алозно, Орсі, Джексон, Луканов. Було прийнято рішення взяти шефство над політ'в'язнями тюрем Монжі (Іспанія), Капо — д'Істрія (Італія) і краківської, в якій свого часу перебував В. І. Ленін¹¹.

Перша масова кампанія, проведена губкомом МОДР, — демонстрація (22 листопада 1924 р.) протесту проти звірячих розправ в Естонії над робітниками¹².

В перші роки існування місцеві організації зустрічалися з певними труднощами. Працювати доводилося без єдиного плану, не бу-

⁴ «МОПР» (орган Катеринославського окружного МОДР), 1924, № 1, стор. 38; «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1926, № 5—6, стор. 14.

⁵ «Комуніст», 14 вересня 1923 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1025, арк. 21.

⁶ Підраховано автором на основі матеріалів, опублікованих у газеті «Звезда» (орган Катеринославського губкому КП(б)У) за вересень—грудень 1923 р.

⁷ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3180, ф. 1, спр. 8, арк. 52—53.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 163, арк. 1, 3, 4; М. Д. Березовчук. Назв. праця, стор. 116.

⁹ «Звезда», 18 грудня 1923 р.; 28 березня, 31 липня 1924 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 113, арк. 85; «МОПР» (орган ЦК МОДР), 1925, № 2, стор. 78.

¹¹ «Звезда», 26, 29 липня 1924 р.; «МОПР» (орган Катеринославського окружного МОДР), 1924, № 2, стор. 41—42.

¹² «МОПР» (орган ЦК МОДР), 1925, № 2, стор. 78; «Звезда», 23 листопада 1924 р.

ло встановлено певної форми членського квитка, розміру членських внесків, керівний центр організації в республіці — Всеукраїнський ЦК МОДР було створено тільки восени 1925 р. за рішенням КП(б)У¹³.

В травні 1925 р. відбулася I Всеукраїнська конференція МОДР¹⁴. Як зазначалось на конференції, діяльність деяких організацій у перший період полягала лише в збиранні коштів на користь МОДР. Тільки Катеринославська, Київська та Одеська організації «проводили політвиховну роботу, яка була не менш важливою». На конференції підкреслювалася доцільність індивідуального а не колективного вступу в МОДР¹⁵.

Робота модрівців регулярно обговорювалася на засіданнях бюро, секретаріату, пленумах Дніпропетровського окружного та міського комітетів КП(б)У, партійних організацій підприємств, широко висвітлювалася на сторінках місцевої преси¹⁶.

Розглядаючи питання про посилення інтернаціональної виховної роботи на місцях, ОК МОДР постановив, щоб ці заходи «пройшли під керівництвом райпарткому». МОДР була школою інтернаціонального виховання, націлювала трудящих на вирішення чергових завдань, що визначалися програмою і тактикою партії¹⁷.

В грудні 1925 р. ЦК МОДР СРСР, детально розглянувши стан інтернаціональної роботи на Катеринославщині, в своїй постанові відзначав: а) остаточне оформлення організації; б) ініціативу і широкий розмах в агітаційній роботі; в) вмiле залучення працівників інших організацій і т. д.¹⁸

Яскравою сторінкою в історії робітничого руху залишиться страйк англійських гірників у 1926 р. По містах і селах Дніпропетровщини прокотилася хвиля мітингів¹⁹. 8 травня ЦК МОДР СРСР прийняв рішення про участь МОДР у наданні допомоги англійським робітникам²⁰. А вже 11 травня (тобто на сьомий день страйку) 65 підприємств міста повідомили про відрахування 1—2% місячного заробітку на користь страйкарів та їх сімей. Деякі підприємства постановили відраховувати 1% аж до закінчення страйку²¹. З 7 травня 1926 р. по 1 січня 1927 р. робітниками Дніпропетровщини було зібрано 202 507 крб. 44 коп.²²

Поглибленню інтернаціонального виховання сприяла нова форма роботи окружному МОДР на селі. На мітингу в с. Підгородньому один селянин (прізвище невідоме) від імені більш як тисячного мітингу заявив: «Хай знає світова буржуазія, що не тільки робітники, але і ми, селяни, ненавидимо буржуазію. Ми співчуваємо боротьбі робітничого

¹³ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1925, № 1, стор. 5.

¹⁴ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1925, № 1, стор. 5; За кількістю членів Катеринославська організація займала друге місце в СРСР після Москви (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, спр. 261, арк. 332).

¹⁵ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1925, № 1, стор. 6; «Червоний клич», 1925, № 2, стор. 4.

¹⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 763, арк. 7; спр. 610, арк. 21; А. В. Хідеке лі. Під ленінським прапором пролетарського інтернаціоналізму.— «Вісник Академії наук УРСР», 1970, № 5, стор. 71.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 610, арк. 15, «Бюлетень ЦК МОДР», 1924, № 5—6, стор. 6.

¹⁸ «Спутник партработника Катеринославщини», 1926, № 3, стор. 17.

¹⁹ «Звезда», 6 травня 1926 р.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 8, арк. 126.

²¹ «Звезда», 6—11 травня 1926 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, спр. 297, арк. 163.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 10, арк. 4.

класу і поспішаємо на допомогу...»²³ Відгуки селян на страйк робітників свідчили про неоціненне значення союзу робітничого класу і селянства, який утвердився в СРСР.

Класово вороже ставлення виявили куркулі, які проникали до модрівських організацій, щоб шкодити там. Траплялися випадки вбивства куркулями модрівських активістів²⁴.

Успішне завершення відбудови народного господарства і перехід до соціалістичної індустріалізації СРСР викликали величезний інтерес трудящих капіталістичних країн. Розпочинається хвиля «паломництва» до СРСР — ця нова форма міжнародного робітничого спілкування.

Першою до Катеринослава прибула 30 серпня 1925 р. франко-німецько-бельгійська вчительська делегація. В зверненнях до пролетаріату і молоді Катеринослащини делегати запевнили, що докладуть усіх зусиль до того, щоб спростувати зливу наклепів на Радянську Росію²⁵. В 1925—1932 рр. на Дніпропетровщині побувало 50 делегацій (864 члени) зарубіжного пролетаріату з 16 країн²⁶. Повернувшись додому, вони ставали пропагандистами радянської влади, популяризаторами наших успіхів.

Велику моральну підтримку одержували політв'язні 19 тюрем капіталістичних країн, над якими шефтувала модрівська організація Дніпропетровщини²⁷.

Однією з найбільш поширених і постійних форм інтернаціональних зв'язків трудящих було міжнародне листування, яке розпочалося ще в 1922 р. В 1930 р. тільки модрівці Криворіжжя листувалися з робітниками більше 30 країн, переслали 39 інтернаціональних бібліотечок²⁸. У 1926—1932 рр. модрівці Дніпропетровщини відправили за кордон 10 773 листи, одержали у відповідь — 9827²⁹. Це листування було моральною підтримкою борців за права трудящих капіталістичних країн, роз'яснювало їм зміст соціалістичного будівництва в СРСР і його значення для революційного руху в усьому світі.

Вичерпну характеристику діяльності Дніпропетровської організації МОДР за 1928 р. дала в своїй постанові Президія ЦК МОДР СРСР: «Організація МОДР на Дніпропетровщині з моменту виникнення прикувала до себе увагу і зайняла значне місце в громадсько-політичному житті губернії, а потім округу. Переходячи поступово до більш поглиблених і вдосконалених форм масової виховної роботи, організація МОДР на Дніпропетровщині відображала в своїй діяльності всі найзначніші події, на які реагував МОДР СРСР. У той же час робота організації тісно пов'язувалася з черговими питаннями політичного життя країни й основними питаннями соціалістичного будівництва (десятиріччя Жовтня, участь у проведенні позик, самокрити-

²³ «Звезда», 11 травня 1926 р.; Английская стачка и рабочее СССР, М., 1926, стор. 12.

²⁴ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1927, № 9 (26), стор. 6—8; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

²⁵ «Звезда», 30 серпня, 8 вересня 1925 р.; «Грядущая смена», 13 вересня 1925 р.

²⁶ Підраховано автором на основі матеріалів ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1113, арк. 30, 46; оп. 2, спр. 279, арк. 33; «Спутник мопровца», 1931, № 3, стор. 49; Гости пролетариата СССР, М., 1932, стор. 22, 69, 162, 177, 189, 249, 279; «Комуніст», «Звезда», «Зоря», «Майбутня зміна».

²⁷ «Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР», 1928, № 4 (34), стор. 14.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1452, арк. 27, 69.

²⁹ Підраховано автором на основі матеріалів ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1452, арк. 69; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 312, арк. 329; «Звезда», 10 серпня 1928 р., «Майбутня зміна», 17 квітня 1930 р.

ка і т. д.). Відзначалося посилення притоку внесків до каси МОДР за 1 півріччя 1927 р.— 11 278 крб. 55 коп., а за 1 півріччя 1928 р.— 33 626 крб. 97 коп. Центральний Комітет МОДР підкреслив також, що «заслужують на увагу виїзні засідання окружному на великих підприємствах»³⁰.

Починаючи з 1929 р., дещо змінюються не тільки умови, але й характер роботи організації. Якщо раніше вона обмежувалася інтернаціональним вихованням і допомогою закордонним борцям революції, то тепер, поряд з цим, на порядку денному постало питання про участь МОДР у соціалістичному будівництві. Так, модрівська організація Дніпропетровщини взяла активну участь у кампанії підвищення врожайності й реалізації позики на зміцнення сільського господарства, у виборах до Рад. У місті було створено 48 модрівських ударних бригад (1500 чол.) для збирання врожаю і проведення модрівської роботи на селі³¹.

На підприємствах округу почали створюватися бригади ім. Ви конкому МОДР, Б. Куна, Ланцуцького, Кашена. Ініціаторами створення таких бригад були робітники ковальського цеху завод ім. К. Лібкнехта. В рапорті XVI з'їздові ВКП(б) доповідалось, що на заводах ім. Леніна та ім. Петровського створено 10 модрівських бригад, які добилися перевиконання плану³².

Робітники висували зустрічні промфінплани. Наприклад, гірник рудника ім. МОДР на Криворіжжі запропонували збільшити план річного видобутку руди на 10 тис. т³³.

Змагалися між собою Нікопольський та Криворізький райкоми МОДР, Дніпропетровська організація з Київською та Харківською. Досягнення Дніпропетровської, Харківської, Донецької організацій МОДР у соціалістичному будівництві відзначав ЦК МОДР СРСР³⁴. 1 місце зайняла Дніпропетровська організація на модрестафеті, присвяченій III Всесоюзному з'їздові МОДР. У передз'їздовському соцзмаганні брала участь 131 модрівська ударна бригада (загалом 3,5 тис. чол.). 10 тис. модрівських активістів брало участь у ліквідації проривів на виробництві. Було випущено понад норму 40 вагонів, 3 паровози³⁵.

За найкращу в СРСР налагоджену роботу Дніпропетровську організацію було нагороджено Перехідним Червоним прапором революційних робітників Німеччини³⁶.

Значних успіхів досягли модрівці округу, готуючись до 25-річчя Жовтня, 10-річчя своєї організації та I Міжнародного конгресу МОДР. Контрольне завдання щодо реалізації позики вони виконали на 140% а Ново-Московська організація — на 209%³⁷.

Колгоспники-модрівці Апостолівського району організували хлібну валку ім. 10-річчя МОДР³⁸. На підприємствах модрбригади щоденно значно перевиконували норми. Було проведено 180 інтернаціо

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 18, арк. 191; спр. 19, арк. 20.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 20, арк. 58—59; спр. 24, арк. 24.

³² «Путь МОПРа», 1930, № 16, стор. 15; № 18, стор. 4.

³³ «Спутник МОПРа», 1930, № 16, стор. 15.

³⁴ «Бюлетень ЦК МОДР УРСР», 1929, № 10 (53), стор. 11; ЦДАЖР СРСР ф. 8265, оп. 1, спр. 23, арк. 57.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 27, арк. 117—118.

³⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 1, спр. 671 арк. 7.

³⁷ «Спутник мопровца», 1932, № 3, стор. 15; «Спутник мопровца» (екстренний випуск), серпень 1932, стор. 1.

³⁸ «Спутник мопровца», 1932, № 19, стор. 28.

нальних суботників, у яких взяло участь 32 372 чол. Зароблені 88 321 крб. були передані в фонд індустріалізації країни³⁹.

За досягнуті успіхи Дніпропетровська організація була удостоєна честі рапортувати на Міжнародному конгресі МОДР у Москві (листопад 1932 р.)⁴⁰.

Велику роль відіграла організація МОДР на Дніпропетровщині в інтернаціональному вихованні трудящих, втілюючи в життя слова Володимира Ілліча: «Інтернаціоналізм на ділі один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуття, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁴¹.

³⁹ «Червоний клич», 1932, № 23—24, стор. 12.

⁴⁰ «Спутник мопровца», 1932, № 21—22, стор. 6.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

БОРІТЬБА МОДР ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЗА ВІДВЕРНЕННЯ ВІЙНИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1934—1938 рр.)

Л. К. ПИЛИПІВ

Діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) Західної України, яка була створена в 1925 р., не знайшла належного наукового висвітлення на сторінках преси. Про окремі сторони її революційної діяльності лише згадується в монографіях Є. Галушка, М. Герасименка і Б. Дудикевича та ін. Питанню діяльності МОДР Західної України у зміцненні пролетарської солідарності трудящих і боротьбі за звільнення Г. Димитрова та Е. Тельмана присвятив невеличкий розділ у своїй монографії О. Швидак¹. Жодного ж спеціального дослідження проблеми боротьби західноукраїнської МОДР за відвернення війни проти Радянського Союзу не присвячено. Тому в даній статті на основі фактичного матеріалу, архівів, радянської преси, документальних збірників автор намагається якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

Що стосується хронологічних рамок дослідження, то в період 1934—1938 рр. найяскравіше виявилася антивоєнна діяльність МОДР. У 1934 р. починається період економічної депресії. А в 1938 р. КПЗУ і МОДР Західної України припинили своє існування.

МОДР Західної України була складовою частиною МОДР Польщі й діяла під керівництвом КПП та КПЗУ. Вона об'єднувала в своїх рядах робітників, селян, ремісників, трудову інтелігенцію, без огляду на партійну приналежність. У багатьох країнах секції МОДР працювали легально, але в буржуазно-поміщицькій Польщі МОДР переслідувалася так само, як і КПП та КПЗУ, а тому змушена була діяти нелегально.

¹ Є. Галушко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965; М. Герасименко і Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; О. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.), К., 1972.

МОДР Західної України ставила своїм завданням боротьбу з білим терором, подання моральної, матеріальної та юридичної допомоги учасникам революційного руху, виховання робітників і селян у дусі міжнародної пролетарської солідарності. Саме в цей період у МОДР працюють такі відомі діячі, як Ілля Довганик, Ганна Гарасійко, Трохим Маришук, Габер, Павло Щербак (з середини 1937 р.— секретар ЦК МОДР Західної України). Як згадує член ЦК МОДР Г. Гарасійко, в МОДР у той час працювало багато жінок — дружин, сестер і матерів політв'язнів. Багато з них були членами КПЗУ і КСМ Західної України.

Працюючи в умовах буржуазно-поміщицької Польщі, МОДР Західної України під керівництвом КПЗУ розгорнула широку анти-воєнну агітаційно-пропагандистську роботу. Вона закликала трудящих Польщі виступити єдиним фронтом проти фашизму та війни. МОДР Польщі та Західної України виховувала у робітників і селян почуття пролетарського інтернаціоналізму, дружби до народів Радянського Союзу.

Наступ реакції на демократичні та життєві права трудящих Західної України все більше переконував їх, що лише соціалізм принесе їм волю, право на освіту, працю, на вільний розвиток особистості. Успіхи Радянського Союзу, який у середині 30-х років завершив побудову соціалістичного суспільства, привертали погляди багатьох тисяч пригноблених трудящих.

Миролюбна зовнішня політика СРСР викликала повагу й підтримку пригноблених народних мас Західної України. Імперіалісти ж ненавиділи Радянську країну і готували проти неї війну, обравши Польщу своїм головним плацдармом.

У січні 1934 р. польський уряд, зраджуючи національні інтереси, уклав договір з Німеччиною про ненапад і співробітництво, який насправді спрямовувався проти СРСР, Литви, Чехословаччини та інших країн. У матеріалах VII конгресу Комінтерну (липень — серпень 1935 р.) зазначалося, що «німецький імперіалізм знайшов у Європі союзника в особі польського фашизму, який прагне також розширити свою територію за рахунок... прибалтійських країн і Радянського Союзу»².

Гітлер неодноразово підкреслював, що Польща відіграє одну з найважливіших ролей у його агресивних планах щодо Росії. Між урядами Німеччини, Польщі та Японії відбулося тісне зближення. Цей союз був явно спрямований проти СРСР. Японська газета «Асахі» повідомляла, що в одному з секретних пунктів договору про ненапад, підписаного між Німеччиною та Польщею, говорилося, що в разі війни між Японією і СРСР, Німеччина й Польща окупують Україну³.

Імперіалістам хотілося насамперед загасити вогнище світової революції — СРСР. Тому VII конгрес Комінтерну обговорив питання про боротьбу трудящих проти фашизму та підготовки агресивної імперіалістичної війни з Радянським Союзом. На конгресі було вирішено поєднати боротьбу проти імперіалістичної війни з боротьбою проти фашизму, протиставити силам фашизму та війни єдиний народний фронт⁴.

² VII Всесвітній конгрес Комінтерну. Доповіді і резолюції, К., 1935, стор. 542.

³ Документи и материалы кануна второй мировой войны, т. 1, М., 1948, стор. 213; «Правда», 18 лютого 1935 р.

⁴ VII Всесвітній конгрес Комінтерну, стор. 545—547.

Готуючись до війни проти Радянського Союзу, уряд Польщі підготував територію Західної України та Західної Білорусії як плацдарм для нападу. Біля кордонів з СРСР проводилися воєнно-стратегічні роботи. Лютував терор на Західній Україні та Західній Білорусії, де розгортався широкий рух трудящих проти воєнного нападу на СРСР. У воеводствах Західної України та Західної Білорусії фактично створилося осадне становище. Каральні експедиції проти місцевого населення, які супроводжувалися розстрілами, насиллям, знущанням, стали повсякденним явищем.

Трудящих з так званих кресів (тобто, Західної України та Західної Білорусії), які відбували тюремні покарання, висилали з рідних місць на західний кордон Польщі (в Померанію та Познань). Вислані не мали права покидати місце заслання навіть у пошуках роботи. Основну масу висланих становили українські та білоруські селяни тих повітів, які межували з СРСР⁵. Тюрмами, розстрілами, знущаннями гітлерівські приспівники хотіли придушити антивоєнний рух. Але під керівництвом КПЗУ і МОДР він розгортався все ширше.

В лютому 1934 р. ЦК КПП виступив з відозвою до трудящих, у якій закликав: «Усі на захист СРСР! Виступайте з масовими протестами проти підготовки війни. Геть фашистський уряд! Геть війну проти СРСР!»⁶

25 лютого 1934 р. у Львові відбулася конференція робітничої молоді. 32 її делегати представляли робітників багатьох фабрик, профспілок, різних шкіл і товариств. Конференція засудила систему терору в Польщі й закликала всю молодь «до боротьби проти воєнних приготувань як власного фашизму, так і закордонних імперіалістів, які готуються до нової імперіалістичної різни і нападу на Батьківщину робітників і селян — СРСР»⁷.

Із закликом «Протестуймо проти війни і нападу на СРСР!» звернувся до трудящих Луцький обком КПЗУ в серпні 1934 р. Ця відозва розповсюджувалася зокрема в селах Дубнівського повіту⁸. Роз'яснюючи миролюбну зовнішню політику Радянського Союзу, Комуністична партія Польщі у вересні 1934 р. закликала трудящих створювати в містах і селах антивоєнні комітети захисту СРСР. «Місце трудящих мас Польщі, всіх людей праці, без різниці переконань — в єдиному фронті боротьби проти імперіалістичної війни»⁹, — писала вона.

IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.) запевнив трудящих Радянської України, що комуністи Західної України до останньої краплини крові боротимуться проти воєнних провокацій польського імперіалізму та його контрреволюційної агентури, стануть на захист СРСР¹⁰. КПЗУ і МОДР закликали трудящих Західної України боротися проти фашизму під лозунгами: «Геть з антирадянською війною!», «Хай живе СРСР — батьківщина міжнародного пролетаріату!», «Не дамо зачепити великої країни соціалізму — СРСР!», «Руки геть від СРСР!», «Хай живе міжнародна солідарність трудящих мас!»¹¹.

⁵ Г. Грюнвальд. МОПР в боротьбі против войны, М., 1936, стор. 13—14.

⁶ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны, М., 1955, стор. 178.

⁷ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 505.

⁸ За волю народну, Львів, 1959, стор. 167.

⁹ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны, стор. 187.

¹⁰ Постанови IV з'їзду КПЗУ, Львів, 1935, стор. 39.

¹¹ З історії революційного руху у Львові, стор. 623; Івано-Франківський обласний державний архів (далі — Ів.-ФОДА), ф. 68, оп. 2, спр. 232, арк. 280.

Польсько-німецький союз, спрямований проти СРСР, ще тісніше поєднав українську буржуазію з польськими імперіалістами, бо в них були спільні плани. А тому в лютому 1935 р. ЦК МОДР Західної України закликав трудящих виступити на захист СРСР, проти військових замірів міжнародного фашизму, підтримуваного не лише Німеччиною, а й польською та українською буржуазією. «Оборона Радянського Союзу,— говорилося у відозві,— є рівночасно оборона ваших інтересів!»¹²

На сторінках свого бюлетеня МОДР викривала контрреволюційну роль українських буржуазних націоналістів. ОУН, як підкреслював ЦК МОДР Західної України, є смертельним і небезпечним ворогом українських трудящих мас. З одного боку, вона збирає в усьому світі контрреволюційні елементи для терористичних випадів проти СРСР, і, зокрема, проти радянських дипломатів, з другого, перейнявши роль жандарма польського фашизму, вдається до терору, щоб придушити революційний рух на Західній Україні. ЦК МОДР Західної України закликав організовано протистояти українським буржуазним націоналістам. «Боротьба з ОУН,— роз'яснював він,— є одночасно боротьба на захист Радянського Союзу, є боротьба проти нової імперіалістичної війни»¹³.

Засуджуючи німецький і польський фашизм, МОДР роз'яснювала трудящим небезпеку війни та необхідність створення єдиного народного фронту проти імперіалістичних замахів на СРСР. У лютневому номері бюлетеня за 1935 р. ЦК МОДР Західної України вмістив відозву до робітників, селян і трудової інтелігенції, в якій закликав влаштовувати масовки та конференції й ухвалювати резолюції протесту проти антирадянської кампанії окупаційних властей. «Покажіть свою незламну волю до боротьби проти провокацій інтервентів, на захист СРСР. Відповідайте на антирадянські провокації висиланням антифашистських делегацій до Радянського Союзу з поздоровленням від працюючих мас Західної України»¹⁴, — навчав Центральний Комітет МОДР.

Антифашистський фронт у Польщі спирався на платформу, яка висувала вимоги демократичних свобод, звільнення політичних в'язнів, протест проти назріваючої імперіалістичної війни й особливо проти війни з СРСР. Ці вимоги знаходили багато прихильників серед різних верств населення. Робітники, службовці, діячі науки й культури створювали антифашистські комітети. Поступово до цього руху залучалося й селянство.

ЦК МОДР Західної України разом з Львівським ОК МОДР у квітні 1935 р. випустив відозву до трудящих Львова та всієї Західної України, в якій писав: «Усі на оборону СРСР — єдиної Вітчизни трудящих мас цілого світу»¹⁵. В травні 1935 р. комітет МОДР у Заболотіві на Станіславщині розповсюджував листівку з лозунгом: «Хай живе Радянський Союз!»¹⁶

Яскравим виявом антифашистського руху була першотравнева демонстрація 1935 р. в м. Козки на Волині. Молодь навколишніх сіл (Тростянець, Лише, Острів, Омільно, Мар'янівка та ін.) влаштували демонстраційний похід, учасники якого несли транспаранти з написами:

¹² «Червона поміч» (бюлетень ЦК МОДР Західної України), лютий 1935 р.— Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 1703, арк. 18.

¹³ Там же, арк. 18.

¹⁴ Там же, арк. 26.

¹⁵ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 1876, арк. 11.

¹⁶ Ів. Ф. ОДА, ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 43.

«Геть фашизм, геть війну проти Радянського Союзу!», «Вимагаємо школи на рідній мові!»¹⁷ та ін.

Члени КПЗУ та МОДР організовували по всій Західній Україні масові збори трудящих, які висловлювали свій протест проти фашизму і війни. Такі збори, наприклад, відбулися в липні 1935 р. у Ковельському повіті на Волині. Делегати робітничих профспілок, трудової інтелігенції, родичі політ'язнів ухвалили резолюцію протесту проти фашизму та приготували імперіалістів до воєнного нападу на СРСР¹⁸.

Відмічаючи 1 серпня 1935 р. як День боротьби проти війни, у Станіславі модрівці вивісили лозунги: «Геть імперіалістичну війну! Геть напад на СРСР!». Подібні лозунги з'явилися й у Старих Кутах цього ж воєводства¹⁹ та в інших місцевостях. Ні провокації націоналістів, ні фашистський терор не могли зупинити зростання могутнього народного антивоєнного руху, який весь час стояв на перешкоді фашистському урядові в підготовці війни проти СРСР. Станіславський ОК МОДР 2 листопада 1935 р. звернувся до окружних комітетів ППС, УСДП* та інших і закликав їх спільно боротися проти фашистського терору, за мир, проти підготовки збройного нападу на СРСР²⁰. Та звернення не зустріло належного відгуку з боку керівників цих партій.

Місцеві організації КПЗУ і МОДР розгорнули широку акцію боротьби проти антирадянської кампанії української буржуазії та її союзників — УСДП та УСРП. З усіх куточків Західної України надходили масові протести робітників і селян, які засуджували антирадянську політику польської та української буржуазії. Як повідомляв орган ЦК МОДР, у травні 1935 р. Львівський центральний союз робітників, групи українських пролетарських письменників і студентської молоді, українські робітники-емігранти в Празі, надіслали свої протести на адресу фашистського уряду. Під листами протесту з Сілля поставили свої підписи 104 чол., зі Стебника (Дрогобицького) — 80, Львова — 240, Сколе — 14²¹ і т. д.

Відгукуючись на заклик ЦК МОДР, місцеві організації провели значну роботу серед трудящих. Хвиля протестів проти підготовки імперіалістичної війни, на захист СРСР пройшла по всій Західній Україні. Тільки протягом січня 1936 р. в Ковельському повіті на Волині було проведено 13 масовок, під час яких робітники й селяни гостро засудили підготовку імперіалістами війни з Радянським Союзом і висловили свій протест²².

У 1936 р. на антифашистському конгресі діячів культури у Львові було прийнято розгорнуту резолюцію, що засуджувала фашизм та підготовку імперіалістичних держав до нападу на СРСР²³. Місцева організація МОДР у Стрию випустила листівку такого змісту: «Молодь усього світу хоче миру! Фашизм хоче війни. Ми хочемо волі, хочемо

¹⁷ В. Маланчук. Молодість гартована в боях, Львів, 1957, стор. 27.

¹⁸ Волинський обласний державний архів, ф. 57с/46, оп. 9, спр. 2772, арк. 2.

¹⁹ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали, Станіслав, 1957, стор. 250; Ів-ФОДА, ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 43; ф. 76 сч, оп. 1, спр. 22, арк. 146.

* Створена 1928 р. в Західній Україні соціал-реформістами націоналістичного напрямку.

²⁰ Ів-ФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 348, арк. 79.

⁴¹ «Червона поміч», квітень — травень 1935 р. — ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1703, арк. 34.

²² Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною. 1929—1939. Документи і матеріали, Луцьк, 1957, стор. 273—277.

²³ Антифашистський конгрес робітників культури во Львові в 1936 г. Документи і матеріали, Львів, 1956, стор. 44.

дружби всіх людей... Молодь польська, українська, єврейська, німецька, рука в руку виступайте проти загрози нової війни!»²⁴.

В тому ж році у зв'язку з наближенням річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції члени КПЗУ і МОДР розгорнули активну підготовку до її відзначення під антивоєнними лозунгами. В листівках і лозунгах трудящі висловлювали свою солідарність з Радянським Союзом. Так, у Львові напередодні цієї знаменної дати модрівцями було розклеєно близько 200 афіш з антивоєнними та антиокупантськими лозунгами. За один лише місяць (з 15 серпня по 15 вересня 1936 р.), як вказувало у звіті керівництво МОДР Західної України, організація видала 1600 афіш з актуальними лозунгами проти терору і війни²⁵.

Під час відзначення антивоєнного дня у 1936 р. по всій Польщі й Західній Україні проходили антифашистські й антивоєнні мітинги, демонстрації і страйки, розповсюджувалося багато листівок, лозунгів, відозв, плакатів тощо. Особливо багато антифашистських мітингів і демонстрацій відбулося на Волині, в селах Мизові, Мощоні, Глухові, Рудні, Уховецьку та багатьох ін.²⁶.

Із середини 1936 р. фашистська Німеччина почала готуватися до загарбання Австрії, Чехословаччини та Польщі, щоб забезпечити собі плацдарм у майбутній агресії проти СРСР. У той час, коли незалежності Польщі загрожувала смертельна небезпека, її правителі на весь світ заявили, нібито вони є тією другою силою в Європі, яка разом з Німеччиною вирішуватиме долю європейських народів.

Антирадянську політику польського уряду підтримали всі буржуазні партії. Лише комуністи і модрівці дали правильну оцінку подіям, виступили на захист інтересів польського народу і закликали протиставити силам фашизму та війни єдиний Народний фронт. Під керівництвом комуністів і модрівців робітники та селяни Західної України розгорнули широку боротьбу на захист СРСР від нападу гітлерівської Німеччини, за зміну зовнішньої політики диктаторського уряду Польщі і, врешті, за його повалення.

В 1937 р. польська вояччина посилює провокаційні випадки проти СРСР: систематично порушувалися загальноприйняті норми та звичаї міжнародного права щодо радянських дипломатичних представників та громадян, які виконували службові обов'язки на міжнародних залізничних лініях²⁷.

У зв'язку з цим комуністи та модрівці Західної України посилюють боротьбу проти фашизму і війни. Особливо яскраво це виявилось під час святкування річниці Великого Жовтня в 1937 р. Робітники й селяни Західної України засвідчили свою любов і відданість трудящим Радянської країни. В усіх містах відбулися демонстрації під лозунгами захисту Країни Рад від зазіхань фашизму.

На робітничо-селянських мітингах, що проходили на Волині під керівництвом КПЗУ і МОДР, було ухвалено багато резолюцій протесту проти війни з СРСР. Їх направляли на адресу профашистського польського уряду. Так, селяни Млинівської гміни Дубнівського повіту на початку 1938 р. в ухваленій на мітингу резолюції проти підготовки нової світової війни писали: «Геть з фашистською окупацією, з перед-

²⁴ Ів.-ФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 120.

²⁵ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, ч. III, Львів. 1966, стор. 332, 330.

²⁶ М. Кравець. Революційний рух на Волині напередодні воз'єднання з Радянською Україною (1934—1939 рр.).—З історії західноукраїнських земель, ч. I, К., 1957, стор. 153.

²⁷ «Правда», 3 грудня 1937 р., 23 липня 1938 р.

вічним гнобителем людства! Геть з фашистською війною, палачами різні, імперіалістами, гітлерією! Стаємо в обороні Радянського Союзу — батьківщини селян і робітників». Аналогічні резолюції були ухвалені в багатьох інших селах. Ведучи велику агітаційно-пропагандистську роботу проти війни, Луцький ОК КПЗУ в квітні 1938 р. писав: «Виявимо свою готовність боронити свою Батьківщину — СРСР. В день 1 Травня по всій Волині пролунає гасло: Геть із збройною підготовкою до нападу на СРСР! Хай живе Радянський Союз!, Хай живе Радянська Україна!»²⁸

1 Травня 1938 р. у Львові близько 15 тис. робітників, ремісників і трудової інтелігенції вийшли на демонстрацію під лозунгами, які закликали до боротьби проти польського та німецького фашизму, за дружбу з Радянським Союзом. Коли на мітингу один з керівників української правої соціал-демократії виступив з антирадянськими вимогами, робітники не дали йому договорити, освистали й зігнали з трибуни²⁹.

Під час святкування 1 Травня 1938 р. по всій Західній Україні проходили страйки, демонстрації політичного характеру.

Правляча диктаторська кліка Польщі сподівалася, що вона, як рівний з рівним, разом з гітлерівською Німеччиною вирішуватиме долю європейських країн. З великим задоволенням польський уряд взяв участь у загарбанні Тешинського району Чехословаччини і вже мріяв про антирадянський похід. Але фашистська Німеччина, захопивши сусідні країни, 1 вересня 1939 р. перейшла в наступ на Польщу.

Радянський уряд пропонував Польщі свою допомогу, та її правителі, які більше боялися СРСР, ніж німецького поневолення, відмовилися. Під ударами фашистської Німеччини польська буржуазна держава розвалилася. Радянський уряд подав руку підтримки українцям і білорусам окупованих Польщею земель Західної України та Західної Білорусії. Було здійснено історичний акт воз'єднання трудящих Західної України з трудящими Радянської України в єдиній державі.

Отже, МОДР Західної України в період 1934—1938 рр. була активним помічником КПЗУ в антивоєнній і антифашистській діяльності. Вона піднімала і згуртовувала робітників і селян на боротьбу проти фашизму та підготовки агресивної імперіалістичної війни з Радянським Союзом, виховувала трудящих Західної України в дусі пролетарської солідарності з народами Країни Рад. Боротьба трудящих під керівництвом КПЗУ і МОДР проти фашизму та підготовки імперіалістичної війни перешкоджала окупаційному урядові Польщі в підготовці до агресивного нападу на СРСР.

²⁸ За волю народну, стор. 231, 240.

²⁹ Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 275.

Записки

С. П. КОРОТКОВ
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
РАДИ РОБІТНИЧОЇ
І СЕЛЯНСЬКОЇ ОБОРОНИ
НА ЧОЛІ З В. І. ЛЕНІНИМ

У перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, у величезному її впливі на весь світовий процес міжнародний імперіалізм побачив для себе смертельну небезпеку. В імперіалістів, як писав В. І. Ленін «одна думка: як би іскри нашого

пожару не перепали на їхні покрівлі»¹. «Ці пани мільйонери і мільярдери знають, що тут вирішується їх доля, що тут вони загинуть, якщо не задушать негайно нас»². Ось чому вони об'єднали свої військові сили з силами внутрішньої контрреволюції та почали воєнну інтервенцію проти молодого Радянського Союзу. За умов, що склалися, воєнне питання постало як головне, корінне питання революції³. В. І. Ленін закликав усіх трудящих до тривалої, наполегливої і дисциплінованої роботи «для найшвидшого економічного піднесення країни, підвищення її обороноздатності, створення могутньої соціалістичної армії»⁴.

Зміцнення обороноздатності країни здійснювалося кількома напрямками. По-перше, зміцнювалося централізоване керівництво бойовою діяльністю Червоної Армії; по-друге, ставилося завдання ширше залучити всі галузі народного господарства до задоволення всіх зростаючих потреб армії. Поряд з цим приділялася велика увага зміцненню воєнно-політичного союзу робітничого класу з трудовим селянством, дружбі народів.

Необхідність зміцнити централізоване керівництво бойовими операціями Червоної Армії диктувалося рядом обставин: не було ні спеціального органу, що відав би оперативними питаннями, ні єдиного плану ведення бойових дій, бо керівництво здійснювали Вища військова рада і Наркомвійськ, а це призводило до плутанини й дубляжу в розпорядженнях. Виникла потреба створити єдиний військовий орган.

14 серпня 1918 р. голова Вищої атестаційної комісії Наркомвійськ О. І. Єгоров запропонував створити «військово-революційний штаб оборони Соціалістичної революції і батьківщини на чолі з В. І. Леніним»⁵. Для безпосереднього керівництва бойовими діями пропонувалося створити Польовий штаб Червоної Армії. Свої пропозиції про

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 459.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 48.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 14.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 276.

⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 1, оп. 2, спр. 205, арк. 163.

посилення централізованого воєнного керівництва він розвинув далі в поданій В. І. Леніну доповіді від 20 серпня 1918 р., де зазначив, що об'єднання керівництва всіма операціями на фронтах війни може бути досягнуте шляхом призначення відповідального перед Радою Народних Комісарів (РНК) верховного головнокомандуючого⁶.

Питання про вищі органи воєнного керівництва 19 серпня 1918 р. розглядалося на засіданні РНК. 2 вересня 1918 р. ВЦВК створив Революційну Військову Раду Республіки (РВРР), яка 6 вересня була сформована й приступила до виконання своїх обов'язків⁷.

Водночас ішов процес формування апарату, який займався постачанням Червоної Армії зброєю, боєприпасами, спорядженням. 16 серпня 1918 р. РНК прийняв постанову про створення при Президії ВРНГ Надзвичайної комісії по виробництву військового спорядження для Червоної Армії. Головним її завданням було «максимальне прискорення виробництва предметів військового спорядження за замовленнями військового відомства і життя для цього всіх заходів». 2 листопада 1918 р. РНК перетворила Надзвичайну комісію по виробництву предметів військового спорядження на Надзвичайну комісію по постачанню Червоної Армії (Надзвичкомпостач)⁸.

Таким чином, чітко визначилися два авторитетних органи, покликані здійснювати керівництво військовою діяльністю в особі РВРР та Надзвичкомпостачу. Але вони не могли об'єднати всі зусилля в інтересах оборони. В окремих випадках у них не вистачало повноважень для вирішення загальних завдань щодо оборони, оскільки всі наркомати й відомства мали формальну підставу вважати їх рівними собі. Крім цього, постачання армії, Москви, Петрограда й інших пролетарських центрів продовольством, керівництво залізничним транспортом не входили до сфери діяльності Надзвичкомпостачу. РВРР також у питаннях постачання змушена була стикатися з деякими іншими відомствами.

Саме життя невблаганно поставило питання про необхідність ще тіснішого узгодження діяльності РВРР, Надзвичкомпостачу, Наркомпроду, Наркомату шляхів сполучення, паливних установ, забезпечення чіткої роботи всіх ланок державного апарату. Централізація воєнного керівництва та військово-господарчого виробництва, яка неухильно продовжувалася, стала логічною основою для створення єдиного органу, який спрямовував би діяльність усіх цих установ. Таким органом стала Рада Робітничої і Селянської Оборони, створена 30 листопада 1918 р.

«Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет,— зазначалось у постанові про створення Ради Оборони,— підтверджує необхідність удесятерити зусилля робітників і селян, солдатів у справі оборони робітничої і селянської країни... Не тільки в армії та на флоті, але й у продовольчій і транспортній справі, а також у галузі воєнної промисловості має бути встановлено військовий режим, тобто режим суворої дисципліни, що відповідає станові країни, яку бандити імперіалізму змусили перетворити на військовий табір»⁹.

Рада Оборони посіла особливе місце в системі Радянської держави. Постанови Ради Оборони були обов'язкові для всіх відомств та центральних і місцевих установ. Вона підпорядкувала собі РВРР, Надзвичкомпостач, наркомати і стала вищою військовою і господарчою

⁶ Там же, арк. 158.

⁷ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 1 зв. Вища військова рада була ліквідована, всі її функції, справи та документація перейшли до штабу РВРР.

⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі — СУ), 1918, № 81, ст. 860.

⁹ СУ, 1918, № 91—92, ст. 924.

владою в країні, що дозволило повніше використовувати матеріальні ресурси в інтересах визвольної війни. ВЦВК призначив Головою Ради Оборони В. І. Леніна. За період з 1 грудня 1918 р. по 7 квітня 1920 р. було проведено 110 засідань, на яких розглянуто 2459 питань. Майже всі засідання (106 з 110) проходили під головуванням Леніна¹⁰.

Він проглядав усі матеріали до порядку денного, виявляв велику ініціативу в постановці ряду питань. У порядок денний Ради Оборони 4 грудня 1918 р. В. І. Ленін особисто вписав пункти про введення третьої зміни на тульських заводах (патронному і збройовому), про збільшення пайка; про встановлення наявності патронів на складах та їх розподіл; про заходи щодо контролю за витрачанням патронів на фронтах. 14 квітня 1919 р. запропонований порядок роботи засідання він доповнив питанням про відпуск туркестанським радянським організаціям військових матеріалів для Червоної Армії¹¹. Таких прикладів багато.

В. І. Ленін домагався, щоб кожне питання, яке виносилося на розгляд Ради Оборони, було попередньо узгоджене з тими відомствами інтереси яких зачіпалися при обговоренні. З метою кращої підготовки засідань В. І. Ленін рекомендував керуючому справами Раднаркому «посилити роботу відділу законодавчих передбачень (Нарком'юсту) з тим, що всі декрети і постанови надходили... в більш опрацьованому та узгодженому вигляді і не вирішувалися поспіхом. Відділ законодавчих передбачень повинен працювати в безпосередній близькості до Керсправами»¹².

Володимир Ілліч готував і редагував багато проектів рішень. 18 грудня 1918 р. він власноручно написав рішення з приводу заяви Всеросійської евакуаційної комісії і по доповіді про Сормовський завод, 22 грудня — про кількість хліба на залізницях, про обмундирування залізничників та ін.¹³

Старанна підготовка засідань позитивно позначилася на їх проведенні. Порядок денний, як правило, містив 30—40, а іноді й більше питань. Наприклад, 28 травня 1919 р. Рада Оборони розглянула 49, а 6 жовтня — 61 питання. Дуже рідко траплялося, що на засіданні обговорювалося 1—3 питання. Обсяг роботи був надзвичайно великий, але завдяки високій організованості та діловитості вдавалося за 2—3 години розглянути і прийняти рішення з численних і різнобічних питань. Доповіді були короткими, але глибокими за змістом і насиченими фактичним матеріалом. У квітні 1919 р. В. І. Ленін запропонував Д. І. Курському визначити порядок роботи, який передбачав би доповідачам давати на виступ 10 хвилин, ораторам у перший раз — 5, у другий — 3 хвилини. Виступати дозволялося не більше двох разів¹⁴. Цей регламент суворо дотримувався на засіданнях. В. І. Ленін дуже цінував час, не витрачалася марно жодна хвилина.

На засіданнях, які проходили під головуванням В. І. Леніна, панувала діловитість і тиша, незважаючи на присутність часом досить бага-

¹⁰ У Повному зібранні творів В. І. Леніна (т. 37, стор. 735) помилково вказано, що 3 березня 1919 р. Володимир Ілліч був на засіданні Ради Оборони. Відсутність його цього дня підтверджується документальними матеріалами (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 22, арк. 1; ЦДАРА, ф. 4, оп. 8, спр. 608, арк. 22). У чотирьох випадках, коли Ленін був відсутній, на засіданнях головували: 3 березня 1919 р. — П. В. Сталін, 13 лютого, 16 і 24 березня 1920 р. — Л. Б. Красін (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 22, арк. 1; спр. 99, арк. 1; спр. 105, арк. 1; спр. 107, арк. 1).

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 28.

¹² «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 33.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 483.

¹⁴ Див. Ленинский сборник XXIV, стор. 301.

тьох людей (крім членів Ради, запрошувалися працівники наркоматів, доповідачі, заінтересовані особи і т. д.)¹⁵. За ініціативою Леніна було прийнято постанову про заходи впливу на осіб, які неакуратно відвідували засідання й наради. Якщо хто-небудь з учасників, чия присутність була необхідна, вперше запізнювався на засідання без поважних причин більш як на 5 хвилин, йому вносили догану з занесенням до протоколу засідання, вдруге — штраф у розмірі п'ятиденного заробітку і втретє — штраф у розмірі семиденного заробітку й догану з повідомленням у пресі¹⁶.

З багатьох питань В. І. Ленін виступав з доповідями. 8 грудня 1918 р. Володимир Ілліч доповідав про результати огляду Ходинського складу Московського обласного продовольчого комітету¹⁷. 11 грудня 1918 р. на засіданні Ради він виступав двічі: про форми мандатів для членів контрольно-ревізійних груп і про екстренні заходи щодо поліпшення продовольчої справи¹⁸. 21 квітня 1919 р. Ленін виступав з доповіддю про посилення роботи в галузі воєнної оборони, 13 травня — про виробництво патронів, 11 червня — про заходи боротьби з контрреволюційними елементами в армії, 26 червня — про виробництво і запаси замків для гармат, 23 липня — про продармію, 1 серпня — про забезпечення патронних заводів робітниками, 24 жовтня 1919 р. — про використання нових членів партії для зміцнення армії і з ряду інших питань¹⁹.

Про ступінь участі В. І. Леніна в дебатах при обговоренні порядку денного засідань можна судити з таких фактів: 5 грудня 1918 р. на засіданні комісії Ради Оборони про патрони Володимир Ілліч виступав неодноразово, а 10 грудня при обговоренні питання про фактичний контроль виступив тричі, 18 і 22 грудня взяв участь в обговоренні питань про визначення чисельності армії у відповідності з ресурсами країни, про кількість хліба на залізницях²⁰.

В. І. Ленін приділяв велику увагу контролю за виконанням прийнятих рішень. Велику роль відігравали комісії при Раді Оборони. Так, 1 грудня 1918 р. були створені комісії з продовольчого, залізничного та паливного питань.

У своїй повсякденній діяльності Рада Оборони велику увагу приділяла роботі транспорту, організації військового виробництва, забезпеченню Червоної Армії всім необхідним в умовах продовольчої та паливної кризи. При вирішенні всіх цих завдань доводилося переборювати неймовірно труднощі. Наприкінці 1918 р. через відсутність сировини, палива, робочих рук не діяло багато заводів і фабрик. З 9774 підприємств важкої промисловості наприкінці серпня 1918 р. працювало тільки 6088²¹. З 223 металургійних заводів в РРФСР працювало тільки 86, а кількість робітників скоротилася в 2,5 рази. З 5402 заводів, що виконували воєнні замовлення, близько 3500 було на окупованій території. В країні не вистачало зброї та боєприпасів.

В. І. Ленін бачив порятунок у глибокій і всебічній перебудові народного господарства на військовий лад, у правильному використанні

¹⁵ Наприклад, на засіданні Ради Оборони 17 березня 1919 р. були присутні В. І. Ленін, Л. Б. Красін, Ф. Е. Держинський, Й. В. Сталін, В. М. Подбельський, О. Д. Цюрупа, М. О. Мілютін, В. І. Невський, Г. І. Ломов, Г. М. Мельничанський та ін. (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 24, арк. 1).

¹⁶ СУ, 1920, № 32, ст. 156.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 3.

¹⁸ Там же, спр. 4.

¹⁹ Там же, спр. 30, 37, 46, 51, 57, 61, 76.

²⁰ Див. Ленинский сборник XXXIV, стор. 429; Ленинский сборник XXIV, стор. 63; В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 482—483.

²¹ Статистический ежегодник, т. VIII, вып. 1, 1921, стор. 64—65.

економічних можливостей країни. Він вимагав від керівників підприємств двічі на тиждень надсилати до Ради Оборони короткий звіт про роботу заводу, кількість робітників, обсяг виготовленої продукції, наявність сировини, напівфабрикатів і палива, про всі перешкоди, що зустрічаються²². На заводи виїздили уповноважені Ради Оборони та комісії, які вживали всіх заходів до поліпшення постачання заводів паливом, сировиною, устаткуванням і т. д.

В результаті різнобічної і дуже напруженої діяльності Ради Оборони, очолюваної В. І. Леніним, ціною героїчної праці робітничого класу було забезпечено зростання військового виробництва. 1919 р. вироблено 460 055 гвинтівок і 357 260 тис. патронів²³, необхідну кількість обмундирування і спорядження для червоноармійців. Для успішного виконання завдань оборони потрібно було забезпечити армію і населення продовольством. Ось чому 11 січня 1919 р. Раднарком прийняв декрет про продрозкладку. Для практичного втілення її в життя Рада Оборони провела титанічну роботу. У прийнятих рішеннях вказувалося на необхідність посилити темпи й розміри заготівлі хліба, передусім налагодити постачання робітників військової та паливної промисловості, транспорту²⁴.

В результаті заходів, вжитих партією та урядом, продовольче становище поліпшилося. Виступаючи на ІХ Всеросійській партійній конференції, В. І. Ленін заявив, що «в 1917—1918 році ми зібрали 30 мільйонів пудів хліба, в 1918—1919 році — 110 мільйонів пудів, в 1919—1920 році — 260 мільйонів пудів»²⁵. До цього слід додати, що, крім п'ятимільйонної армії, в період війни основний тягар постачання трудящих хлібом взяла на себе держава. В 1920 р. хліб по картках одержувало 37 520 300 чол.

У зв'язку з загостренням боротьби на фронтах громадянської війни та окупацією ворогом основних паливних районів Рада Оборони вжила ряд важливих заходів щодо заготівлі палива. В паливних установах було введено воєнний стан. Своїми рішеннями від 17 березня та 7 квітня 1919 р. Рада Оборони заборонила всім особам, які займалися заготівлею лісу і працювали на вугільних шахтах, самовільно кидати місце роботи. В листопаді 1919 р. було вжито ряд нових надзвичайних заходів щодо збільшення обсягу заготівлі дров. 5 листопада Рада Оборони запропонувала ввести трудову повинність по всій республіці. 13 листопада ЦК РКП(б) опублікував циркулярного листа «На боротьбу з паливною кризою», написаного Леніним.

В країні були введені такі повинності: 1) натуральна дров'яна, 2) трудова щодо заготівлі, навантаження й розвантаження всіх видів палива, 3) гузова — для підвозу паливних, військових, продовольчих та інших державних вантажів. Запроваджувалися екстренні заходи щодо збільшення видобутку інших видів палива: кам'яного вугілля, нафти, торфу.

Вжиті Комуністичною партією і Радянським урядом заходи в галузі економіки привели до значних зрушень. Повсякденну увагу приділяла Рада Оборони зміцненню Червоної Армії, збільшенню її чисельності. Наприкінці 1918 р. в Червоній Армії було більш як 1,5 млн. чол. Але в зв'язку з посиленням військової інтервенції і розпалом грома-

²² Ленинский сборник XXXIV, стор. 146.

²³ Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов, т. 2, М., 1961, стор. 826; В Докладе Чрезвычайного уполномоченного Совета Оборны по снабжению Красной Армии на заседании ЦК РКП(б) (М., 1920, стор. 15) неправильно наводиться цифра 470 115 гвинтівок.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 1, арк. 1—2.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 242.

дянської війни цих сил було недосить. 1 жовтня 1918 р. В. І. Ленін запропонував збільшити чисельність армії. Завдання, яке він поставив, було успішно виконане. Наприкінці 1919 р. Червона Армія мала у своєму складі 4,5 млн. чол.²⁶

У вирішенні цього завдання велику роль відіграла Рада Оборони. Вона провела значну мобілізаційну роботу. 5 травня 1919 р. Рада Оборони затвердила декрет про мобілізацію поштових і телеграфних службовців, 26 травня було прийнято рішення про призов службовців шляхів сполучення. 20 травня Рада Оборони доручила РВРР терміново обговорити питання про мобілізацію донських та оренбурзьких козаків. У червні—серпні до лав Червоної Армії влилося 510 тис. чол.²⁷

Як найвищий військовий орган в країні, Рада Оборони очолювала підготовку військових кадрів, здійснювала воєнно-стратегічне керівництво діями на фронтах громадянської війни. Так, у травні 1919 р., в період відбиття Колчака і створення необхідних умов для його розгрому, воєнні питання (призов до армії, передислокація частин, матеріально-технічне забезпечення військ та ін.) обговорювалися на засіданнях Ради 85 разів, у червні—90, липні—123, серпні—125, вересні—жовтні—156 разів. За весь період своєї діяльності питання військового будівництва обговорювалися 1062 рази²⁸.

На початку 1920 р. після розгрому основних сил контрреволюції, створилася реальна обстановка для переходу до мирного життя. У зв'язку з новими завданнями Рада Оборони реорганізувалася на Раду Праці та Оборони. Перше її засідання відбулося 14 квітня 1920 р.²⁹

Досвід діяльності Ради Оборони в організації відсічі ворога було активно використано в роки Великої Вітчизняної війни. За зразком Ради Оборони Комуністична партія створила Державний Комітет Оборони з усією повнотою влади для мобілізації сил на відсіч ворога.

Цінність нагромадженого досвіду не втрачає свого значення для дальшого зміцнення обороноздатності нашої країни, підвищення бойової готовності Збройних Сил СРСР.

²⁶ «Исторические записки», т. 58, стор. 33.

²⁷ ЦДАРА, ф. 1, оп. 1, спр. 118, арк. 67.

²⁸ Підраховано автором за матеріалами ЦПА ІМГІ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 1--110.

²⁹ ЦПА ІМГІ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 110, 111.

М. Т. БОРТНІЧУК,
Є. І. ЛІСКУН

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ
ПО ДАЛЬШОМУ ПІДНЕСЕННЮ
КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
В 1959—1965 рр.

(На матеріалах Вінницької, Хмельницької
та Житомирської областей)

Радянське суспільство досягло великих успіхів у соціалістичному вихованні мас, у формуванні світогляду свідомих будівників комунізму. Чільне місце в цьому процесі партія відводить зростанню культурного рівня населення, від чого величезною мірою залежать піднесення продуктивних сил, прогрес техніки й організація виробництва, підвищення громадської активності трудящих, розвиток демократичних основ самоврядування, комуністична перебудова побуту. В програмі КПРС про культурне будівництво на селі записано: «Партія вважає за необхідне рівномірно розмішувати

культурні заклади на території країни з тим, щоб поступово піднести рівень культури села до рівня міста...»¹.

Значних успіхів у цій галузі добилися партійні організації Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей. 1959—1965 рр. тут, як і по всій країні, значно підвищився освітній рівень трудівників соціалістичних ланів, у колгоспах і радгоспах зросла армія спеціалістів сільського господарства, широкого розмаху набрала масово-політична робота, художня народна творчість.

Відсутних успіхів добилися парторганізації в дальшому розвитку народної освіти. В селах проводилися недільники, місячники підготовки шкіл до нового навчального року (ремонт приміщень, обладнання кабінетів, будівництво виробничих майстерень, лабораторій, спортивних залів та ін.). 1959 р. в селах Вінницької області, наприклад, відбулося 668 таких недільників, у них взяло участь 25 тис. чол. Відремонтовано більше 1000 класних кімнат, близько 2 тис. навчальних кабінетів і майстерень, а 1960 р. за кошти колгоспів методом народної будови споруджено 100 шкільних приміщень, понад 700 класних кімнат, що дало можливість забезпечити однозмінну роботу в 1133 школах. До 1965 р. на Вінниччині введено в дію 449 нових шкіл².

Парторганізації приділяли значну увагу перебудові навчального процесу відповідно до вимог життя, поєднуючи навчання і виховання дітей з інтересами розвитку сільськогосподарського виробництва. Так, Вінницький обком партії і облвиконком у травні 1958 р. ухвалили постанову про участь учнів VIII—X класів у сільськогосподарському виробництві. 1959 р. в колгоспах і радгоспах області вже діяло більше 100 учнівських виробничих бригад. 125 тис. старшокласників щороку працювало в колгоспах і радгоспах³. До участі в навчальній роботі ширше стали залучати агрономів, зоотехніків, передовиків колгоспного виробництва. Досвід вирощування високих врожаїв цукрових буряків та овочевих культур, наприклад, багато років передавала учням місцевої школи двічі Герой Соціалістичної Праці Т. П. Марцин — ланкова колгоспу «III-й — вирішальний» Крижопільського району. В Сосонській середній школі Вінницького району члени учнівської виробничої бригади навчалися в гуртку агротехніки під керівництвом агронома колгоспу Героя Соціалістичної Праці Т. І. Романенка⁴.

За ініціативою парторганізацій у селах республіки 1961 р. виникли громадські комітети друзів школи. В с. Токарів Ново-Волинського району Житомирської області, наприклад, у цей комітет входили ветерани колгоспної праці, партійні й комсомольські активісти. Секретар партійної організації колгоспу А. Х. Кирдан допомагав організовувати виробничу працю учнів, голова сільгоспартілі П. І. Романюк, старий комуніст М. Г. Бирюков проводили політико-масову роботу⁵.

Сільські школи досягли значних успіхів у трудовому й комуністичному вихованні учнів. Про це свідчить той факт, що більшість вихованців, одержавши атестат зрілості, пішли працювати в колгоспи і показували зразки праці на виробництві. 1962 р. близько 6 тис. випускників Хмельниччини залишилися працювати в колгоспах, за п'ять років армія сільськогосподарських трударів Вінниччини поповнилась 21 тис.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 114.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 1759, арк. 31; «Вінницька правда», 20 грудня 1967 р.

³ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, спр. 32, арк. 204; оп. 47, спр. 325, арк. 104.

⁴ «Радянська освіта», 3, 19 жовтня 1960 р.

⁵ «Комсомольская жизнь», 1961, № 2, стор. 27.

юнаків і дівчат. Так, із 134 учнів, що закінчили Шляхівську школу, 107 стали до роботи в рідному селі, цілі класи пішли трудитися в колгоспи з середніх шкіл Тиврівського та Дашівського районів⁶.

Відчутних успіхів досягнуто на цей час і в організації вечірньої та заочної освіти сільської молоді. У віддалених бригадах, фермах і польових станах створювалися класи, консультаційні пункти. Навчання молоді було завжди в центрі уваги комуністів. Це питання обговорювалося на засіданнях партбюро, на відкритих партійних зборах. Так, у березні 1959 р. партком колгоспу «ІІІ-й — вирішальний» на Вінниччині в резолюції про стан навчання колгоспників записав: «Зобов'язати всіх молодих комуністів і безпартійних, які не мають середньої освіти, оформитися на навчання в загальноосвітню вечірню або заочну школи, залучивши до цієї справи комсомольців і керівний актив колгоспу»⁷.

Увага партійних організацій до навчання працюючої молоді сприяла збільшенню контингенту учнів у вечірніх (змінних) та заочних школах. Якщо в 1958/1959 навчальному році в Хмельницькій області працювала лише одна заочна школа (504 учні), то в 1965 р. їх діяло вже 17 (16 977 чол.)⁸.

Комуністи проводили рейди перевірки роботи цих шкіл, брали на облік працюючу молодь, яка не мала середньої освіти. Діяли спеціальні комісії для допомоги учням. Бюро Вінницького та Хмельницького обкомів партії зобов'язали партійні організації колгоспів розробити перспективні плани навчання працюючої молоді⁹.

Чільне місце в діяльності парторганізацій посідала політмасова робота серед колгоспного селянства. Важливою формою пропаганди марксистсько-ленінського вчення серед трудівників села, їх ідейного загартування була політична освіта. 1964/1965 навчального року в партійних організаціях Житомирської області працювало майже 5700 гуртків політосвіти, в яких навчалось 133 тис. комуністів і безпартійних — це в два рази більше ніж наприкінці 1958/1959 навчального року¹⁰. Особливу турботу виявляли парторганізації про підготовку пропагандистів. У 1963/1964 навчальному році, наприклад, Дунаєвецький райком партії Хмельницької області проводив відкриті заняття з пропагандистами. Досвід роботи з ними висвітлювався на сторінках районної газети «Ленінським шляхом», в передачах місцевого радіомовлення¹¹.

Ідейне загартування працівників сільського господарства в системі партійного навчання дало позитивні результати: більшість слухачів стала активістами ідеологічного фронту, проводила агітаційно-масову роботу серед населення. Для них Вінницький райком партії на Вінниччині, наприклад, встановив єдині дні виходу в ланки, бригади, на ферми й десятихатки¹².

У формуванні світогляду радянської людини, особливе місце належить лекційній пропаганді. Основні лекторські сили на селі зосереджені в групах товариства «Знання». До читання лекцій залучалися керівні працівники колгоспів, спеціалісти сільського господарства. Лише в колгоспах Городоцького району Хмельницької області за 5,5 місяців

⁶ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 9, спр. 195, арк. 42; Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, спр. 52, арк. 45; «УІЖ», 1968, № 2, стор. 84.

⁷ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 2341, оп. 7, спр. 2, арк. 32.

⁸ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 94, спр. 9, арк. 4.

⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 50, спр. 141, арк. 8—9.

¹⁰ «Радянська Житомирщина», 21 січня 1965 р.

¹¹ «Радянське Поділля», 12 лютого 1965 р.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 1768, арк. 153.

1964 р. спеціалісти сільського господарства прочитали 200 лекцій на економічні, 800 — на сільськогосподарські теми, 250 — про досвід передовиків колгоспного виробництва¹³. З лекціями про передовий досвід виступали новатори, герої праці. На Вінниччині, наприклад, про свої методи роботи розповідали землякам двічі Герой Соціалістичної Праці ланкова колгоспу «ІІІ-й—вирішальний» Т. П. Марцин, доярка артілі «Росія» Н. Петльована, ланкова молодіжної ланки сільгоспартілі «Україна» З. Юсупець та інші передовики сільськогосподарського виробництва¹⁴.

Заслуженою популярністю серед трудівників села користувалися цикли лекцій, тематичні вечори, зустрічі трьох поколінь, теоретичні й науково-виробничі конференції, лекції-екскурсії. 1964 р. у Вінницькій області лише з метою пропаганди сільськогосподарських знань та передового досвіду проведено 5325 тематичних вечорів¹⁵.

Політична агітація в досліджуваній період була більш наступальною, цілеспрямованою. Цьому сприяли здійснені партійними організаціями заходи щодо поліпшення складу агітаторів. Провідною силою в агітколективах були комуністи. До агітаційної роботи залучали людей, безпосередньо зв'язаних з виробництвом. Так, агітколектив колгоспу ім. Леніна Бершадського району Вінницької області майже цілком складався з виробничників. Під час польових робіт діяли пересувні агітаційні машини, вагони, поїзди. Так, під час збирання врожаю на Житомирщині працювало 4 обласних і більше 100 районних та сільських агітмашин. 1964 р. в кожному районі Хмельницької області діяли агітпоїзди¹⁶.

За роки семирічки значно поліпшили роботу культосвітні заклади. Споруджено нові клуби, будинки культури та бібліотеки, поповнилися лави працівників культурного фронту. 1964 р. завідуючими сільськими клубами в Вінницькій області стало працювати 200 комсомольців — випускників середніх шкіл. Для них були організовані короткотермінові курси при Тульчинському культосвітньому училищі, обласному театрі та музичних школах. 300 завідуючих клубами підвищували кваліфікацію в спеціальній річній заочній школі¹⁷.

До роботи в закладах культури залучали активістів. Значний досвід у цій справі мали комуністи Вінниччини. 1963 р. на громадських засадах тут працювало 28 сільських клубів; у 500 — заступники завідуючих по масово-політичній роботі та художній самодіяльності працювали на громадських засадах, 102 клуби діяли без оплачуваних працівників. А ще через рік на громадських засадах вже працювало 35 сільських клубів і 2 тис. червоних кутків, 2924 активістів керували гуртками. 1965 р. в клубній роботі брало участь 44 070 активістів, працювало більше 2 тис. громадських бібліотекарів, завдяки чому 300 сільських бібліотек діяли з подовженим днем, 95 — без вихідних днів¹⁸.

У Хмельницькій області в 1964 р. більше 300 учителів середніх шкіл керували хорovими колективами й драматичними гуртками¹⁹.

Підготовці кадрів для культосвітньої роботи на селі партійні орга-

¹³ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 6571, оп. 1, спр. 266, арк. 33.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 153, арк. 112—113.

¹⁵ Вінницький обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. Р-4971, оп. 8, спр. 8, арк. 10.

¹⁶ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 216, оп. 153, спр. 220, арк. 120; «Радянське Поділля», 7 червня 1964 р.

¹⁷ ВОДА, ф. Р-4971, оп. 7, спр. 48, арк. 21; оп. 8, спр. 31, арк. 7.

¹⁸ Там же, спр. 8, арк. 20; спр. 25, арк. 15.

¹⁹ «Комуніст України», 1964, № 6, стор. 55.

нізації приділяли пильну увагу. Перша школа громадських професій була організована з ініціативи Шпиківського райкому партії на Вінниччині, а 1962 р. в області вже діяло 125 шкіл громадських бібліотекарів, кіномеханіків, масовиків тощо²⁰. При клубах і бібліотеках діяли університети культури, кімнати й кутки передових методів праці, школи й гуртки технічного прогресу, народні музеї, лекторії, самодіяльні кіностудії. 1960 р. в сільських культосвітніх закладах Житомирщини працювало 15 університетів передового досвіду і 75 шкіл технічного прогресу. 1963 р. школи передового досвіду діяли при клубах колгоспів «Україна» Городоцького району, ім. XXIV з'їзду КПРС с. Ланок Волоцького району Хмельницької області²¹.

Партійні організації Дунаєвецького, Славутського та Летичівського районів Хмельниччини змістовно побудували роботу пересувного клубу, що пропагував передовий досвід у сільському господарстві. Новатори колгоспного виробництва, агрономи, зоотехніки виїздили в колгоспи, на ферми, розповідали про передові методи праці. Клуб був добре обладнаний наочними посібниками, мав агрофільми, діафільми, магнітофон²².

Активними помічниками в ідеологічній діяльності парторганізацій були сільські народні музеї та кімнати, створені на громадських засадах старими більшовиками, ветеранами праці, вчителями. Керували роботою музеїв районні ради або комісії. Їх очолювали секретарі партійних комітетів або голови райвиконкомів, а на місцях — секретарі партійних організацій, голови колгоспів, члени виконкомів сільських Рад, працівники клубів і бібліотек. Якщо в сільських клубах Вінницької області 1959 р. працювало 29 народних музеїв, кімнат і кутків, то в 1965 р. — 72²³.

В 1959—1965 рр. партійні організації знайшли чимало нових форм кінообслуговування сільського населення. Так, у селах Руда Гірчичнянська, Міцівці, Балин, Смотрич, Великий Жванчик, Маків, Ганнівка, Велика Побійна Дунаєвецького району Хмельницької області регулярно проводились вечори тематичної кінопанорами. При більшості районних будинків культури та сільських клубів діяли самодіяльні кіностудії. Перша з них на Вінниччині була створена 1960 р. при Тульчинському районному будинку культури. Місцеві кіноаматори зняли фільми про колгосп ім. Суворова с. Тиманівка «Я залишаюся у колгоспі» та «У колгоспній Тиманівці», «Край Подоляні прекрасний». В них розповідалося про життя і трудові будні хліборобів. Ці фільми демонструвалися на другому республіканському огляді самодіяльних кіностудій, а згодом — на декаді української літератури і мистецтва в Москві. Кінолюбители Житомирщини створили хронікальний фільм «Рідне Полісся», відзначений 1965 р. на V республіканському огляді любительських фільмів²⁴.

Сільська художня самодіяльність набула якісно нових рис. З'явилися не лише народні театри, ансамблі, капели, але й симфонічні оркестри, студії, самодіяльні цирку. Великим успіхом, наприклад, у

²⁰ Строительство коммунизма и проблемы культуры, М., 1963, стр. 367; «Соціалістична культура», 1962, № 2, стор. 3.

²¹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 56, спр. 94, арк. 108; Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 6571, оп. 1, спр. 9, арк. 25; спр. 266, арк. 35; ВОДА, ф. Р-4971, оп. 7, спр. 12, арк. 15.

²² Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 71, арк. 68.

²³ ВОДА, ф. Р-4971, оп. 4, спр. 5, арк. 18, оп. 8, спр. 10, арк. 8.

²⁴ Там же, спр. 70, арк. 18, ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 159, арк. 113; «Соціалістична культура», 1963, № 10, стор. 4; Поточний архів Центрально-го будинку народної творчості УРСР. Довідка від 25 серпня 1964 р., стор. 5.

жителів с. Вовковинці Деражнянського району та навколишніх сіл Хмельниччини користувався оперний колектив, створений 1956 р. при будинку культури. Він поставив опери «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» та ін. Відчутну допомогу народним колективам подавали професіональні митці. Артисти Вінницького музично-драматичного театру протягом 2—3 років створили народні театри в ряді районів області.

В життя колгоспного села входили нові обряди, трудові свята, вечори відпочинку. Запроваджувалися нові традиції, які прославляли людей праці, нашу дійсність, виховували естетичні смаки, підвищували культурний рівень села.

Успіхи в культосвітній роботі серед колгоспного селянства стали можливими завдяки керівництву з боку партійних організацій та широкому залученню громадськості. Робота культпрацівників нерідко виносилась на обговорення загальних колгоспних зборів. Так, комуністи колгоспу ім. К. Маркса Крижопільського району на Вінниччині допомогли завідуючій бібліотекою В. П. Загороднюк організувати обслуговування колгоспників, які працюють, безпосередньо на виробничих місцях²⁵.

1964 р. партійні органи Хмельницької області обговорили звіти парткомів Волочиського, Ярмолинецького, Кам'янець-Подільського, Красилівського районів про керівництво культурно-освітньою роботою²⁶.

У великій і складній справі виховання нової людини, в ідеологічній боротьбі з світом капіталізму, у формуванні політичного світогляду і підвищенні освітнього і культурного рівня трудящих могутнім інструментом партії є засоби масової інформації і пропаганди — газети, журнали, радіо, телебачення. В досліджуваній період значно зроста передплата на газети і журнали на селі. Разовий тираж газет в республіці збільшився з 8209 тис. у 1958 р. до 13521,4 тис. у 1965 р.; у Вінницькій області, відповідно, — з 414,9 тис. до 569 тис.; в Житомирській — з 194,1 тис. до 245,3 тис.; у Хмельницькій — з 173,9 тис. до 212,1 тис. Трудящі Житомирщини 1965 р. передплачували понад 1 млн. примірників газет і журналів — по 761 примірник на кожну тисячу чоловік. У с. Головчинці (нині Кармелюкове) Жмеринського району на Вінниччині до революції одну газету одержував лише поміщик, а 1965 р. тут кожна сім'я передплачувала газету або журнал, кожний колгоспний двір с. Шляхова Бершадського району — 1—2 газети чи журнал²⁷.

У підвищенні політичного і культурного рівня колгоспного селянства в роки семирічки чільне місце займала місцева преса. Партійні організації систематично здійснювали контроль за політичною спрямованістю місцевих газет, дбали про дієвість їх виступів. Добре, наприклад, працювали газети Немирівського, Могилів-Подільського, Тростянецького та інших районів Вінницької області²⁸. Значну роль відіграли колгоспні багатотиражки. Житомирський район Житомирської області

²⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 2360, оп. 5, спр. 3, арк. 47, оп 6; спр. 1, арк. 67; «Соціалістична культура», 1963, № 10, стор. 4; Поточний архів Центрального будинку народної творчості УРСР. Довідка від 25 серпня 1964, стор. 5.

²⁶ «Комуніст України», 1964, № 6, стор. 55.

²⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 р., К., 1966, стор. 648; «Радянська Житомирщина», 5 травня 1965; Поточний архів Вінницького обласного управління культури. Річні звіти районних відділів культури за 1965 рік, спр. 1, стор. 20.

²⁸ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 50, спр. 503, арк. 21.

був першим у республіці, де багатотиражні газети видавалися в усіх колгоспах, їх загальний тираж 1965 р. становив 17 тис. примірників²⁹.

У багатьох селах впровадилася торгівля книжками з відкритим доступом до них. У с. Пединка Любарського району Житомирської області, наприклад, у 1959—1961 рр. до активної участі в розповсюдженні літератури залучали комсомольців і шкільну молодь, діяв на громадських засадах книжковий магазин. 1959 р. комсомольці Томашпільського району на Вінниччині розповсюдили серед сільського населення друкованої продукції на 250 тис. крб. Громадські розповсюдженні в с. Яруга і Сугаки Могилів-Подільського району створили індивідуальні бібліотеки в кожній колгоспній сім'ї. Так, в 1965 р. 400 сімей с. Шляхова Бершадського району мали особисті бібліотеки³⁰.

В побут кожного колгоспника міцно увійшли радіо і телебачення. Заслуговує на увагу досвід партійної організації Деражнянського району Хмельницької області в керівництві радіомовленням. Тексти кожної передачі перевірялися відділом пропаганди і агітації. З лекціями та бесідами систематично виступали по радіо секретарі райкому, спеціалісти, господарські керівники, працівники культури й мистецтва. Цікаво організували роботу свого радіовузла партійна організація с. Томанівка Дунаєвецького району. Тут щоп'ятниці виходила радіогазета, яка користувалася заслуженою популярністю й у с.с. Андрушівка, Коростишів, Малин сусідньої Житомирської області³¹.

Дбали партійні організації й про підвищення ділової майстерності працівників радіомовлення. Для цього проводились семінари, обмін досвідом роботи.

В культурному будівництві на селі в роки семирічки були й недоліки. Так, в результаті укрупнення районів стало важче керувати культурно-виховною роботою на селі. На кожний район в середньому припадало по 100—105 і більше культосвітніх установ, значно збільшилася мережа гуртків художньої самодіяльності, кіноустановок. А число штатних працівників у районних відділах культури, будинках культури і бібліотеках залишалось незмінним. За цих умов культосвітні заклади потребували особливо великої допомоги з боку парторганізацій. Виникла невідкладна потреба в більш досвідчених фахівцях культурно-масової роботи. Про їх добір пильно дбали. В Хмельницькій області, наприклад, із 10 завідуючих районними відділами культури 7 мали вищу і незакінчену вищу освіту, 3—середню спеціальну, а з 22 старших інспекторів районних відділів культури було 17 фахівців³².

Успіхи в культурному зростанні села в роки семирічки були складовою частиною загальної програми комуністичного будівництва в нашій країні. В ідеологічній роботі серед колгоспного селянства партія все більше спиралася на громадськість, що є свідченням зрілої політичної активності трудящих, зростання їх духовного і культурного рівня.

²⁹ «Колгоспне село», 15 лютого 1965 р.

³⁰ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 5, спр. 94, арк. 145; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 209, спр. 1763, арк. 148; «Вінницька правда», 26 травня 1965 р.

³¹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 56, спр. 94, арк. 161; Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 9, спр. 325, арк. 112.

³² Поточний архів Міністерства культури УРСР. Довідка про хід перебудови керівництва культурно-освітніх закладів від 27 січня 1963 р., стор. 11.

Г. П. ОПРИЩЕНКО
 ВИХОВАННЯ МОЛОДИХ
 РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ
 В ДУСІ РАДЯНСЬКОГО
 ПАТРІОТИЗМУ
 І ПРОЛЕТАРСЬКОГО
 ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ
 (1956—1961 рр.)

Однією з найважливіших складових частин комуністичного виховання є патріотичне й інтернаціональне виховання трудящих, зокрема молоді. Виконуючи рішення партійних і комсомольських з'їздів і пленумів, партійні та комсомольські організації Донбасу провели в цьому напрямку велику роботу. X Донецька обласна партійна конференція (грудень 1957 р.) зажадала від партійних і комсомольських організацій ширше використовувати у виховній роботі серед молоді революційні і трудові традиції робітничого класу.

3 грудня 1958 р. бюро Донецького обкому КП України, затверджуючи заходи, спрямовані на посилення масово-політичної роботи серед трудящих, зобов'язало комсомольські організації ширше розгорнути патріотичне виховання молоді, всіляко урізноманітнити його форми¹. І вже через 3 з лишком місяці, 18 березня 1959 р., пленум Донецького обкому КП України зазначив, що багато комсомольських організацій практикують у своїй патріотично-виховній роботі зустрічі молоді із старими більшовиками та ветеранами праці, знатними людьми, вечори революційної, бойової і трудової слави, листуються та обмінюються делегаціями з братніми країнами². Багато уваги вихованню молоді в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму приділяли всі партійні та комсомольські організації Донбасу. Досягнення нашої країни в цілому і всіх її республік, зокрема в розвитку економіки й культури, переваги соціалістичного ладу, який забезпечив цей розвиток, зробив трудящих господарями всіх багатств рідної землі,— все це було взято на озброєння у патріотично-виховній роботі. Особлива роль відводилася при цьому революційним, трудовим і бойовим традиціям радянського народу й Комуністичної партії.

В. І. Ленін у статті «Проти бойкоту» підкреслював: «...нам дороге бережне ставлення до революційних традицій...»³ Вважаючи традиції «маяком у справі виховання нових поколінь борців»⁴, В. І. Ленін вказував на необхідність їх зміцнення і використання для постійної пропаганди й агітації⁵, а особливо у вихованні молоді: «...молодим робітникам потрібен досвід старих борців проти гноблення й експлуатації, борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»⁶.

Сучасне покоління радянської молоді не пройшло тієї великої і суворої школи життя й боротьби, яка припала на долю батьків і старших братів, не зазнало тих нестатків і труднощів, не має достатнього життєвого й практичного досвіду. Не всі юнаки й дівчата знають, якою дорогою ціною завойоване їхнє щасливе сьогодні, а часом не вміють цінити наші успіхи й досягнення. Ось чому необхідне глибоке вивчення ними історії країни, краю і свого підприємства, засвоєння і розви-

¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 52, спр. 1, арк. 110—111; оп. 56, спр. 49, арк. 54—57.

² Там же, оп. 59, спр. 2, арк. 5.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 25.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 46.

⁵ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 25.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 14, стор. 209—210.

ток досвіду, революційних, бойових і трудових традицій старших поколінь.

На багатьох підприємствах Донбасу таке виховання молодого робітника починалося з першого трудового дня. Перед ним розкривалася історія підприємства, його знайомили з кращими людьми, з їх боротьбою, комуністичним ставленням до праці. Великий шлях пройшов колектив горлівської шахти «Кочегарка». Революційна боротьба на 1-му руднику (так до 1935 р. називалася шахта) почалася наприкінці минулого століття. В 1905 р. робітники пролетарської Горлівки вступили в збройну сутичку з загонами царських військ (відомий «горлівський бій»). На руднику розгортали революційну діяльність Г. І. Петровський і П. О. Мойсеєнко. Тут починав трудову біографію А. Я. Коц, автор російського тексту «Інтернаціоналу», відомий робітник-шаhtar, один із зачинателів стахановського руху Микита Ізотов. На «Кочегарці» написав перші шахтарські пісні колишній коногон, відомий радянський поет Павло Безпощадний. Після ХХ з'їзду КПРС шахта «Кочегарка» стала сучасним підприємством, обладнана новою технікою. Багато цінних починань народилося в її трудовому колективі⁷.

Про все це молоді шахтарі дізнаються в кімнаті-музеї шахти, заснованій 1958 р. за активної участі комсомольців. І нині всі новачки, приходячи сюди на роботу, починають свій шлях з музею, детально знайомляться з історією підприємства. Так, лише протягом 1958—1959 рр. музей відвідало майже 5 тис. чол.⁸

Ось який запис у книзі відвідувачів залишив вибійник Юрій Заплатников: «Музей має велике значення: він породжує в молоді почуття гордості за свою шахту, допомагає узнати її минуле, запам'ятати імена борців за наше світле сучасне...»⁹

Партійні й комсомольські організації Донбасу повсюдно створювали такі музеї, а також кутки і кімнати революційної, бойової і трудової слави радянського народу. В серпні 1958 р. обком комсомолу відкрив при обласному краєзнавчому музеї кімнату історії комсомолу області¹⁰. Луганський міськком комсомолу разом з дирекцією краєзнавчого музею створив у 1959 р. куток комсомольської слави¹¹. На шахті ім. Ілліча (м. Кадіївка) комітет комсомолу взяв участь у створенні кімнати-музею, в якій було зібрано багато експонатів, що розповідали про різні зміни в умовах праці й життя гірників за старих часів і в роки Радянської влади¹². Кількість таких кімнат повсюдно зростала. Якщо в 1958 р. в Донецькій області їх було 17¹³, а в Луганській — 12¹⁴, то в 1961 р., відповідно, 53* і 45¹⁵.

З цінною ініціативою виступили молоді робітники шахти «Новокалинове» тресту «Макіїввугілля». Вони вирішили написати історію свого підприємства, випустити кілька бюлетенів під назвою «Сторінки минулого». Комітет комсомолу шахти звернувся до всіх комсомольських організацій басейну з закликком взяти участь у створенні історії під-

⁷ Наша «Кочегарка», Сталино, 1959, стор. 3.

⁸ Ф. Я. Самохвалов. Вечно живые традиции, Сталино, 1960, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 26.

¹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, спр. 142, арк. 58.

¹¹ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, спр. 53, арк. 10.

¹² І. Іваненко. Больше свершения, Луганск, 1961, стор. 26.

¹³ Главное — работа с людьми, К., 1959, стор. 127.

¹⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, спр. 58, арк. 21.

* Підрахунки автора зроблено на основі даних партархівів Донецького й Ворошиловградського обкомів КП України, ф. 424, 311.

¹⁵ Там же.

приємств¹⁶. Цей заклик було широко підтримано — багато комітетів комсомолу Донбасу взяли участь у написанні книжок і брошур, присвячених історії шахт, фабрик, заводів і міст краю¹⁷.

Про патріотичні традиції трудящих Донбасу розповідали молодим робітникам лектори, агітатори, пропагандисти. Так, у бесіді з гірниками дільниці «Мазурсхід» шахти ім. Артема (м. Дзержинськ) агітатор розповів, як у роки першої п'ятирічки артемівці першими почали видобування вугілля в подовжених уступах. Бесіда зацікавила молодих вибійників. Їм також дозволили працювати за цим методом. Молодий комуніст А. Курошу та робітник Н. Харук завдяки цьому підвищили продуктивність праці в 1,5 раза. Партійне бюро шахти підтримало почин молоді і запропонувало поширити його на всі дільниці. Це значною мірою сприяло успішному виконанню державного плану¹⁸.

На сторінках періодичної преси Донбасу вміщувалися матеріали про героїчне минуле Донецького краю. Молодіжні газети «Комсомолец Донбасса» та «Молода гвардія» в 1956—1961 рр. опублікували більше 50 таких матеріалів. Все це допомагало молоді краще осмислити явища сьогодення, чіткіше уявити майбутнє, зміцнювало любов і гордість молодих громадян за свій народ, свій колектив, почуття моральної відповідальності за примноження робітничої слави.

Значне місце у патріотично-виховній роботі серед молодих робітників зайняли зустрічі з ветеранами революції, героями громадянської та Великої Вітчизняної воєн, старими більшовиками, передовиками виробництва. Проводили такі вечори в гуртожитках і клубах, червоних кутках підприємств. У Горлівці щороку відбувалися зльоти трьох поколінь: учасників революції 1905 та 1917 рр., перших комуністів і комсомольців міста, Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, молодих передовиків виробництва. Після міського мітингу й урочистих зборів учасники зльоту виступали на комсомольських зборах, у робітничих гуртках¹⁹. Комітет комсомолу шахти «Анненська» (м. Кадіївка) організував зустріч молоді з учасниками дореволюційних маївок. У балку біля с. Краснопілля, де колись збиралися на маївку шахтарі й металурги Кадіївки та Алчевська, прийшли сотні молодих робітників. Старий шахтар О. М. Жиленко розповів, як він і його товариші відзначали тоді Першотравень. «Будьте гідними ваших батьків і дідів, міцно любіть свою Батьківщину!» — з такими словами звернувся він до молоді. Від імені молодшого покоління машиніст електровоза А. Котов подякував старому шахтареві й запевнив, що молоді робітники свято берегтимуть і множитимуть революційні та трудові традиції шахти²⁰.

Петровський райком комсомолу м. Донецька в жовтні 1957 р. запросив у гості до молоді району учасників оборони Брестської фортеці²¹. Зустрічі з тими, хто зі зброєю в руках завойовував і відстоював Радянську владу, створював первістки індустрії, брав участь у колективізації, відновлював зруйновані війною підприємства, встановлював всесоюзні й світові рекорди в труді, проходили в багатьох комсомольських організаціях Донбасу.

Неоціненний вклад у патріотично-виховну роботу серед молоді

¹⁶ Спутник комсомольського активіста, М., 1962, стор. 252—253.

¹⁷ Сто лет. Сборник очерков, воспоминаний и документов из истории шахты им. Дзержинского, Сталино, 1960; Улицы имени героев, Донецк, 1963; «Наша Кочегарка», Сталино, 1959; Они были первыми, Сталино, 1959.

¹⁸ «Партийная жизнь», 1959, № 7, стор. 33.

¹⁹ Главное — работа с людьми, стор. 118.

²⁰ И. Зен и н. Шахтерская смена, М., 1957, стор. 16—17.

²¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, спр. 57, арк. 50, 9.

зробили Ради ветеранів революції, праці та війни. Вони були створені й успішно діяли в Пролетарському та Кіровському районах м. Донецька²², на шахті «Ніканор» тресту «Комунарськвугілля»²³, при Свердловському райкомі комсомолу²⁴, Калінінському райкомі партії м. Донецька²⁵. Загалом у 1961 р. на промислових підприємствах Донбасу діяло більше 100 таких рад²⁶. До однієї з них увійшли старі більшовики І. П. Дерев'яно, М. О. Колесниченко та інші. Вони часто відвідували заняття політгуртків, клуби та нарядні шахт, гуртожитки робітничої молоді, читали лекції, вели бесіди про героїчну боротьбу трудящих проти царизму й капіталізму, за владу Рад, індустріалізацію й колективізацію, перемогу в Великій Вітчизняній війні, допомагали молодим робітникам глибше усвідомити велич пройденого шляху, розвивали в них почуття радянського патріотизму, відданості справі комунізму²⁷.

Традиційними стали урочисті збори й мітинги молоді біля історичних і пам'ятних місць, могил воїнів, походи й мотопробіги за маршрутами революційної та бойової слави. В Краснодоні на щорічних мітингах, присвячених пам'яті молодогвардійців, виступали учасники підпільної організації і родичі героїв, передовики виробництва, молодь співала пісні молодогвардійців, поклала вінки на могили, до підніжжя пам'ятників, відвідувала музеї, переглядала кінофільм «Молодая гвардия». В Луганську, в районі Гострої могили, на місці боїв у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн щорічно в дні революційних свят молодь збиралася на маївки²⁸. В селище Авдотьїне в річницю загибелі членів підпільної молодіжної групи збиралися комсомольці Донецька, пам'яттю героїв клялися бути вірними Батьківщині, Комуністичній партії. Тут урочисто вручали членські квитки тим, хто вступив до комсомолу, пов'язувалися червоні галстуки юним ленинцям²⁹.

Комсомольці та молодь дбайливо доглядали могили борців революції, видатних людей нашої країни, полеглих героїв Великої Вітчизняної війни, впорядковували й споруджували пам'ятники,obelіски. Стало традицією вручати комсомольські квитки в музеях В. І. Леніна в день його народження, проводити урочисті комсомольські збори та мітинги біля пам'ятника вождю світового пролетаріату. Комсомольці Пролетарського району м. Донецька, працюючи на недільниках, заробили гроші на спорудження пам'ятника членам Будьоннівської підпільної комсомольської організації, що діяла в місті під час гітлерівської окупації³⁰, а молодь Красного Луча побудувала пам'ятник розвідниці 385-ї стрілецької шахтарської дивізії Н. Гнилицькій, якій посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 9 травня 1961 р. пам'ятник було відкрито³¹.

Для прищеплення любові й поваги до Збройних Сил СРСР, готовності до захисту Батьківщини комсомольські організації разом з військ-

²² Н. П. Шульгин. Сделаем наш город образцовым, Сталіно, 1961, стор. 16.

²³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 438, арк. 218—219.

²⁴ «Молода гвардія», 13 лютого 1957 р.

²⁵ В. М. Цыбулько. На переднем крае, Сталіно, 1959, стор. 31.

²⁶ Підрахунки автора зроблено на основі даних партархівів Донецького та Ворошиловградського обкомів КП України, ф. 424, 311.

²⁷ В. М. Цыбулько. Назв. праця, стор. 31.

²⁸ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, спр. 9, арк. 84—85; спр. 1, арк. 16.

²⁹ «Комсомолец Донбасса», 3 червня 1958 р.

³⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, спр. 109, арк. 5.

³¹ «Молода гвардія», 12 травня 1961 р.

коматами й комітетами ДТСААФ організували зустрічі молодих робітників з воїнами Радянської Армії. На підприємствах, при клубах і палацах культури були створені групи військово-технічної та фізичної підготовки юнаків до військової служби. За рішенням Х Донецької обласної комсомольської конференції (18—19 лютого 1958 р.) в містах і районах створювалися стрілецькі, автомобільні, авіаційні секції й клуби, гуртки шоферів. Літом 1958 р. було проведено обласну спартакіаду комсомольців і молоді з військово-прикладних видів спорту. Всього за 1958 р. було підготовлено 6 тис. шоферів, близько 3 тис. мотоциклістів, парашутистів і планеристів. У 1961 р. серед юнаків, призваних у ряди Радянської Армії, члени ВЛКСМ становили 75%, тобто на 15% більше, ніж в 1960 р., 93% з них були значкістами ГПО. На цей час обласна комсомольська організація встановила тісні зв'язки з моряками Чорноморського флоту, обмінялася з ними делегаціями, посилала служити на флот найкращих комсомольців³².

Поняття радянського патріотизму включає в себе й пролетарський інтернаціоналізм, солідарність і взаємодопомогу, дружбу народів СРСР, яка виявляється в єдиній економічній політиці всіх республік нашої країни, обміні матеріальними й духовними цінностями, спільному будівництві промислових об'єктів, міжреспубліканському соціалістичному змаганні, створенні міжреспубліканських господарських органів та ін. На підприємствах Донбасу працює молодь майже 70 національностей. Так, до складу бригади О. А. Кольчика (шахта ім. Лутугіна тресту «Чистяківантрацит») входило тоді 8 росіян, 7 українців, 4 азербайджанців, 2 білоруси, 2 молдаванина, чуваш і лезгін³³. У будівництві 37 комсомольських шахт брала участь молодь майже з усіх радянських республік³⁴. Молоді гірники, що міцно подружилися в Донбасі, допомагали один одному в усьому. Так, на шахті № 4-21 м. Донецька прохідники-українці вентиляційного штреку 1-ї дільниці навчили своєї професії молдаванина Ф. Порчевського. Бригадир очисного забою дільниці № 2 С. Головенкін взяв до себе учнем лезгіна М. Саїдова, а досвідчений гірник Є. Гризлов — кавказького горця Б. Ашурбекова³⁵.

Споруджувати шахти Донбасу допомагала молодь усієї країни, достроково виконуючи замовлення новобудов. Молоді челябінські тракторобудівники терміново виготовили й направили на комсомольські шахти 10 бульдозерів. Молодь підприємств Латвійської РСР зробила для будівників шахт 15 тис. ліжок. Раніше строку було випущено й надіслано в Донбас 28 автомашин з Кутаїсі та 9 навантажувачів з мінського заводу «Ударник»³⁶. Від молоді різних областей України на шахти-новобудови прибуло різних інструментів на суму 6,5 млн. крб. і подарунків на суму 20 млн. крб. (в старому масштабі цін)³⁷.

Дуже цікаво й хвилююче проходили тут вечори дружби народів СРСР, присвячені союзним республікам. У березні 1957 р. такий вечір відбувся на донецькій шахті № 1 ім. Челюскінців. На ньому були присутні представники 23 національностей. Про те, як у вогні Жовтневої революції гартувалася дружба народів нашої країни, розповіли присутнім учасники громадянської війни, старі більшовики О. І. Солдатов і П. М. Дебелий. Начальник шахти К. Я. Овчаров навів яскраві прикла-

³² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, спр. 76, арк. 183; спр. 121, арк. 40, 104.

³³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 56, спр. 94, арк. 10.

³⁴ XIII съезд ВЛКСМ, 15—18 апреля 1958 г. Стенографический отчет, М., 1959, стор. 69.

³⁵ «Комсомолец Донбасса», 24 січня 1959 р.

³⁶ В. Дрозденко. Рождение подвига, М., 1959, стор. 50.

³⁷ Ю. І. Ємельянов. Молодь України на будівництві комсомольських шахт. К., 1959, стор. 37.

ди братерського співробітництва радянських народів у щоденних трудових справах шахтарів³⁸.

У вересні 1958 р. на Україні в честь 40-річчя ВЛКСМ проходив тиждень дружби молоді братніх республік Радянського Союзу. Луганський обком комсомолу під час цього тижня (21—28 вересня) організував зустрічі місцевої молоді з делегаціями прикордонних областей РРФСР, відбувся кінофестиваль, читалися лекції, бесіди та доповіді, по радіо звучали передачі про союзні республіки, учасники самодіяльності розучували національні пісні й танці³⁹.

Перед молодими робітниками Донбасу виступали діячі літератури й мистецтва, колективи художньої самодіяльності союзних та автономних республік, сюди приїздили на гастролі національні хори, ансамблі й театри, влаштовувалися виставки, присвячені братнім народам. Все це зближувало й ще більше ріднило їх з українськими трудящими, взаємно збагачувало культуру.

Яскравим проявом дружби, братерського співробітництва і взаємної поваги було соціалістичне змагання між трудящими Донецького, Карагандинського та Кузнецького вугільних басейнів. Робітники цих басейнів регулярно обмінювалися делегаціями, ділилися досвідом роботи, влаштовували взаємоперевірки виконання прийнятих соціалістичних зобов'язань. Донбасівці, що побували на шахті № 31 тресту «Кіроввугілля», про свою поїздку до казахських друзів розповіли на сторінках газети «Молода гвардія»⁴⁰. Партійні й молодіжні газети Донбасу часто писали про роботу багатонаціональних колективів молоді, змагання гірників Донбасу, Караганди й Кузбасу, дружбу металургів Донбасу, Грузії й Уралу, економічні зв'язки з братніми республіками.

Молоді робітники басейну соціалістичних країн розширювали також братерську дружбу з молоддю соціалістичних країн, налагоджували контакти з зарубіжними прогресивними молодіжними організаціями. Пожвавленню цієї роботи сприяли підготовка й проведення Всесоюзного і VI Всесвітнього фестивалю молоді й студентів (Москва, липень — серпень 1957 р.), IV конгрес Всесвітньої Федерації Демократичної Молоді (Київ, 1957 р.), створення в жовтні 1956 р. Комітету молодіжних організацій УРСР, основне завдання якого — інтернаціональне виховання молоді України, мобілізація її на боротьбу за мир і дружбу між народами⁴¹.

Прикладом братерської допомоги й товариського співробітництва, пролетарського інтернаціоналізму молодих робітників Донбасу є їх участь у підготовці кадрів для вугільної промисловості народної Болгарії. Влітку 1957 р. майже 2 тис. болгарських юнаків приїхали на шахти Донбасу, щоб перейняти досвід видобутку вугілля, опанувати радянську гірничу техніку⁴². Для них були створені курси прохідників, машиністів електровозів, вугільних комбайнів і т. д. Після закінчення навчання 700 болгарських робітників працювали вибійниками, 930 — робітниками очисних забоїв, 710 — прохідниками: всього було створено 30 бригад болгарських шахтарів⁴³.

У 1960 р. 11 бригадам болгарських робітників було присвоєно звання колективів комуністичної праці, а 301 болгарському шахтаре-

³⁸ А. Рапохин. Молодое поколение интернационалистов, М., 1961, стор. 102—103.

³⁹ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, спр. 54, арк. 66—69.

⁴⁰ «Молода гвардія», 14 червня 1956 р.

⁴¹ «Сталинское племя», 6 жовтня 1956 р.

⁴² Другари, Сталино-София, 1960, стор. 149.

⁴³ Поточний архів Донецького обкому комсомолу. Довідка «Об интернациональных связях молодежи Донецкой области с молодежью зарубежных стран», стор. 4.

ві — звання ударника комуністичної праці⁴⁴. За ініціативою первинних комсомольських організацій ДКСМ і ЛКСМУ створювались радянсько-болгарські комсомольсько-молодіжні бригади. Перший такий колектив почав працювати на шахті № 2 «Водинська» тресту «Красноармійськ-вугілля». Очолили її молодий радянський шахтар І. Козлов і болгарський комсомолец Попациков⁴⁵. На шахтах часто відбувалися спільні вечори відпочинку, зльоти дружби, організовувалися екскурсії. Так, на шахті № 5-6 ім. Димитрова відкрився молодіжний інтернаціональний клуб «Дружба»⁴⁶, на шахті № 17-17-біс ім. РСЧА було закладено Парк дружби⁴⁷. 28 вересня 1958 р. проходив перший, а 6 вересня 1959 р. — другий обласний зліт дружби болгарських і радянських шахтарів⁴⁸. Влітку 1960 р. болгарські шахтарі виїхали на батьківщину. За сумлінну працю і активну участь у громадській роботі 1400 болгар було нагороджено грамотами, знаками «Шахтарська слава», «Відмінник соціалістичного змагання України», цінними подарунками⁴⁹. В наступні роки донецькі й болгарські шахтарі регулярно обмінювалися делегаціями, листувалися⁵⁰. Міцна дружба зв'язувала молодих гірників Донбасу з молоддю Остравського вугільного басейну в Чехословаччині.

Влітку 1959 р. до Чехословаччини виїздила група молодих туристів Донецчини, а влітку 1961 р. за запрошенням Донецького обкому комсомолу в області побувала делегація остравських гірників. Гості відвідали шахту комуністичної праці «Комуніст-Нова», машинобудівний завод гірничого устаткування ім. Кірова в Горлівці. В нарядній шахті «Комуніст-Нова» відбувся мітинг дружби радянської та чехословацької молоді. В жовтні 1961 р. в гостях у остравських гірників побувала група молодих донецьких шахтарів⁵¹.

Регулярне листування, обмін делегаціями, подарунками та інформацією про роботу здійснювалися також між комсомольськими організаціями шахт Донецької області й молодими шахтарями Магдебурзького округу НДР, Катовіцького воєводства Польщі⁵², Угорщини та інших країн. Так, у березні 1958 р. донецькі гірники приймали делегацію з Угорщини⁵³, 1961 р. — з Кіпру, ФРН та ін.⁵⁴

Під час перебування в Донбасі влітку 1958 р. гості з НДР цікавилися життям, роботою і навчанням молоді. Повернувшись додому, вони створили на своїх підприємствах гуртки вивчення російської мови, товариства німецько-радянської дружби. Символом їх дружби став червоний прапор із зображенням значків ВЛКСМ і Спілку німецької вільної молоді, якими обмінялися радянські та німецькі друзі⁵⁵. Одержані від зарубіжних друзів сувеніри й матеріали про роботу молодіжних організацій комсомольці Донецчини вміщували в кутках інтернаціональної дружби, передавали краєзнавчим музеям⁵⁶.

⁴⁴ Другари, стор. 149.

⁴⁵ Б. У ф і м ц е в. Шляхами дружби, К., 1963, стор. 41—42.

⁴⁶ «Комсомолец Донбасса», 15 серпня 1959 р.

⁴⁷ Поточний архів Донецького обкому комсомолу..., стор. 5.

⁴⁸ Паргархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 8, спр. 112, арк. 1—48; спр. 144, арк. 1—62.

⁴⁹ Другари, стор. 150.

⁵⁰ Архів Донецького обкому профспілок робітників вугільної промисловості, ф. 2, оп. 2, спр. 342, арк. 70.

⁵¹ Поточний архів Донецького обкому комсомолу, стор. 2—3.

⁵² Там же, 12 березня 1965 р., стор. 1, 3—4.

⁵³ «Социалистический Донбасс», 28 березня 1958 р.

⁵⁴ Поточний архів Донецького обкому комсомолу. Звіт про перебування іноземних делегацій у Донецькій області в 1961 р., стор. 1—3.

⁵⁵ В. Боголюбов. Земля донецька, гостинна, Сталіно, 1958, стор. 20.

⁵⁶ Поточний архів Донецького обкому комсомолу. Звіт про перебування іноземних делегацій у Донецькій області в 1961 р., стор. 6.

До молодих шахтарів Луганської області навесні 1958 р. приїздили угорські друзі⁵⁷, в жовтні 1959 р.—польські гірники, в жовтні 1960 р.—делегатія робітничої молоді МНР. За путівками Бюро міжнародного молодіжного туризму «Спутник» луганчани відвідали в 1960 р. Польщу, Угорщину й Францію⁵⁸. 1960—1961 р. за рубезем також побувало 579 гірників Донецької області⁵⁹.

Найяскравішим виявом патріотизму й інтернаціоналізму, високого розуміння свого громадянського обов'язку була активна участь молодих робітників Донецького басейну в здійсненні завдань комуністичного будівництва. Наприкінці 1961 р. тільки в Донецькій області в змаганні за комуністичну працю брало участь 206 тис. юнаків і дівчат⁶⁰. Комсомольсько-молодіжні колективи басейну в 1956—1961 рр. видобули понад план близько 3 млн. т вугілля, виплавили 400 тис. т металу⁶¹, побудували багато нових шахт, заводів, житлових будинків, внесли тисячі раціоналізаторських пропозицій. Молоді робітники з честю виконали вказівку В. І. Леніна про те, що «...головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою»⁶².

Розглянуті форми й методи виховання молодих робітників Донбасу в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в 1956—1961 рр. показують, що ця робота була в центрі уваги партійних і комсомольських організацій басейну, різнобічна і глибока за змістом, виховувала в юнаків і дівчат любов до соціалістичної Батьківщини й інших країн соціалізму, розвивала почуття дружби і братерської солідарності з трудящими всіх країн, допомагала вихованню свідомих і відданих будівників комуністичного суспільства.

⁵⁷ В. Боголюбов. Назв. праця, стор. 20—21.

⁵⁸ «Молода гвардія», 18 жовтня 1959 р.; 14 жовтня 1960 р.; 10 листопада 1960 р.

⁵⁹ Архів Донецького обкому профспілок робітників вугільної промисловості, ф. 2, оп. 2, спр. 342, арк. 71.

⁶⁰ Партархів Донського обкому КП України, ф. 326, оп. 71, спр. 4, арк. 5.

⁶¹ Підрахунки автора зроблено на основі даних партархівів Донецького та Ворошиловградського обкомів КП України, ф. 424, 326, 311, 179.

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 401.

І. П. КРИВИЙ ДАЛЬШЕ ЗМІЦНЕННЯ УЧБОВО-МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ В 1959—1965 рр.

В період будівництва комунізму, в умовах науково-технічної революції дедалі зростає роль інженерно-технічної інтелігенції. «Без поради, без керівної вказівки людей освічених, інтелігентів, спеціалістів обійтись не можна»,—зазначав В. І.

Ленін¹. Забезпечити належну підготовку цих кадрів можна лише шляхом розвитку вищої технічної освіти. Контрольними цифрами, схваленими позачерговим XXI з'їздом КПРС (січень—лютий 1959 р.), було намічено збільшити випуск інженерно-технічних кадрів у 1,7 раза². Певний вклад у виконання цих накреслень внесла партійна організація КП України. Перш за все, вона зосередила увагу на дальшому вдоско-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

² «Комуніст України», 1959, № 12, стор. 19.

наленні підготовки висококваліфікованих спеціалістів у вищій технічній школі. На початку семирічки інженерами-техніками багатьох промислових підприємств працювали практики. А там, де впроваджувалася нова техніка, відчувалася гостра потреба у висококваліфікованих фахівцях. Не були укомплектовані деякі науково-дослідні інститути та лабораторії. На підприємствах Харківського раднаргоспу, наприклад, інженерно-технічні працівники без спеціальної вищої та середньої освіти становили 34,5%, на Алчевському металургійному заводі ім. Ворошилова — 34,9%. Не вистачало 32 спеціалістів різних профілів для обслуговування нової техніки. В науково-дослідному інституті «Сталіндіпрошахт» практиків було 17%. В інституті «Кривбаспроект» близько 60, а в Запорізькому облпроекті — з 198 проектувальників 111 не мали спеціальної освіти³. На підприємствах машинобудування і приладобудування 1960 р. не вистачало інженерно-технічних кадрів — 45,5%, в електромашинобудівній та електроприладобудівній галузях — 29%, радіотехніці та зв'язку — 39%⁴. 1963 р. Придніпровському раднаргоспові для заводів Дніпропетровської та Запорізької областей потрібно було 5307 інженерів і 5976 техніків (Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти і Держплан УРСР направили сюди тільки 1055 інженерів та 2869 техніків)⁵.

Причиною цього була неправильна кадрова політика окремих партійних організацій. На деяких підприємствах дипломованих інженерів і техніків використовували не за призначенням. 1963 р. наприклад, на металургійних заводах Донецької області 273 інженери працювали на робочих місцях, а на Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції 1964 р. 116 техніків виконували роботу не за спеціальністю.

Швидкий розвиток науки й техніки вимагав збільшити випуск інженерно-технічних кадрів. Партійні організації України нагромадили чималий досвід підготовки у вузах спеціалістів цієї категорії. Було розширено і зміцнено матеріально-технічну базу вищих учбових закладів, кафедри і лабораторії обладнано найновішим устаткуванням. У 1959/1960 навчальному році в 15 вищих учбових закладах України корисна учбова площа становила менше 4 м² на одного студента, а в Харківському інженерно-будівельному інституті — лише 2,08, Криворізькому гірничорудному — 3,66⁶.

В досліджуваній період технічні вузи готували фахівців нових профілів на факультетах, відкритих при університетах Києва, Львова, Харкова, Одеси, в Київському, Львівському, Харківському політехнічних, Дніпропетровському хіміко-технологічному, Дніпропетровському та Ждановському металургійних інститутах. Всього з 1961 р. по 1966 р. вузи республіки готували інженерів і техніків з 67 нових спеціальностей⁷. Комуністична партія та Радянський уряд збільшили асигнування на підготовку кадрів у системі вищої школи. 1960 р., наприклад, для

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 475, арк. 133; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 519, арк. 7; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 59, спр. 42, арк. 14; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 36, спр. 179, арк. 53; Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 13, спр. 26, арк. 81.

⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. 1, спр. 59, арк. 10; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 855, арк. 62; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 10, спр. 276, арк. 28.

⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 9870, оп. 1, спр. 160 арк. 91.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, спр. 61, арк. 45.

⁷ «Радянська освіта», 12 березня 1966 р.

цієї справи було асигновано 172,8, а в 1966 р.— 225,7 млн. крб.⁸. Значна сума з них виділялася для технічних вузів.

Учбово-матеріальна база вузів розширювалася й шляхом проведення ними наукових досліджень, розробки госпдоговірної тематики. З ініціативи партійного комітету Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема та Криворізького гірничорудного інституту широкого розмаху набрала в республіці співдружність науковців вузів з промисловими підприємствами. На шахті «Більшовик» за активною участю комуністів Дніпропетровського гірничого інституту, наприклад, були вдосконалені технологічні процеси, що значно підвищило економічні показники, продуктивність праці збільшилась на 80%⁹. Бюро Дніпропетровського обкому та міськкому КП України схвалили цей досвід і рекомендували вузам області наслідувати корисний приклад.

Учбові заклади укладали колективні договори з підприємствами. 1961 р. такий договір підписали вчені Дніпропетровського металургійного інституту і керівництво заводу ім. К. Лібкнехта. На спільних засіданнях парткомів заводу й інституту обговорювалися питання про роль обох партійних організацій у виконанні народногосподарських планів. Так, лише в 1961 р. відбулося три спільних засідання. У квітні, зокрема, вони розробили заходи щодо забезпечення виконання соціалістичних зобов'язань, прийнятих інститутом і заводом на честь XXII з'їзду КПРС. Було ухвалено ширше залучати до науково-дослідницької роботи інженерно-технічних працівників та робітників підприємства.

Донецький політехнічний інститут і адміністрації шахти «Полтавська комсомольська» тресту «Орджонікідзевугілля» та інших підприємств видавали спільні накази, де вказувалися теми досліджень, були названі їх керівники, визначені строки виконання. На підприємствах створювалися експериментальні дільниці та установки, де вчені перевіряли результати своїх досліджень. Крім того, інститут одержував у своє розпорядження прилади й устаткування. 1959 р. і в першій половині 1960, наприклад, кафедри інституту одержали від підприємств обладнання на суму 212 050 крб.¹⁰.

Тісні зв'язки партійних організацій вищих учбових закладів з парторганізаціями підприємств сприяли розширенню науково-дослідницької роботи вузів. 1965 р. Донецький політехнічний інститут виконав госпдоговірних робіт на 1 млн. 200 тис. крб. для 40 шахт і 20 металургійних, машинобудівних і коксохімічних заводів, 10 збагачувальних фабрик. Така тісна співдружність науковців з виробничниками була корисною не лише підприємствам, а й сприяла зміцненню учбово-матеріальної бази кафедр і лабораторій. У досліджуваній період підприємства Донбасу передали інституту обладнання на суму близько 900 тис. крб. На початку 1966 р. у вузі вже працювало 11 науково-дослідних лабораторій, з них 4 держбюджетних, 6 базових та 1 галузева¹¹.

Діяльність вузів і технікумів завжди перебувала в полі зору обласних партійних організацій. Дніпропетровський обком партії, наприклад, 1964 р. 5 разів обговорював роботу вищих учбових закладів на

⁸ Народне господарство Української РСР в 1968 р. Статистичний щорічник, К., 1969, стор. 587.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 2376, оп. 2, спр. 1, арк. 86.

¹⁰ Донецький обласний державний архів, ф. Р-1087, оп. 2, спр. 800, арк. 3.

¹¹ «Советский студент» (орган партійного комітету, ректорату, комітету ЛКСМУ, профспілки та місцевого комітету Донецького ордена Трудового Червоного Прапора політехнічного інституту), 18 вересня 1965 р.; Донецкий политехнический институт. Краткий исторический очерк. Донецк, 1969, стр. 104, 113.

бюро та секретаріаті¹². У січні 1964 р. бюро Криворізького міськкому партії розглядало питання про стан матеріально-учбової бази вузів і технікумів міста. Філіал гірничорудного інституту одержав 3 нові лабораторії. Було визнано за необхідне встановити шефство підприємств над учбовими закладами. Шефами філіалу гірничорудного інституту стали трест «Ленінруда» і завод гірничого устаткування, загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету — інститут «Механоробчормет», трест «Кривбасгеологія» та рудоуправління ім. Дзержинського, філіалу Дніпропетровського металургійного інституту — Криворізький металургійний завод ім. Леніна і трест «Криворіжбуддеталь». 1964 р. вечірній факультет Дніпропетровського металургійного інституту одержав приладів та обладнання на суму 29 526 крб. у тому числі від Криворізького заводу ім. Леніна — на суму 12 719 крб.¹³

Завдяки організаторській роботі партійних організацій України було введено в дію учбово-лабораторні корпуси Запорізького машинобудівного інституту, Київського технологічного харчової промисловості, хімічного та радіофізичного факультету Харківського державного університету, учбовий корпус механіко-математичного факультету Дніпропетровського державного університету, проблемну лабораторію Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, науково-дослідні лабораторії Львівського політехнічного інституту та ін. 1963 р. студенти вузів України брали участь у будівництві 30 нових учбових та учбово-лабораторних корпусів, 18 студентських гуртожитків, десятків спортивних об'єктів. 1966 р. загальнотехнічні факультети вузів республіки мали в своєму розпорядженні 104 тис. м² учбових приміщень, 346 лабораторій, 144 кабінети¹⁴.

Розширення мережі технічних вузів і зміцнення їх учбово-матеріальної бази сприяло збільшенню випуску інженерно-технічних кадрів високої кваліфікації.

¹² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 9870, оп. 1, спр. 158, арк. 7—9; спр. 160, арк. 6; спр. 163, арк. 6—9; спр. 168, арк. 15; спр. 171, арк. 6—8; спр. 185, арк. 3.

¹³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 9870, оп. 1, спр. 108, арк. 93.

¹⁴ В. Питов, В. Попов. Учуться коммунизму, К., 1965, стор. 52: «Радянська освіта», 12 лютого 1966 р.

В. С. ЛЕЩЕНКО

ДОПОМОГА ХІМІКІВ
ДОНБАСУ ТРУДІВНИКАМ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЛАНІВ
У 1961—1965 рр.

Технічна оснащеність сільського господарства у поєднанні з найпрогресивнішими формами і методами організації праці та виробництва, з всемірним підвищенням культурно-технічного рівня трудівників колгоспного села — одна з обов'язко-

вих умов виконання завдань, накреслених партією у цій важливій галузі народного господарства. Розв'язання цієї проблеми можливе при умові підвищення родючості землі, зокрема хімізації сільського господарства, більш широкого застосування органічних і мінеральних добрив. У Програмі КПРС з цього приводу записано: «Здійснити раціональну і всебічну хімізацію сільського господарства — цілком задовольнити його потреби в мінеральних добривах, у хімічних і біологічних засобах боротьби з бур'янами, хворобами та шкідниками рослин

і тварин; забезпечити в усіх колгоспах і радгоспах найкраще використання місцевих добрив...»¹.

Гідний вклад у виконання цих накреслень внесли хіміки Донбасу². Мінеральні добрива з маркою заводів Донецької і Ворошиловградської областей відомі у багатьох кутках нашої Батьківщини. Наприклад, костянтинівський суперфосфат і мінеральні добрива Лисичанського хімкомбінату йдуть на поля України, Грузії, Узбекистану, Азербайджану, Кабардино-Балкарської автономної республіки, Краснодарського та Ставропольського країв³. Проте багато ще проблем потребують дальшої розробки.

Допомога працівників хімічної промисловості Донеччини сільському господарству проходила у двох напрямках: безпосередня шефська допомога і створення надпланової продукції за рахунок виявлення внутрішніх резервів.

У січні 1961 р. лисичанські хіміки, наприклад, зобов'язалися забезпечити річний надплановий випуск аміаку за рахунок дострокового введення потужностей. Бюро Ворошиловградського обласного комітету партії схвалило цю ініціативу⁴. Першим почин підтримав колектив Горлівського азотнотукового заводу. Тут у стислі строки було реконструйовано старі і побудовано нові цехи; частину обладнання замінено новим. В аміачному цеху збільшився розподіл коксового газу на 25—30%; ширше стали впроваджуватися автоматизація і механізація⁵.

Широкого розмаху набрало соціалістичне змагання за гідну зустріч XXII з'їзду КПРС. Так, бригада комуніста О. Штиха взяла передз'їздівські зобов'язання виробити додатково 350 т аміаку, зекономити 379 тис. кіловат-годин електроенергії. До відкриття з'їзду горлівчани дали країні понад план 10 тис. т мінеральних добрив⁶. Значних успіхів добилися і хіміки Костянтинівки, Северодонецька та інших міст Донбасу.

Незважаючи на зростаючі темпи виробництва мінеральних добрив, сільському господарству країни необхідно було їх значно більше, на що звернули увагу березневий (1962 р.) і грудневий (1963 р.) Пленуми ЦК КПРС.

Виконуючи постанови цих Пленумів, у березні 1962 р. бюро Горлівського міського комітету партії схвалило ініціативу апаратника аміачного цеху азотнотукового заводу В. Кобзева про виявлення внутрішніх резервів для виробництва додаткової продукції сільському господарству. Його точин підтримали обласні комітети КП України Донбасу та професійні спілки нафтової і хімічної промисловості, а через півроку почин набув зсесоюзного значення. Тільки на Донбасі за прикладом земляка працювало 1300 чол. На Горлівському коксохімзаводі 1962 р. було випу-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 70.

² Е. С. Минаков. Хіміки — труженникам полей, Донецьк, 1961, стор. 12.

³ Е. С. Минаков. Назв. праця, стор. 12; З. Д. Лях, В. Н. Славинский. Югатырская поступь, Донецьк, 1962; В. Н. Гуляев. Чтобы урожай был выше. Донецьк, 1962; Хіміки Донбасса — селу. Донецьк, 1963, В. Ф. Гогин, Б. И. Круглов, І. А. Баржанский. Флагман большой химии. К., 1963; Д. М. Петренко. Мощь аппаратов удвоена, Донецьк, 1964; В. И. Дегтярев. Химия — ударный фронт, Донецьк, 1964; А. М. Снопенко. Лицевой счет растет, Донецьк, 1964; Т. Т. Поплевнин. Земля становится щедрее, Донецьк, 1964; И. А. Ролдугин. Больше химической продукции с каждого агрегата, Донецьк, 1965; В. Столяренко. Найміцніший у світі плав, К., 1967; Л. Ломова, В. Белых. Развитие химической промышленности за оды Советской власти, М., 1968.

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 614, рк. 14.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 232, оп. 12, спр. 20, арк. 19.

⁶ Там же спр. 44, арк. 22.

щено понад план 11 тис. т добрив, а сам ініціатор руху річний план виконав за 7 місяців. 1963 р. число послідовників знатного апаратника виросло з 400 до 580 чол. За дев'ять місяців вони дали понад план більше добрив ніж за 1962 р.⁷

Навесні 1962 р. провели на Ждановському коксохімічному заводі парторганізація, завком, комітет комсомолу разом з адміністрацією, нараду апаратників цеху уловлювання, на якій йшлося про досвід роботи знатного горлівчанина, і вирішили надсилати надпланові добрива в підшефні радгосп ім. Р. Люксембург і колгосп ім. XX з'їзду КПРС⁸.

У листі «Про збільшення виробництва мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин для підвищення урожайності зернових та інших сільськогосподарських культур» ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР високо оцінили виробничі успіхи Кобзева і старшого апаратника суперфосфатного цеху Костянтинівського хімічного заводу Д. Петренка⁹.

У відповідь на лист партії та уряду партійні організації хімічних підприємств і будівельно-монтажних організацій Северодонецька і Рубіжанська розробили заходи по збільшенню виробництва мінеральних добрив та ядохімікатів за рахунок внутрішніх резервів виробництва і прискорення вводу в експлуатацію нових потужностей. Бюро Ворошиловградського обкому КП України у листопаді 1963 р. схвалило ці заходи і звернулося з закликом ширше розгорнути соціалістичне змагання серед трудящих за якнайшвидше виконання соціалістичних зобов'язань, довести до свідомості кожного інженера, техніка, робітника, значення збільшення виробництва мінеральних добрив — першої умови прискорення хімізації сільського господарства¹⁰.

Значних успіхів у цій справі добився колектив цеху № 3 Лисичанського хімкомбінату. Його працівники за короткий строк розробили технологію нового виду азотного добрива — вуглеаміаку № 4, а конструкторське бюро — спеціальний пристрій до культиватора для внесення рідких добрив в ґрунт. Впровадили це нововведення спочатку в підшефному, а потім у ряді інших господарств. За рахунок зекономленої та надпланової продукції хіміки комбінату 1962 р. виділили підшефним Лисичанському і Сватівському районам понад 300 т добрив¹¹.

У боротьбі за дальший розвиток хімічної промисловості велике значення мав грудневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, який підкреслив, що «в першу чергу великі можливості хімії повинні бути використані для дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва і створення в країні достатку продовольства»¹². Це питання обговорювалося і на грудневому Пленумі ЦК КП України.

У Ворошиловградській і Донецькій обласних партійних організаціях пройшли обговорення рішень Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. На Пленумі Ворошиловградської партійної організації (січень 1964 р.) відзначалося, що 70% комуністів хімічних підприємств працюють на вирішальних ділянках виробництва. План 1963 р. по виробництву валової про-

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5470, оп. 29, спр. 1055, арк. 30; спр. 946, арк. 31; спр. 1085, арк. 17; Хіміки Донбасса — селу, стор. 39.

⁸ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-4674, оп. 1, спр. 558, арк. 269.

⁹ «Правда», 6 жовтня 1963 р.

¹⁰ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 172, оп. 1, спр. 52, арк. 10.

¹¹ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), 2437, оп. 2, спр. 112, арк. 45.

¹² Пленум Центрального Комітета Комуністической партії Советского Союза 9—13 декабря 1963 р., М., 1964, стор. 436.

дукції у цій галузі промисловості область виконала на 130,1%, виробила понад завдання продукції на суму 7,3 млн. крб., в тому числі близько 49 тис. т мінеральних добрив¹³. Хіміки Донеччини виконали план 1963 р. по випуску мінеральних добрив на 104%, дали понад завдання мінеральних добрив: азотних — 21 тис. т, фосфатних — 34 тис. т¹⁴.

З цінною ініціативою виступили гірники підприємства комуністичної праці макіївського шахтоуправління «Холодна Балка», які вирішили допомогти швидшому здійсненню хімізації сільського господарства в країні і внести 1964 р. у всенародний фонд розвитку хімії 100 тис. крб. Міськком партії у грудні 1963 р., обговоривши почин, ухвалив за рахунок кращого використання техніки, продовження строків служби машин і механізмів, поліпшення організації праці та економних витрат матеріалів на підприємствах міста внести у фонд розвитку хімії 2 млн. крб.¹⁵ Трудящі Макіївки за 5 місяців роботи перевиконали свої зобов'язання і внесли в скарбницю розвитку хімії 3 млн. 200 тис. крб.¹⁶

Партійні організації Донбасу контролювали виконання замовлень для новобудов хімічної промисловості. Це допомогло достроково їх виконати, дало змогу сільському господарству швидше одержати добрива для полів. Так, у грудні 1963 р. в рахунок 1964 р. колектив Ворошиловградського заводу ім. Якубовського відправив «Лисхімбуду» 160 т високоякісних труб, 60 т — хімікам Донецька, Ворошиловградський завод бетонних конструкцій дав Лисичанському комбінату на два тижні раніше строку арміровані великі панелі, завод ім. Пархоменка достроково виконав замовлення для обладнання 24 хімічних об'єктів країни¹⁷.

При підбитті підсумків всесоюзного соціалістичного змагання 1964 р. підприємств хімічної промисловості, що випускали мінеральні добрива і хімічні засоби захисту рослин Президія ЦК профспілки працівників нафтової і хімічної промисловості при Держплані СРСР 11 лютого 1965 р. присудила Горлівському азотнотуковому заводу Перехідний Червоний прапор та першу премію, колективу Костянтинівського хімічного заводу — другу премію¹⁸.

Міські парторганізації значну увагу приділяли виробництву нових добрив. Так, лисичанські хіміки почали виготовляти безводний аміак і в 1964 р. його застосували в підшефних колгоспах і радгоспах Лисичанського й Сватівського районів на площі 4,5 тис. гектарів¹⁹. Бюро Ворошиловградського обкому КП України у січні 1965 р. схвалило ініціативу хіміків та обласного об'єднання «Сільгосптехніка» по впровадженню на полях області безводного аміаку. Вирішено було при заводі ім. Жовтневої революції з залученням спеціалістів Лисичанського хімкомбінату та Северодонецького філіалу Державного інституту азотної промисловості створити конструкторське бюро для розробки машин і пристроїв по внесенню його в ґрунт. Значну допомогу у цьому подали робітники заводу ім. Пархоменка, які виготовили 20 машин²⁰.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 172, оп. 1, спр. 11, арк. 8; спр. 111, арк. 27.

¹⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 812, оп. 1, спр. 49, арк. 26; «Социалистический Донбасс», 3 січня 1964 р.

¹⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 79, оп. 15, спр. 152, арк. 20.

¹⁶ «Социалистический Донбасс», 20 січня 1965 р.

¹⁷ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 205, арк. 33.

¹⁸ ДОДА, ф. Р-2448, оп. 3, спр. 113, арк. 228.

¹⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 812, оп. 1, спр. 49, арк. 26.

²⁰ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 1, спр. 185, арк. 21.

У виготовленні нових видів добрив, гербіциду на основі піридину заводським хімікам значно сприяли науковці Донецького відділення Інституту органічної хімії Академії наук УРСР. Рубіжанський хімічний комбінат, наприклад, випускав препарат «Дінок» для знищення шкідників. Понад річне завдання підприємство в порядку шефської допомоги селу відвантажило 256,3 т цього хімікату, 156,4 тис. пробірок препарату «ТУ», 371,8 тис. патронів «Кану». Лише за грудень 1964 р. рубіжанці випустили стільки «Дінку», скільки за весь 1958 р. За підсумками змагання підприємств УРСР за I квартал 1965 р. Рубіжанському хімкомбінату присуджено 1 місце та Перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР та республіканської Ради профспілок, а 8 липня 1965 р. за високі виробничі показники Указом Президії Верховної Ради СРСР комбінат нагороджено орденом Леніна²¹.

Трудаці хімічних підприємств Донбасу допомогли сільським трудівникам також і у застосуванні хімії у тваринництві. 1964 р. масову хімічну обробку кормів на Ворошиловградщині проводили 230 господарств з 300. За допомогою шефів було введено в дію 136 великих високо механізованих цехів для хімічної обробки запарювання та дріжджування кормів. 1964 р. у Ворошиловграді відбувся триденний республіканський семінар сільських трудівників і хіміків з питань хімічної обробки кормів, виготовлення рідких дріжджів, штучного молока для телят та ін.²².

Хіміки Донбасу потурбувалися про високоефективне використання добрив у сільському господарстві. Було створено широкую сітку агрохімічної служби, завдання якої полягало у розробці рекомендацій по застосуванню хімічних добрив. Перша така лабораторія на Україні почала діяти у радгоспі ім. 8 Березня Станично-Луганського району, яку обібрали шефи — працівники Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції²³.

У Донецькій області ініціаторами створення лабораторій хімічної служби виступили комсомольці та молодь Горлівки — азотнотукового, хімічного, машинобудівного (ім. Кірова) заводів і тресту «Горлівськквзбуд». За рахунок внутрішніх резервів виробництва, економії робочого часу та матеріалів вони відкрили першу агрохімічну лабораторію у підшефному Артемівському районі. Бюро Горлівського міськкому партії, а згодом і Донецького обкому КП України у грудні 1963 р. схвалили ініціативу молодих горлівчан і зобов'язали міськкоми, райкоми, парткоми, керівники промислових підприємств «здійснювати практичну шефську допомогу по створенню агрохімічних лабораторій». А всього на Донеччині у досліджуваний період діяло 19 агрохімічних лабораторій, які мали 2 тис. одиниць обладнання, реактивів — усього на 50 тис. крб.²⁴.

Комуністи вугільного басейну доклали чимало зусиль щодо пропаганди хімічних знань на селі. На початку 1964 р. парторганізації педагогічного та машинобудівного інститутів Ворошиловграда, Рубіжанського хіміко-технологічного технікуму, Сєверодонецького профтехучилища № 53 виступили з ініціативою організувати в підшефних радгоспах та колгоспах університети хімічних знань, гуртки-семінари по вивченню агрохімії, підготовці лаборантів-хіміків для села²⁵. Почин

²¹ ДОДА, ф. Р-2448, оп. 3, спр. 141, арк. 251; «Правда», 9 липня 1965 р.

²² «Ленінський заклик» (орган Сєверодонецького МК КП України, міської Ради депутатів трудящих), 11 січня 1964 р.

²³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 5, оп. 3, спр. 205, арк. 29.

²⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. 11, спр. 61, арк. 13—14.

²⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 172, оп. 1, спр. 185, арк. 10.

знайшов широкий відгук у всіх містах Донбасу: при міських товариствах «Знання» створювалися секції по хімізації сільського господарства, одна з перших почала працювати у Красному Лучі²⁶. У Мар'їнському та Володарському районах Донецчини діяло 43 лекторії хімічних знань, 30 зоохімічних шкіл, 174 агрохімгуртки, в яких навчалось понад 8 тис. чол. Кожна восьма лекція, прочитана 1964—1965 рр. шефами у Красноармійському районі, була пов'язана з хімізацією сільського господарства²⁷.

Хіміки Донбасу допомагали селу і в підготовці кадрів по хімізації сільського господарства. 1964—1965 рр. на спеціальних курсах при Лисичанському хімкомбінаті навчалось 150 колгоспників, робітників та членів загонів по хімізації при «Сільгосптехніці»²⁸. 1965 р. на курсах оволодівали знаннями також трудівники сіл Краснодарського краю, Московської, Горьківської, Іркутської та інших областей.

Шефи допомагали вивозити добрива на поля, будувати склади для зберігання мінеральних добрив, гербіцидів та ін. 1965 р. в колгоспах Донецької області внесено мінеральних добрив на 1 га орної землі у порівнянні з 1960 р. у шість разів більше, а в радгоспах — утричі²⁹.

Багатьом хімікам Донецчини за трудові успіхи по надплановому випуску добрив та здійснення шефської допомоги в хімізації господарства було присвоєно звання «Почесний хлібороб». Цього звання удостоєні О. Штих, В. Кобзев, А. Пінчук, І. Ралдугін, О. Матюшин, М. Петренко та ін.

Шефська допомога міста селу значно активізувалася після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому були викриті недоліки в сільському господарстві, накреслені шляхи їх подолання.

²⁶ «Луганская правда», 8 січня 1964 р.

²⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7302, оп. 1, спр. 20, арк. 11; ф. 7245, оп. 19, спр. 31, арк. 29; ДОДА, ф. Р-920, оп. 218, спр. 843, арк. 161.

²⁸ Эффективность применения жидкого аммиака в сельском хозяйстве, К., 1968, стор. 5.

²⁹ Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. Донецк, 1968, стор. 90.

В. Я. ГЕРАСИМЕНКО

Б. В. СКИТСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ БРАТНІХ НАРОДІВ

Багато українських вчених щиро й віддано працювали й працюють на благо інших братніх народів, об'єднаних в СРСР. До їх числа належить і професор Борис Васильович Скитський, який половину свого життя присвятив вивченню історії народів Північного Кавказу — кабардинців, балкарців, інгушів, адигейців. А найбільшу увагу він приділив Осетії.

Б. В. Скитський народився 26 червня 1884 р. у с. Яцини на Полтавщині в родині народного вчителя. По закінченні Лубенської гімназії вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, а в 1907 р. був призначений викладачем реального училища у Вінниці. 1918 р. почав працювати в місцевому вчительському інституті, який згодом було перетворено на Інститут народної освіти. 1923 р. переїхав до Києва і став викладачем робітфаку при Інституті народного господарства.

В 1924 р. Б. В. Скитського запрошено до Владикавказького педагогічного інституту (тепер Північно-осетинський університет) на кафедру історії СРСР.

Ще в Київському університеті, а потім і під час викладацької діяльності на Україні, у нього визрів намір взятися за ґрунтовне дослідження історії України XVIII ст. Та переважаність педагогічною роботою і несприятливі умови для наукової діяльності в тогочасній провінціальній Вінниці перешкодили здійсненню цього наміру. Тільки переїхавши до Владикавказу, він зміг заглибитися в дослідницьку працю і написав розвідку «Нариси побуту російської провінції у другій половині XVIII століття» (1927 р.), в якій охарактеризував безвідрадне життя і побут різних верств тодішнього суспільства.

На Кавказі він закінчив і опублікував студії з історії України — «Гетьманщина напередодні її занепаду. Нариси побуту» (1928 р.) і «Соціальна філософія Г. Сковороди» (1930 р.). У першому творі досліджено своєрідність життя різних суспільних верств Гетьманщини — шляхетства, духівництва, поспільства, козацтва, міщанства, зазначається помітна для свого часу економічна відсталість Гетьманщини.

В другій праці дослідник поставив за мету виявити класову суть і соціальне значення філософії Григорія Сковороди. Докладно охарактеризувавши тогочасний суспільно-політичний лад Гетьманщини, автор зазначив, що Сковорода, хоч і не заперечував тодішнього класового суспільства, спрямував своє вчення проти соціального зла, а як просвітитель, вважав найактуальнішим завданням часу розв'язання морально-етичних факторів, які на його думку мали сприяти виправленню тогочасного суспільного устрою та його правопорядку.

З плином часу Б. В. Скитський усе глибше вникає в історію народів Північного Кавказу. Інтерес цей обумовлювався ще й тим, що, одночасно з викладанням курсу в педінституті, він проводив велику наукову роботу в Осетинському науково-дослідному інституті, куди його було запрошено 1928 р. В опублікованих у цей період кількох десятках розвідок і статей він торкався питань історії Північного Кавказу з найдавніших часів і найбільше — Осетії. Його плідну науково-дослідну й педагогічно-громадську діяльність було належно оцінено і присвоєно звання почесного професора (*honoris causa*) (1932 р.).

Б. В. Скитський одним з перших почав серйозно й глибоко вивчати історію Осетії з марксистсько-ленінських позицій. Дослідник посправжньому зацікавився взаєминами гірських народів, їх соціально-економічним розвитком, класовою боротьбою в Осетії та революційним рухом на Північному Кавказі взагалі. До числа праць з цього питання в основному належать такі: «Класовий характер мюридізму в пору імамату Шаміля», «Назранівське заворушення 1858 р.», «Соціальний характер руху Ймама Мансура», «З історії революційного руху 70-х років в Осетії», «Матеріали до історії революційного руху на Північному Кавказі». До речі, ці питання не привертали уваги дореволюційних істориків.

Вчений-дослідник уперше взявся за вивчення історії феодалізму в Кабарді, Інгушетії і особливо в Осетії. З його студій на цю тему відомі такі: «Залишки феодалізму в земельних стосунках в нагірній смузі Північної Осетії в пореформений час», «До питання про феодальні стосунки в історії інгушського народу». А праця «До питання про феодалізм у Дигорії» (1933 р.) є основоположним у радянській історичній літературі дослідженням проблеми розвитку феодалізму в Осетії. Буржуазні історики не визначили часу зародження феодалізму в Осетії, етапів його розвитку і занепаду, не розкрили виникнення феодальних стосунків на основі розвитку осетинського суспільства тощо. Все це вперше було висвітлено Б. В. Скитським.

Значну цінність являють його дослідження з історії селянських рухів і культури народів Північного Кавказу і серед них «До питання

про селянські рухи на Північному Кавказі в другій половині XVIII століття», розвідки «Нартський епос як історичне джерело», «Внесок осетинського народу до скарбниці світової культури» (1948 р.).

Зібравши і вивчивши великий історичний матеріал, архівні джерела, археологічні дані, мовознавство, опублікувавши ряд студій з історії Північного Кавказу, вчений написав і видав 1947 р. «Нариси з історії осетинського народу з найдавніших часів до 1867 року», де вперше побудував струнку концепцію історії Осетії в часи первісно-общинного та феодального утворення, визначивши місце аланів (предків осетинів) у таких феодальних країнах, як Київська Русь, Грузія та ін.

Чимало уваги в «Нарисах» приділено осетино-російським відносинам, що завершилися 1774 р. приєднанням Осетії до Росії. За влучним виразом відомого літературознавця й історика проф. Л. П. Семєнова, осетини, завдяки Б. В. Скитському, вперше одержали паспорт для виходу на всесвітню історичну арену.

Коли в Академії наук СРСР виникла думка видати наново значно ширшу історію Осетії, праця проф. Б. В. Скитського стала основою при здійсненні цього задуму. 1959 р. в Москві вийшла у світ колективна праця «Історія Північно-Осетинської АРСР», у якій Б. В. Скитський виступив автором майже всіх розділів від найдавніших часів і до 70-х років XIX ст. Взагалі, треба сказати, що його дослідницькі праці є значним вкладом у скарбницю кавказознавчої історичної літератури.

Професор Скитський провадив і чималу педагогічну та громадську діяльність. В інституті він виконував обов'язки проректора по науково-навчальній частині, декана та завідуючого кафедрою історії СРСР. Він був прекрасним лектором, вихователем студентів і дбайливим керівником аспірантів. Чимало його учнів стало кандидатами й докторами історичних наук (А. Тедтоєв, М. Тотоев та ін.). А лауреат Ленінської премії, член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилук, який, за його власним свідченням, був студентом Скитського (Вінницький ІНО), саме під впливом свого професора обрав шлях науково-дослідницької діяльності.

Б. В. Скитського не раз обирали депутатом Верховної Ради Північно-Осетинської АРСР і міської Ради. Він був постійним і дуже активним учасником усіх нарад і наукових конференцій у Москві, Тбілісі, Орджонікідзе, присвячених актуальним питанням історії народів Північного Кавказу. За самовіддану науково-дослідну та громадсько-педагогічну діяльність йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки Осетії і нагороджено двома орденами Леніна.

1953 р. професор Скитський пішов на заслужений відпочинок, але не полишив громадської та дослідницької праці, маючи намір продовжити свої студії з історії України, щоб, як він казав, сплатити свій борг перед нею. Оскільки стан його здоров'я все гіршав, вчений переїхав до П'ятигорська й тут активно включився в діяльність Краєзнавчого товариства на Кавказських мінеральних водах і став одним з керівників того товариства. Але здоров'я його було дуже підірване, і 25 грудня 1959 р. він помер.

Діяльність Бориса Васильовича Скитського була справжнім втіленням дружби народів. Він був вірним сином України, але й осетинський народ з повним правом назвав його своїм сином за великий вклад ученого до загальної скарбниці культури Осетії.

Наш календар

БОЄЦЬ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

(До 70-річчя від дня народження
М. О. Бурмистенка)

22 листопада 1972 р. минуло 70 років від дня народження радянського партійного і державного діяча Михайла Олексійовича Бурмистенка. Народився він у с. Александрівці Аткарського повіту

Саратовської губернії в селянській родині. Початкову освіту одержав у церковно-парафіальній школі. Трудове життя розпочав з 14 років.

В буремні роки революції і промадянської війни юнак захищав Радянську владу. 1919—1922 рр. працював на відповідальній роботі в органах ЧК—ДПУ в Тамбовській і Пензенській губерніях, брав активну участь у придушенні контрреволюційних куркульських виступів. У березні 1919 р. він вступив до лав більшовицької партії. Працюючи в органах ЧК—ДПУ, Михайло Олексійович одночасно в 1920—1921 рр. був головою повітового і районного комітетів комсомолу, а потім навчався в Ленінградському комвузі, по закінченні якого 1923 р. служив у Червоній Армії, пройшовши шлях від червоноармійця до начальника політичного секретаріату обласного військового комісаріату¹. Після звільнення з рядів Червоної Армії у 1926 р. М. О. Бурмистенко працював відповідальним редактором обласної газети «Трудова правда» в Автономній Радянській Соціалістичній Республіці Німців Поволжя в м. Енгельс. 1928—1929 рр. навчався в Комуністичному інституті журналістики на редакторському відділі у Москві. Після закінчення інституту знову повертається до м. Енгельса на попередню роботу.

Як принципового комуніста, здібного організатора М. О. Бурмистенка у лютому 1932 р. обрали другим секретарем Калмицького обкому партії, а в січні 1936 р. призначили, спочатку інструктором ЦК ВКП(б), а потім заступником завідуючого відділом керівних партійних органів.

Через два роки Михайла Олексійовича направили на Україну, де він працює другим секретарем ЦК КП(б)У. Діяльність Бурмистенка на Україні проходила в період завершення будівництва соціалізму та поступового переходу до побудови комунізму в нашій країні. На міжнародній арені нагріла друга світова війна. Комуністична партія Радянського Союзу робила все для посилення економічної і політичної могутності нашої країни, укріплення Збройних Сил. Михайло Олексійович багато уваги в той час приділяв справі дальшого розвитку народного господарства, науки та культури в республіці, зміцненню обороноздатності країни, моральної і політичної єдності радянського народу, дружби народів СРСР, їх згуртованості навколо Комуністичної партії.

«Український народ, як і всі народи СРСР, схвалює політику більшовицької партії і Радянського уряду, спрямовану на дальше зміцнення нашої соціалістичної держави, її оборони і могутності, спрямовану на дальше, ще більше піднесення матеріального і культурного рівня трудящих мас нашої країни. У дружній сім'ї народів СРСР пишним цвітом розцвітає соціалістична Україна. Пліч-о-пліч, в непорушному братерському союзі з великим російським народом іде український народ по шляху дальших перемог»²,— говорив він на зборах трудящих Ленінського району м. Києва, присвячених виборам до Верховної Ради УРСР.

Багато сил та енергії Бурмистенко приділяв питанням партійного будівництва, поліпшення пропагандистської роботи партійних організацій, зміцнення їх зв'язку з трудящими, піднесенню революційної пильності.

На XVIII з'їзді ВКП(б) Михайло Олексійович був обраний членом ЦК ВКП(б), на XIV і XV з'їздах КП(б)У—членом ЦК КП(б)У, з січня 1938 р.—членом Політ-

¹ «Комуніст», 28 січня 1939 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, спр. 17, арк. 2.

² «Комуніст», 25 червня 1938 р.

бюро і Оргбюро ЦК КП(б)У. М. О. Бурмистенко був депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. Був Головою Верховної Ради УРСР 1-го скликання³.

Коли ж гітлерівські полчища напали на Країну Рад, перед радянським народом, у тому числі і перед трудящими України, постало невідкладне завдання — під керівництвом Комуністичної партії в короткий строк перебудувати все життя на воєнний лад, мобілізувати всі зусилля на допомогу фронту, Червоній Армії. Важливою ділянкою в діяльності Комуністичної партії України була організація партійного підпілля і партизанських загонів, розгортання народної боротьби у ворожому тилу. Центральний Комітет Комуністичної партії України в перші дні війни здійснив ряд невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання цих завдань. Були проведені кушові наради секретарів обкомів партії західних, правобережних і лівобережних областей України, в роботі яких брав участь М. О. Бурмистенко. 28 червня разом з іншими членами Політбюро ЦК КП(б)У він був на нараді секретарів обкомів партії Лівобережної України, наступного дня — на спецнараді секретарів міськкомів і райкомів партії Києва і Київської області⁴.

Михайло Олексійович багато уваги приділяв добору кадрів для роботи в підпіллі та партизанських загонах.

Як вірний лєнінець і патріот Радянської Батьківщини М. О. Бурмистенко глибоко вірив у силу і могутність Радянської держави, непереможність Червоної Армії, неминучий розгром гітлерівських загарбників. Він виступав з промовами перед трудящими м. Києва, розкривав їм загарбницькі плани гітлерівців і їх «новий порядок», закликав усіх людей праці, захистити першу в світі країну соціалізму, вступати в ряди народного ополчення, партизанські загоны.

Будучи членом Військової Ради Південно-Західного фронту, М. О. Бурмистенко проводив партійно-політичну роботу в військах фронту, багато уваги приділяв обороні столиці Радянської України — м. Києва.

У вересні 1941 р., коли частина військ Південно-Західного фронту була оточена на Лівобережній Україні на схід від Києва, Михайло Олексійович був на самих відповідальних ділянках серед воїнів Червоної Армії і 22 вересня загинув у бою з гітлерівцями біля хутора Дрюківщина Сенчанського району на Полтавщині⁵. За заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений орденом Леніна та кількома медалями.

Вірний боєць лєнінської партії М. О. Бурмистенко до кінця виконав свій обов'язок перед Батьківщиною. В розквіті сил і енергії він віддав своє життя за перемогу над фашизмом, в ім'я щастя радянського народу, його свободи і незалежності, в ім'я комуністичного суспільства в нашій країні. Пам'ять про Михайла Олексійовича вічно житиме в серцях трудящих України.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ

³ «Комуніст», 29 червня 1938 р.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 302.

⁵ Там же, стор. 206.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО СОЦЗМАГАННЯ НА УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Масове соціалістичне змагання, що виникло на початку 1929 р., незабаром охопило всі галузі нашого виробництва і стало методом соціалістичного й комуністичного будівництва. За 43 роки воно збагатилося новими формами і нині вилилося в рух бригад та підприємств комуністичної праці. Важливе значення для його дальшого розвитку в нашій країні мала Постанова ЦК КППС від 5 вересня 1971 р. «Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання». В ній, зокрема, підкреслюється, що змагання мільйонних мас трудящих «є найважливішою умовою успішного втілення в життя програми економічного і соціально-політичного розвитку країни, висунутої XXIV з'їздом КППС».

Про зародження і розгортання масового соціалістичного змагання на Україні в роки першої п'ятирічки написано чимало книг, брошур, статей. Проте ще немає праці про його розвиток в усіх галузях народного господарства республіки в цей період. До того ж, досі майже зовсім не вивчено окремі аспекти цієї проблеми. Тому важливо проаналізувати історичну літературу про масове соціалістичне змагання, визначити завдання, що їх необхідно розв'язати дослідникам у процесі дальшої розробки питань даної теми. Це потрібно зробити також тому, що майже зовсім не висвітлена історіографія досліджуваної проблеми.

Правда, останнім часом ряд праць присвячено історіографії соціалістичного змагання в СРСР, але в них говориться лише про окремі розвідки з даної проблеми, які вийшли на Україні¹. Найповніше досліджувана тема розкрита в статті А. Л. Оприщенко, що охоплює період з 1917 до 1963 р. Проте історіографії соціалістичного змагання на Україні в роки першої п'ятирічки автор не приділив належної уваги². Про літературу з питань змагання на Україні згадується в історіографічних статтях і книгах про індустріалізацію та історію робітничого класу 20—30-х років³.

Велике значення для вивчення історії соціалістичного змагання мають твори В. І. Леніна «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади» та ін., в яких розроблено основні принципи змагання, роз'яснена корінна відмінність цього руху від капіталістичної конкуренції та його роль для побудови нового суспільства. Ленінські ідеї були розвинуті в постановах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.

Питання масового соціалістичного змагання й ударництва на Україні займали чільне місце в промовах і статтях керівників Комуністичної партії і Радянського уряду — В. В. Куйбишева, М. М. Шверника, С. В. Косіора, Г. І. Петровського, П. П. Постишева, К. В. Сухомлина, М. Є. Чувиріна та ін.⁴ Вони узагальнювали

¹ И. И. Коломийченко, В. И. Кузьмин. О некоторых неточностях в освещении начального этапа массового социалистического соревнования. — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 4; В. И. Кузьмин. Начало массового социалистического соревнования (Историкографический обзор литературы и диссертаций). — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 8; Вопросы историографии рабочего класса СССР, М., 1970.

² А. Л. Оприщенко, Вопросы социалистического соревнования рабочего класса СССР в советской историографии. — Некоторые проблемы истории советского общества (Историкография), М., 1964.

³ І. І. Коломийченко. Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України. — «УІЖ», 1963, № 1; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; В. М. Довгопол. Радянська історіографія про робітничий клас України в перші роки соціалістичної індустріалізації (до середини 30-х років). — «Вісник Харківського університету», № 45, історична серія, вип. 4, 1970.

⁴ В. В. Куйбишев. Избранные произведения, М., 1958; Н. М. Шверник. Задачи профсоюзов в реконструктивный период. М.—Л., 1930; XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1930; М. Чувирин. Трехлетний путь профсоюзов Украины. — Профсоюзы Украины в борьбе за пять в четыре, Харьков, 1932.

досвід змагання, вказували на його велике значення для виховання трудящих у дусі соціалістичного ставлення до праці, що сприяло достроковому виконанню завдань п'ятирічки, успішному будівництву соціалізму. «Соціалістичне змагання й ударні бригади,— говорив С. В. Косіор на XI з'їзді КП(б)У,— це такі могутні ричаги, які дають гігантське прискорення темпів індустріалізації і всього соціалістичного будівництва»⁵.

Перші праці про цей знаменний рух з'явилися вже в роки першої п'ятирічки. У 1929—1933 рр. опубліковано близько 90 книг, брошур, збірників статей та матеріалів з даної проблеми. Так, 1929 р. видано 20 праць, 1930 р.—40, 1931 р.—18 і т. п. Їх автори—журналісти, працівники громадських організацій або самі учасники руху—основну увагу приділяли ходу змагання в основних галузях промисловості. Наприклад, влітку 1929 р. журналісти В. Валенін та М. Черненко опублікували нарис про виробничі досягнення робітників Дніпропетровська—«Энтузиасты социалистической стройки». Натхненній праці трудящих цього ж міста присвятили нарис С. Дніпропетровський, А. Г. Зиков та ін. Булгаков, Беллев, Муравіч та ін. видали книжку «На форпостах індустріалізації»—про боротьбу молоді Донбасу за вугілля та метал. Вийшли брошури про розгортання соціалістичного змагання в Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Луганську, Артемівську та інших містах республіки. В них відображено нові форми змагання, що виникли в роки першої п'ятирічки: громадський буксир, наскрізні та інші бригади, виробничі колективи і комуні тощо⁶. В деяких працях висвітлено хід созмагання серед трудівників села, працівників радянських установ, культурно-освітніх закладів⁷. Інколи автори розвідок порушували проблеми перебудови діяльності державних і громадських організацій в напрямку наближення їх до виробництва⁸.

Велику цінність для дослідників історії масового соціалістичного змагання становлять брошури, написані ударниками, зокрема спогади М. Ізотова, будівельників ХТЗ Мітрошина, Марусіна, Місягіна та ін.⁹, автори яких розповідали про організацію ударних бригад, самовіддану боротьбу передовиків виробництва за дострокове виконання завдань п'ятирічки.

Вже в ті роки були зроблені перші спроби узагальнити досвід розгортання змагання в масштабі всієї країни, а також окремих республік. Зокрема, працівник ЦК ВЛКСМ М. Каплун, який у квітні—травні 1929 р. побував на Україні, написав брошуру «Творчість мас», а керівник бригад ВЦРПС і ВУРПС по перевірці ходу соціалістичного змагання на Україні у вересні—жовтні 1929 р. В. Ольхов на конкретних прикладах показав виникнення й розвиток змагання між ударними бригадами, розповів про їх успіхи та невдачі. Але в його праці є багато недоліків і суперечностей. Так, виникнення соціалістичного змагання в СРСР В. Ольхов відносив до 1926 р., а масового соціалістичного змагання—спершу до кінця 1928 р., а згодом—до весни 1929 р.¹⁰

⁵ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, стор. 249.

⁶ С. Днепропетровский. Энтузиасты, Днепропетровск, 1930; А. Г. Зиков. Энтузиасты за верстагами, Харків—Дніпропетровськ, 1930; М. Ленау. Соревнование в городе чугуна и стали, 1929; О. Вайн. Ударні бригади за роботою, Харків, 1930; І. Куба. Ударні бригади на будівництві, 1930; С. Червоний, О. Гуревич. Люди в змаганні, 1930; А. Павленко. На крутом повороті, Артемівськ, 1929; А. Портнов, Д. Слюсарь. На путях к ударному заводу, 1930; Молодь Січівки у соціалістичному змаганні, К., 1929; Ударні бригади. Збірник про досвід Миколаївського комсомолу, 1930; В. Ф. Стрельченко. Вищі форми змагання, 1930; А. Капустін. Досвід іллічівців—у маси, 1931; А. Кучук. До організації зустрічного промфінплану, 1930; Ф. Долін. Госпрозрахункові бригади, 1932; О. Кирянов. Ударні бригади на підприємствах, Одеса, 1930; його ж. Производственные коллективы-коммуны, Одеса, 1930; О. Вайн. Виробничі комуні на підприємствах, 1930; І. Л. Нандик. Ударні бригади й комуні, 1930; Є. Кононенко. Соціалістичне змагання та ударництво, Харків, 1933; Н. Лівшиць. Нові форми праці в СРСР, 1931.

⁷ С. Склярєнко. Водники-ударники, 1932; І. М. Шереметьєв. Соціалістичне змагання у спілці Робос, 1929; Г. Дубко. Соціалістичне змагання в колгоспах і радгоспах, 1929.

⁸ Л. Непомнящий. Соціалістичне змагання і фабрично-заводські газети, 1929; Н. Єврейнов. Клуби, червоні кутки і соціалістичне змагання, 1929; Н. І. Мезенцев. Соціалістичне змагання та охорона праці, 1930; М. Артемович. Ударнику-шахтареві ударне постачання, 1931; А. Ціхон. По-новому організувати працю, 1932.

⁹ Н. Изотов. Моя жизнь, моя работа, Харьков, 1934; Л. Онщенко. Червонопрапорна бригада Ляхова, 1930; П. Трояновська. В боротьбі за комуну, 1931; Е. Герасимов. Соціалістичні рекорди, 1932.

¹⁰ В. Ольхов. За живое руководство соревнованием, М., 1930, стор. 9, 10.

Найгрунтовнішою працею про початковий період масового соціалістичного змагання є збірник статей «Социалистическое соревнование в промышленности СССР», де вміщено дві загальні розвідки і сім — про розвиток цього руху на великих підприємствах СРСР, зокрема Луганському паровозобудівному, Сталінських металургійному та заводі ім. Дзержинського. Розвідки написані на матеріалах обстеження ходу соціалістичного змагання, проведеного секцією праці Держплану СРСР у квітні—травні 1930 р. на 491 підприємстві, де працювало понад 1 млн. чол., в тому числі 75 заводах і фабриках України з 196 632 робітниками. Автори збірника вперше спробували проаналізувати початковий період масового соціалістичного змагання, показати керівну роль партійних і комсомольських організацій в його розвитку, успіхи й труднощі в роботі бригад та виробничих колективів, що брали участь у цьому русі.

В основному правильно показавши процес виникнення і розвитку змагання в промисловості, автори припустилися деяких фактичних помилок і неточностей при формулюванні висновків. Зокрема, С. Хейнман переоцінював роль змагання у розвитку соціалістичних відносин на радянських підприємствах, помилково стверджуючи, ніби воно є важливим етапом на шляху переростання «виробничих відносин перехідного періоду в соціалістичні виробничі відносини»¹¹. Деякі автори збірника намагалися довести, ніби «комуністи ще не йдуть на чолі ударницького руху». Дані ж, наведені ними, переконливо свідчать про хибність такого погляду. Так, у машинобудівній промисловості республіки серед ударників було 60% комуністів, металургійній — 66%, залізорудній — 46%, на Харківському електромеханічному заводі — 64%¹².

Отже, ще в 1929—1933 рр. розпочалося дослідження історії масового соціалістичного змагання. У численних працях, написаних у той період, зібрано і певним чином систематизовано великий фактичний матеріал, що надходив до інформаційних відділів ЦК КП(б)У, Президії ВУРПС, ЦК ЛКСМУ, містився в газетах та журналах, а також спогади активних учасників соцзмагання. Брошури про масовий рух сприяли мобілізації широких мас на побудову фундаменту соціалістичної економіки, на боротьбу з троцькістами та правими опортуністами. Проте історична література тих років була написана на низькому ідейно-теоретичному рівні, мала описовий характер. Її автори мало уваги приділяли з'ясуванню передумов масового соціалістичного змагання, перебільшували його роль у соціалістичному будівництві, розмах ударницького руху тощо. Справді наукова розробка історії масового соціалістичного змагання розпочалася значно пізніше.

В 30—40-х роках дослідники вивчали стахановський рух, нові форми соціалістичного змагання. Коли в СРСР в основному було побудовано соціалістичне суспільство, виникла потреба узагальнити досвід радянського народу, теоретично обґрунтувати переваги соціалістичної організації праці, роль змагання у здійсненні індустріалізації країни та колективізації її сільського господарства. Економісти М. Ескін, Б. Маркус, Г. Євстаф'єв та ін. вперше переконливо довели, що соціалістичне змагання — рушійна сила розвитку соціалістичної економіки, важливий засіб мобілізації трудящих мас на боротьбу за побудову соціалізму¹³.

Після Великої Вітчизняної війни розпочалося детальне вивчення масового соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки. Ряд питань цієї проблеми було висвітлено в дисертаціях Ф. Л. Слободинської та Й. Т. Щербини¹⁴. Вони першими зробили спробу показати процес виникнення і розвитку змагання на Україні, перетворення його в роки першої п'ятирічки в масовий рух, що відіграв велику роль у боротьбі трудящих за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. В першій половині 50-х років чимало науковців розробляло питання історії трудового героїзму робітничого класу України в роки першої п'ятирічки, приділяючи велику увагу розгортанню масового соціалістичного змагання в різних галузях промисловості. Так, виникнення і розвиток змагання у кам'яновугільній промисловості досліджено в дисертаціях В. І. Вишнякової, В. М. Довгопола, М. М. Кубрушка, Т. П. Кіданогої, у залізорудній — А. П. Виноградова, машинобудівній — В. Г. Лисенка, А. І. Епштейна, на підприємствах Дніпропетровська і Запоріжжя — А. П. Тараканової, Донбасу — П. Ю. Одухи, у важкій промисловості — Л. І. Берліна та ін.¹⁵

¹¹ Социалистическое соревнование в промышленности СССР. Сборник статей, М., 1930, стор. 9.

¹² Там же, стор. 22—23.

¹³ М. Эскин. Основные пути развития социалистических форм труда, М.—Л., 1935; Б. Маркус. Труд в социалистическом обществе, М., 1939; Г. Н. Евстафьев. Социалистическое соревнование — закономерность и движущая сила экономического развития советского общества, М., 1952.

¹⁴ Ф. Л. Слободинская. Рабочий класс Украины в период борьбы за социалистическую индустриализацию страны (1926—1929 гг.), К., 1948; Й. Т. Щербина. Робітничий клас України в роки першої п'ятирічки, К., 1949.

¹⁵ В. И. Вишнякова. Донецкая партийная организация в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926—1929 гг.), К., 1952; В. М. Довгопол. Бо-

Але у цей період було опубліковано мало праць про соціалістичне змагання в роки першої п'ятирічки. Побіжно про нього говорилося в узагальнюючих монографіях з історії народного господарства Української РСР або окремих галузей радянської промисловості¹⁶. Спеціально даній проблемі присвячено лише дві статті — Е. Рефердера та Л. І. Берліна¹⁷.

Особливе місце посідає книга Р. П. Дадикіна «Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР», видана 1954 р. Хоча вона написана в основному на друкованих матеріалах (газетних і журнальних) і має ряд недоліків, як про це вказувалося вже в літературі¹⁸, в ній найповніше на той час розкрито процес зародження і розвитку масового соціалістичного змагання в промисловості СРСР в 1929 р. Автор переконливо показав, що змагання було одним з вирішальних факторів зростання продуктивності праці в другій половині 1928/29 р.

Дисертації та історична література, яка видавалася наприкінці 40-х — в першій половині 50-х років, безперечно, мали ряд істотних недоліків, зумовлених негативним впливом культу особи. Проте вони все ж були певним вкладом у вивчення історії соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки.

Новий етап у розвитку історичної науки розпочався після XX з'їзду КПРС. Відновивши ленінські принципи й методи історичного дослідження, Комуністична партія створила сприятливі умови для діяльності радянських науковців. Посилилася археографічна робота. За короткий строк було опубліковано ряд збірників документів і матеріалів, в яких вміщено багато документів про історію соцзмагання¹⁹. Видано спогади активних учасників цього руху²⁰. Досліджується історія індустріалізації та робітничого класу СРСР і УРСР 20—30-х років, що також сприяло успішному вивченню масового соціалістичного змагання²¹. Як і раніше, питання соцзмагання розробляли дисертанти. Так, В. П. Сидоренко вивчила процес виникнення і розвитку змагання на Україні в 1929 р., О. Ф. Руденко — в кам'яновугільній промис-

ротьба шахтарів Донбасу за вугілля в рік великого перелому (1929), Харків, 1953; Н. М. Кубрушко. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подъем угольной промышленности Донбасса (1926—1929), К., 1953; Т. П. Киданова. Горняки Донбасса в борьбе за развитие угольной промышленности в первой пятилетке, Харьков, 1955; А. П. Виноградов. Трудовой и политический подъем горняков Криворожского железорудного бассейна в год великого перелома (1929), Харьков, 1954; В. Г. Лысенко. Рабочие Харькова в борьбе за социалистическую индустриализацию страны в период первой пятилетки 1928—1932 гг., К., 1951; А. И. Эпштейн. Борьба рабочих машиностроительной промышленности Украины за досрочное выполнение первой пятилетки, Харьков, 1953; А. П. Тараканова. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за развертывание социалистического соревнования в промышленности в годы первой пятилетки (На материалах Днепропетровской и Запорожской областей), К., 1953; П. Ю. Одуха. ВКП(б) в борьбе за развертывание массового социалистического соревнования рабочих промышленности в годы первой пятилетки (На материалах Донбасса), К., 1953; Л. И. Берлин. Большевики Украины в борьбе за организацию социалистического соревнования в тяжелой промышленности в годы первой пятилетки, Харьков, 1951.

¹⁶ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, К., 1949; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954; Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955.

¹⁷ Е. Рефердер. Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки. — «Вопросы истории», 1950, № 8; Л. И. Берлин. Развитие социалистического соревнования в тяжелой промышленности Украины в годы первой пятилетки. — «Исторические записки», 1953, т. 43.

¹⁸ Некоторые проблемы истории советского общества, стор. 188.

¹⁹ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.). Сборник документов, М., 1956; Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964 гг.). Документы и материалы профсоюзов, М., 1965; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), Сборник документов и материалов, К., 1966; Борьба трудящих Харьковщины за побудову фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 рр.). Збірник документів і матеріалів, Харків, 1959; Перенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина. Сборник документов, Запорожье, 1960.

²⁰ Говорят строители социализма. Воспоминания участников социалистического строительства в СССР, М., 1959; Плем'я комсомольське. Збірник спогадів з історії Харківської комсомольської організації (1918—1968 рр.), Харків, 1968, та ін.

²¹ Построение фундамента социалистической экономики в СССР (1926—1932 гг.), М., 1960; В. Т. Чунтулов. Розквіт економіки Української РСР, К., 1958; М. Ф. Мартинюк. Соціалістична індустріалізація України, К., 1959; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. III, К., 1966; Розвиток народного господарства Української РСР, т. I, К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967; Історія Української РСР, т. II, К., 1967.

ловості Донбасу в 1929—1932 рр. Частково цих проблем торкалися М. І. Горлач, А. К. Тичина та ін.²² За післявоєнний період на Україні написано понад 20 дисертацій, що цілком або частково присвячені соцзмаганням в роки першої п'ятирічки. В 30 статтях і 12 брошурах та монографіях, опублікованих протягом 15 останніх років, на основі використання архівних джерел та опублікованих матеріалів узагальнено досвід партії та народу щодо організації змагання й ударницького руху, обгрунтовано процес становлення і розвитку соціалістичної організації праці в 1929—1932 рр.

Але вивчення цього виробничого руху відбувається дуже нерівномірно. Майже половина праць присвячена робітникам кам'яновугільної та машинобудівної промисловості. Так, зародження і розвиток соцзмагання у вугільній промисловості Донбасу висвітлено в статтях В. М. Довгопола, О. Ф. Руденко, Л. І. Берліна, Ф. Р. Зимоглядова, а у машинобудівній — М. М. Макеєнка, А. І. Епштейна, В. Г. Лисенка та ін.²³ О. Г. Зайченко і П. І. Щербак дослідили трудовий героїзм будівельників Новокраматорського заводу та електростанцій республіки²⁴. П. Ф. Гринюк показав роль преси у розгортанні соцзмагання²⁵.

Окремі дослідники вивчали процес розгортання змагання та його роль у боротьбі за виконання завдань п'ятирічки в цілому по Україні. Наприклад, В. П. Сидоренко з'ясувала передумови виникнення масового змагання в основних галузях промисловості в 1929 р., розкрила організаційні труднощі, що їх довелося переборювати його учасникам, показала значний розмах ударницького руху в 1929 р. і зазначила, що наприкінці року в республіці налічувалося приблизно 250 тис. ударників²⁶. Заслужують на увагу також статті В. П. Скоробагатова та Г. Фролової²⁷.

Масове соціалістичне змагання частково висвітлено у ряді книг про трудовий героїзм робітничого класу республіки, зокрема в монографії Л. Я. Скобцова, присвя-

²² В. П. Сидоренко. Виникнення і розвиток масового соціалістичного змагання на Україні в 1929 р., К., 1956; А. Ф. Руденко. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор трудовой активности шахтеров Донбасса в годы первой пятилетки, Харьков, 1960; М. І. Горлач. Профспілки України в період наступу соціалізму по всьому фронту (1928—1932 рр.), К., 1962; А. К. Тичина. Деятельность партийных организаций Украины по вовлечению широких масс рабочего класса в государственное и хозяйственное строительство (1926—1929 гг.), К., 1967.

²³ В. М. Довгопол. Зародження масового соціалістичного змагання у вугільній промисловості Донбасу (січень—квітень 1929 р.).— «Учені записки ХДУ. Труды історичного факультету», 1957, т. 5; А. Ф. Руденко. Начало массового социалистического соревнования в каменноугольной промышленности Донбасса (1929 г.).— «Ученые записки ХГУ. Труды кафедры истории КПСС», 1957, т. 6; ії ж. Борьба шахтеров Донбасса под руководством большевистской партии за новые формы социалистического соревнования в 1931—1932 гг.— «Ученые записки ХГУ. Труды кафедры истории КПСС», 1959, т. 7; Л. І. Берлін. Початок масового соціалістичного змагання робітників Донбасу.— «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21. Серія історії КПРС, вип. 2, Харків, 1967; його ж. З історії ізововського руху.— «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 11. Серія історії КПРС, вип. 1, Харків, 1966; Ф. Р. Зимоглядов. Роль комуністів в розвертванні соціалістичного соревнования и внедрении передовых форм труда на шахтах Донбасса в 1930—1934 гг.— «Труды Донецкого индустриального института», т. 48. Серія обществених наук, вип. 2, 1959; М. М. Макеєнко. Социалистическое соревнование машиностроителей Украины в годы первой пятилетки.— «Ученые записки Кишиневского университета», т. 30, Кишинев, 1957; А. И. Эпштейн. Коммунистическая партия Украины — организатор массового социалистического соревнования (1929 г.).— Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 3, Харьков, 1960; В. Г. Лисенко. До історії розвитку соціалістичного змагання на машинобудівних заводах Харкова в роки першої п'ятирічки.— «Учені записки ХДУ. Труды історичного факультету», 1956, т. 4.

²⁴ О. Г. Зайченко. Развитие социалистического змагання на будівництві Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна (1931—1933 рр.).— «Вісник Харківського університету», № 27. Серія історії КПРС, вип. 4, Харків, 1967; П. И. Щербак. Социалистическое соревнование за досрочный пуск крупных электростанций Украины в годы первой пятилетки.— Из истории рабочего класса СССР, Львов, 1963.

²⁵ П. Ф. Гринюк. Преса України — найважливіша зброя Комуністичної партії у боротьбі за розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу в перші роки індустріалізації.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 21, К., 1968.

²⁶ В. П. Сидоренко. Виникнення й розгортання масового соціалістичного змагання на Україні.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9, К., 1957.

²⁷ В. П. Скоробагатова. Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 р.— «УІЖ», 1959, № 2; Г. Фролова. Массовое социалистическое соревнование на промышленных предприятиях Украины в годы первой пятилетки.— Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР. Сборник статей, М., 1961.

чений робітникам Донбасу, працях В. Михайлюка і І. Федорова та І. Н. Михайловського — про боротьбу комсомолу республіки за побудову соціалізму²⁸. У зв'язку із зародженням руху бригад і колективів комуністичної праці В. П. Сидоренко, Є. Єфремов та О. С. Кудлай написали книги про виникнення соціалістичного змагання на Україні в роки першої п'ятирічки²⁹, але, на жаль, лише узагальнили в них раніше нагромаджений матеріал.

Історію масового соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки найповніше і найгрунтовніше висвітлено в монографії О. Б. Слуцького³⁰. Науковець розповів про змагання робітників за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, про розвиток ударницького руху, основних форм масового змагання. Певний вклад у вивчення соцзмагання на Україні в 1929—1932 рр. вніс А. І. Епштейн³¹. Цінними дослідженнями з даної проблеми є книги Ю. Кулишева і Л. Рогачевської, Н. Б. Лебедевої та О. І. Шкаратана, В. Г. Смолькова³².

Отже, радянська історіографія вже чимало зробила для вивчення історії масового соціалістичного змагання на Україні в роки першої п'ятирічки. Однак досі при розкритті цієї теми припускається багато розбіжностей, недоліків і помилок. Окремі історики спробували показати на конкретних прикладах діяльність низових партійних організацій щодо розгортання змагання на підприємствах та в містах³³. Але в цілому цей аспект теми висвітлено ще слабо.

Ще дискутується питання про час і місце виникнення масового соціалістичного змагання як в СРСР, так і на Україні³⁴.

Ігноруючи досягнення історіографів кінця 20-х — початку 30-х років, які правильно говорили про час і місце виникнення масового соціалістичного змагання, деякі історики післявоєнного періоду припускалися істотних помилок. Так, Е. Рефердер стверджував, нібито на Україні воно виникло лише в квітні 1929 р. з ініціативи робітників Дніпропетровська; Л. І. Берлін доводив, що змагання розгорнулося в республіці з березня 1929 р. Згодом останній змінив свою точку зору і вважав, що масове соціалістичне змагання зародилося в січні 1929 р. на шахтах Донбасу³⁵.

В дисертаціях і статтях В. М. Довгопола, П. Ю. Одухи, Т. П. Кіданової, О. Ф. Руденко та ін., написаних у 50-х роках, переконливо доведено, що масове соціалістичне змагання на Україні, як і в СРСР, зародилося наприкінці січня — на початку лютого 1929 р. на шахтах Донбасу. Його ініціаторами виступили робітники Артемівського округу. Прагнучи якнайшвидше виконати постанову ЦК ВКП(б) від 18 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу», а також керуючись вказівками В. І. Леніна, викладеними в статті «Як організувати змагання?»,

²⁸ Л. Я. Скобцов. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны, Сталино, 1959; В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу (1926—1932 рр.), К., 1960; І. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937), Львов, 1966.

²⁹ В. П. Сидоренко. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1969; і ї ж. Шляхом великого почину, К., 1965; Є. Єфремов. Могутній засіб організації активності мас, К., 1959; О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1962.

³⁰ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963.

³¹ А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.), Харків, 1968.

³² Ю. Кулышев, Л. Рогачевская. Первые ударные, М., 1961; Н. Б. Лебедева, О. И. Шкаратан. Очерки истории социалистического соревнования, Л., 1966; В. Г. Смольков. Соревнование и коммунизм, М., 1970.

³³ И. Ш. Черномаз. Коммунисты Харькова — организаторы массового социалистического соревнования в 1929 году. — «Ученые записки ХГУ. Труды опорной кафедры истории КПСС», 1963, т. 2; С. А. Канавенко, П. Д. Орбинский. Борьба партийной организации Харьковского паровозостроительного завода за развитие социалистического соревнования в годы первой пятилетки (1929—1932 гг.). — «Ученые записки ХГУ. Труды опорной кафедры истории КПСС», 1963, т. 2; Г. Я. Пономаренко. Во главе трудового подъема. Коммунисты Донбасса — организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки, К., 1971.

³⁴ Л. А. Бейлин. О рецидивах одной ошибки. — «История СССР», 1965, № 3; В. М. Довгопол. Рецензія на працю О. Б. Слуцького. — «Вопросы истории», 1964, № 8.

³⁵ Е. Рефердер. Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки. — «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 81; Л. И. Берлин. Развитие социалистического соревнования в тяжелой промышленности Украины в годы первой пятилетки. — «Исторические записки», 1953, т. 43, стор. 203; його ж. Початок масового соціалістичного змагання робітників Донбасу. — «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21. Серія історії КПРС, вип. 2, 1967, стор. 94.

вперше опублікованій 20 січня в «Правде», 29 січня на загальних зборах робітники Горлівського рудника № 1 вирішили викликати на змагання шахтарів рудника «Ірміно» Луганського округу. Про це 31 січня повідомила «Рабочая газета». 31 січня гірники рудника «Північний» викликали на змагання колег з рудника «Центральний» і підписали з ними перший в СРСР договір на соціалістичне змагання.

В 60-х роках О. С. Кудлай, О. Б. Слуцький, а пізніше М. І. Горлач почали стверджувати, що соцзмагання розгорнулося на Північному руднику ще в грудні 1928 р. і за ініціативою Іванова та Дудкіна тоді ж робітники цього рудника викликали на змагання колег з «Центрального»³⁶. Дійсно, в відповідній записці інформаційного відділу ЦК профспілки гірників під назвою: «Де вперше виникло соцзмагання?» про зародження змагання в Артемівському окрузі говориться так: «В Артемівському окрузі соціалістичне змагання вперше виникло на Північному Червонопрапорному руднику тресту «Артемвугілля» в грудні 1928 р. Початок соціалістичного змагання мав індивідуальний характер. Ініціатива походила від двох забійників-робкорів Дудкіна і Івацова. Бурхливо розростаючись, соціалістичне змагання охоплює весь рудник і в кінці 1928 р. викликає на змагання Центрального рудника шахтоуправління № 1, в результаті чого 31 січня 1929 р. підписано було договір між ними, і цей договір є першим договором соцзмагання в Артемівському окрузі»³⁷. На жаль, дата написання цього документа невідома. Але із змісту його видно, що зін був складений приблизно в середині 1930 р., адже тільки в цей час ліквідовано трест «Донвугілля» і створено кілька трестів, зокрема «Артемвугілля». Можливо, якість починання на шахтах округу наприкінці 1928 р. виникло. Так, у резолюції XIV Артемівської окружної партійної конференції, що відбулася 15—21 грудня, вказувалося, що в боротьбі за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості «необхідно широко вводити принцип змагання між окремими цехами та підприємствами»³⁸. Але достовірних даних, крім наведеної вище записки, поки що не виявлено, і тому найбільш вірогідним слід вважати, що масове соціалістичне змагання виникло на шахтах Артемівського округу в січні 1929 р.

Підтвердженням цієї здогадки є розповідь робкора М. Ставніцера. «Північний рудник у змагання вступив ще до розгортання його «Рабочей газетой»,—говорив він.—Ще 28 січня, проробивши на робкорівських зборах рішення ЦК ВКП(б), редколегія випустила спеціальний номер газети з пропозицією викликати Щербинівський рудник (тобто Центральный.—В. Д.) на змагання по видобутку, виходах на роботу і собівартості. Поки щербинівці відповідали, два робкори—голова редколегії Степан Іванов—колішній вибійник і Георгій Дудкін—вибійник від обуха побували на семінарі, організованому редакцією газети «Кочегарка». Тут робкори одержали конкретний план дій і, повернувшись додому, відкрили блискучу сторінку змагання в Донбасі»³⁹.

Історики дотримуються різних думок щодо періодизації соцзмагання в роки першої п'ятирічки. Зокрема, А. І. Епштейн виділяє чотири етапи: 1) зародження масового соціалістичного змагання (кінець 1928—осінь 1929 р.); 2) поширення змагання, його організаційне зміцнення (осінь 1929—весна 1930 р.); 3) поглиблення руху, виникнення нових форм (весна 1930—початок 1931 р.); 4) залучення до соціалістичного змагання більшістю робітників (1931—1932 рр.)⁴⁰. На нашу думку, ця періодизація є занадто умовною. В її основу покладено кілька принципів: поширення змагання, організаційні форми тощо. Якраз цим пояснюється відсутність чіткості при розмежуванні етапів. Зародження масового змагання фактично відбулося в перші місяці 1929 р. Тому перший етап слід обмежити січнем—квітнем 1929 р.

Спершу було змагання між робітниками шахт і рудників, фабрик і заводів, а потім виникло внутрізаводське та індивідуальне. Тому не можна погодитися з Е. Рефердером, який зазначав, що спочатку розгорталося індивідуальне змагання і виникали ударні бригади⁴¹. Його помилкову думку підтримав А. Л. Оприщенко, який, полемізуючи з авторами збірника «Социалистическое соревнование в промышленности СССР», писав: «В дійсності, соціалістичне змагання, виникнувши між окремими бригадами як внутрізаводське, потім розповсюдилося на зміни, цехи і підприємства»⁴².

1929 р. основною формою внутрізаводського змагання були ударні бригади, організація і діяльність яких на Україні ще недостатньо висвітлені. На жаль, не збе-

³⁶ О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, стор. 47; А. Б. Слуцький. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, стор. 137.

³⁷ ЦДАЖР СРСР. ф. 5459, оп. 11, спр. 90, арк. 52.

³⁸ Резолюції XIV Артемівської окружної конференції КП(б)У, Артемівск, 1929, стор. 15.

³⁹ «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1929, № 12, стор. 22.

⁴⁰ А. І. Епштейн. Назв. праця, стор. 48.

⁴¹ Е. Рефердер. Назв. праця, стор. 86.

⁴² А. Л. Оприщенко. Назв. праця, стор. 156.

реглося даних про кількість ударників у 1929 р. Правда, М. Горлач спробував визначити їх чисельність, але його підрахунки дуже приблизні. Він указував, що в квітні—серпні 1929 р. у промисловості України створено 3765 ударних бригад, які об'єднували понад 38,6 тис. робітників. Це втричі більше, ніж у січні—березні⁴³. Восени 1929 р., як відомо, ударницький рух у країні посилювався, проте Ю. Кулишев і Л. Рогачевська у своїй праці вказували, що наприкінці 1929 р. в республіці налічувалося лише 35 тис. ударників⁴⁴. Це, звичайно, не відповідає дійсності.

20 січня 1930 р., в річницю опублікування статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?», ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ ухвалили спільну постанову про ленінський призов ударників. Десятки тисяч передових робітників вступали в ударні бригади, розгортали боротьбу за дострокове виконання завдань п'ятирічки. Але ця важлива подія ще чекає свого дослідника. В літературі тільки мимохідь згадується про неї і називається загальна кількість нових ударників. Причому всі науковці наводять різні дані. Наприклад, Е. Рефердер спочатку говорить, що на 20 квітня 1930 р. на Україні було 343 тис. ударників ленінського призову, а потім—250 тис.⁴⁵ За даними В. П. Сидоренко, на кінець квітня їх налічувалося 300 тис.⁴⁶, М. Горлача—309 тис.⁴⁷

Ударницький рух розвивався і в наступні роки. Але в історичній літературі, як правило, відсутні узагальнюючі дані про кількість його учасників по роках, кварталах, а наводяться лише відомості про кількість наскрізних, буксирних, госпрозрахункових бригад, що не дає змоги читачеві уявити розмах цього руху в роки п'ятирічки. Причому часто зустрічається велика розбіжність при підрахунках кількості учасників соціалістичного змагання, госпрозрахункових бригад. Так, Е. Єфремов указував, що «на початку 1932 р. тільки на підприємствах і шахтах Стаалінської, Луганської областей налічувалося понад 26 тис. госпрозрахункових бригад»⁴⁸. Г. Фролова стверджує, що у квітні 1932 р. їх було 26 тис. з 30 тис. робітників⁴⁹. Л. І. Берлін вважає, що наприкінці другого кварталу 1932 р. на Україні працювало 26 тис. госпрозрахункових бригад, які об'єднували 300 тис. чол.⁵⁰, М. І. Горлач писав, що наприкінці 1931 р. було 25 тис. бригад з 300 тис. робітників, а О. Б. Слуцький відносив ці дані до 1932 р.⁵¹

Невідома також кількість наскрізних бригад, що виникли в 1930 р. В. П. Сидоренко та деякі інші науковці вказували, що, наприклад, в 1931 р. у 600 таких бригадах працювало 20 тис. чол., а М. І. Горлач стверджував, що «на кінець 1930 р. на Україні налічувалося близько 600 наскрізних ударних бригад і комуністичних виробничих колективів, які об'єднували понад 200 тис. робітників»⁵².

Часто історики, намагаючись «довести» масовість соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки, заявляють, що в ньому брали участь всі або майже всі робітники. Це не відповідає дійсності. Так, автори «Історії Української РСР» вказують, що «на кінець 1929 р. соцзмаганням була охоплена переважна більшість робітників»⁵³. М. М. Макеєнко писав, що до початку 1930 р. соцзмагання «охопило весь робітничий колектив»⁵⁴. А, проте, відомо, що на 20 січня 1930 р. на Україні змагалися тільки 45% робітників і службовців, а в ударницькому рухові брали участь 22%⁵⁵. Характерно, що всі історики учасниками змагання вважають лише робітників. Насправді статистика тих років обов'язково включала до списків учасників цього масового руху службовців, інженерно-технічний персонал, учнів тощо. В літературі неодноразово вказувалося, що тогочасна статистика була дуже недосконалою і використовувати її без критичного аналізу не можна⁵⁶. Потрібні нові, більш досконалі критерії й методи для характеристики розмаху соціалістичного змагання в період першої п'ятирічки.

⁴³ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, К., 1966, стор. 110.

⁴⁴ Ю. Кулишев, Л. Рогачевская. Первые ударные, стор. 94.

⁴⁵ Е. Рефердер. Назв. праця, стор. 85.

⁴⁶ В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, стор. 22.

⁴⁷ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, стор. 122.

⁴⁸ Е. Єфремов. Могутній засіб організації активності мас, стор. 64.

⁴⁹ Г. Фролова. Назв. праця, стор. 177.

⁵⁰ Л. І. Берлін. Развитие социалистического соревнования в тяжелой промышленности Украины в годы первой пятилетки.—«Исторические записки», 1953, т. 43, стор. 212.

⁵¹ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики, стор. 233; М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, стор. 156.

⁵² В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, стор. 24; М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, стор. 130.

⁵³ Історія Української РСР, т. II, стор. 260.

⁵⁴ М. М. Макеєнко. Назв. праця, стор. 109.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 182, арк. 28, 29.

⁵⁶ «Вопросы истории», 1968, № 7, стор. 154.

Поza увагою дослідників залишилася діяльність виробничих колективів і комун. Виникнувши наприкінці 1929 р., вони існували до XVII з'їзду ВКП(б). На думку О. Б. Слуцького та О. Ф. Руденко, комуні і виробничі колективи породжували зрівняльні тенденції, утриманські настрої, обмежували матеріальну заінтересованість робітників у підвищенні продуктивності праці⁵⁷. Безперечно, вони мали ряд недоліків. Але в них панувала висока трудова дисципліна, товариська взаємодопомога, адже основним їх гаслом було: «Всі за одного, один за всіх». У комунах і виробничих колективах досягнуто високої продуктивності праці. О. Б. Слуцький помилявся, вважаючи, що «навесні 1930 р. виробничі комуні і колективи розпалися»⁵⁸. Слід підтримати думку А. Л. Оприщенка і М. І. Горлача про те, що вивчення діяльності виробничих комун і колективів у роки першої п'ятирічки дасть змогу краще зрозуміти суть і значення знаменного руху сучасності — руху бригад і ударників комуністичної праці⁵⁹.

На жаль, досі слабо досліджено питання про керівництво соцзмаганням з боку партійних, комсомольських та профспілкових організацій, роль профспілок у піднесенні виробничого ентузіазму трудящих у роки першої п'ятирічки. В початковий період масового соцзмагання велику роль відіграли «штаби», «трійки», «п'ятірки», створені низовими партійними і профспілковими організаціями. Спроба деяких авторів недооцінити їх значення для зародження масового змагання є безпідставною⁶⁰.

Показуючи різноманітні форми масового соціалістичного змагання, історики, як правило, звертають увагу на організаційні моменти, але поверхово досліджують його роль у боротьбі трудящих за підвищення продуктивності праці, поліпшення якості і зниження собівартості продукції. Добре вивчено процес зародження буксирних, наскрізних, госпрозрахункових та інших бригад, але причини і час їх розформування не з'ясовано. Можна погодитися з думкою Н. Б. Лебедевої та О. І. Шкаратана про те, що застосування таких форм мобілізації трудящих, як зустрічний промплан, «змінно-зустрічне планування», — це не соцзмагання, а форма участі мас в управлінні державою⁶¹.

Отже, проблема зародження й розгортання масового соціалістичного змагання потребує дальшої розробки, уточнення й узагальнення. Необхідно зібрати і видати документи й матеріали про розвиток соцзмагання в роки Радянської влади, що дасть змогу радянським трудящим використати цінний досвід соціалістичної організації праці попереднього покоління для успішного будівництва комуністичного суспільства.

В. М. ДОВГОПОЛ

⁵⁷ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание социалистической экономики, стор. 191; А. Ф. Руденко. Борьба шахтеров Донбасса под руководством большевистской партии за новые формы социалистического соревнования в 1931—1932 гг.— «Ученые записки ХГУ. Труды кафедры истории КПСС», 1959, т. 7, стор. 131.

⁵⁸ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание социалистической экономики, стор. 191.

⁵⁹ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, стор. 131; А. Л. Оприщенко. Назв. праця, стор. 159.

⁶⁰ Л. І. Берлін. Початок масового соціалістичного змагання робітників Донбасу.— «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21. Серія історії КІРС, вип. 2, Харків, 1967, стор. 97.

⁶¹ Н. Б. Лебедева, О. И. Шкаратан. Очерки истории социалистического соревнования, Л., 1966.

ІСТОРИКО-ПАРТІЙНА ЛІТЕРАТУРА ПРО БІЛЬШОВІЗАЦІЮ РАД НА УКРАЇНІ В 1917 Р.

Серед багатьох важливих теоретичних проблем утворення Союзу РСР особливе місце займають питання, пов'язані з закономірностями становлення влади Рад в національних країнах пригнічених у минулому народів Росії. Як наголошується в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала головною політичною умовою здійснення корінних соціально-економічних перетворень, втілення в життя лєнінської програми з національного питання, виникнення радянських республік»¹.

Ще задовго до перемоги Великого Жовтня революційною творчістю мас, керіваних партією більшовиків, повсюдно була знайдена нова форма справжнього на-

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 3—4.

родовладдя — Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Створення в країні системи Рад свідчило про наявність об'єктивних і суб'єктивних передумов для боротьби за перехід до соціалістичного етапу революції не тільки в центрі країни. Із 600 Рад, створених у березні 1917 р., 245 виникло в національних районах країни². 1917 р. вони об'єднували 20 млн. депутатів. Лише на Україні, де, як і по всій країні в цілому, за словами В. І. Леніна, були «авторитетні *самі тільки Ради...*»³, їх нараховувалось у період двовладдя 252⁴. «Завдяки їх близькості і доступності всім верствам трудового населення Ради дали змогу об'єднати навколо робітничого класу багатомільйонні маси селянства, всіх трудящих різних національностей»⁵.

Найважливішою і неодмінною умовою перетворення Рад в органи державної влади була їх більшовизація в центрі й на місцях. У даному повідомленні зроблено спробу розглянути це питання.

В. І. Ленін, узагальнивши досвід буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 рр. і 1917 р., відкрив у Радах нову форму диктатури пролетаріату. Організацією Рад, говорив Володимир Ілліч, «створюється щось велике, нове і небувале в історії світової революції. Ради, які народ зумів створити цілком самостійно, це — форма демократизму, яка не має собі рівної ні в одній з країн»⁶. «Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безсумнівно, вдержати влади не міг би, а нового апарату відразу створити не можна»⁷.

В. І. Ленін наголошував, що визначальним, врешті, є зміст і характер роботи Рад, їх класовий склад, політична спрямованість їх лінії. «Для нас Ради важливі не як форма, нам важливо, які класи ці Ради представляють»⁸, — писав він. У Росії ж крутий перехід від царизму до широкої громадянської свободи втягнув у політичне життя мільйони людей, переважно дрібнобуржуазні верстви, що були соціальним проміжком між буржуазією і пролетаріатом. Гігантська дрібнобуржуазна хвиля зачепила й Ради, позначившись на їх складі, і есеро-меншовицькі партії одержали в них тимчасову перевагу. Мільйони недосвідчених у політиці трудящих піддалися впливові угодовців і потяглися за ними. Меншовицько-есерівські Ради, представляючи більшість народу (⁹/₁₀ населення)⁹, не скористалися своїм фактичним єдиновладдям і з перших днів революції добровільно уступали, передавали владу буржуазії. Класовою основою угоди між Тимчасовим урядом і Радами, підкреслював Ленін, було довірливо невідоме ставлення дрібнобуржуазних мас Росії до капіталістів. Поступову передачу меншовицько-есерівськими Радами влади буржуазії В. І. Ленін пояснював «несвідомістю, рутинною, забитістю, неорганізованістю мас»¹⁰.

Наявність у Росії Рад, як політичних організацій трудящих, наявність у країні такої свободи, коли «волю більшості можна визначити складом Рад...»¹¹, відкривали перед партією більшовиків перспективу успішної боротьби за завоювання на свій бік широких мас трудящих, за поступову зміну політичної лінії Рад, перетворення їх з органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства в органи диктатури пролетаріату.

Єдиним засобом успішного розв'язання цього завдання була більшовизація Рад — пропаганда поза Радами і всередині їх та перевибори.

В історико-партійній літературі дане питання висвітлено широко і в різних аспектах.

Джерелом для дослідження процесу створення та діяльності центральних і місцевих Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів є насамперед партійні і державні архіви, численні друковані органи місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів, збірники документів, видані до 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції¹². Проте в них вміщено досить обмежену кількість документів про бо-

² Пролетаріат во главе освободительного движения в России, М., 1971, стор. 324.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 80.

⁴ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році, К., 1966, стор. 28.

⁵ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 391.

⁷ Там же, стор. 77.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 196.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41; т. 23, стор. 291.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 26.

¹¹ Там же, стор. 133.

¹² Всероссийские совещания Советов рабочих и солдатских депутатов. М.—Л., 1927; Организация и строительство Советов РД в 1917 г. Сборник документов, М., 1928; Советы в Октябре. Сборник документов, М., 1928; Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации. Документы и материалы, чч. I, II, М., 1928.

ротьбу більшовиків за створення Рад та участь у їх діяльності (особливо на місцях) у період від лютого до жовтня 1917 р.

Ліквідація цих недоліків, розпочата іспартами ЦК, губкомами та окружками комуністичних партій союзних республік, була завершена в основному лише в 50—60-х роках виданням значно повніших збірників документів і матеріалів, що відображають боротьбу більшовицьких організацій України за Ради в 1917 р.

Перші статті з історії Рад, створених у 1917 р. на Україні, з'явилися в другій половині 20-х — на початку 30-х років. Вони, власне, й поклали початок наукового дослідження цієї теми¹³. Автори їх приділяли основну увагу тактиці партії щодо Рад на різних етапах революції і майже не торкалися діяльності більшовиків у самих Радах, створення більшовицьких фракцій і їх боротьби з угодовцями за переважний вплив у Радах. Ці питання якщо й порушувалися, то лише побіжно, в загальних рисах. Характерною щодо цього є стаття І. Николаенка про боротьбу більшовиків з угодовцями в Луганській Раді робітничих депутатів. Автор пише, що вже у квітні більшовики закріпилися всередині Рад, а їх фракція так збільшилась, що меншовики змушені були ввести більшовицьких представників до президії Ради¹⁴. І. Брагинський коротко констатує, що, «починаючи з квітня, Київський комітет більшовиків розпочав більш-менш регулярно керувати своєю радянською фракцією»¹⁵. Однак відомо, що в цей період члени комітету (РСДРП(б).—авт.) приділяли багато часу роботі в Раді робітничих депутатів. Так, 26 березня комітет обговорив питання про створення більшовицької фракції при Раді робітничих депутатів і представництво та діяльність в ній. Створення фракції було доручено І. М. Крейсбергу¹⁶.

Мало відомостей з цього питання і в працях В. Лобахіна про Харківську Рад у Г. Куранова про Ради Донбасу (останній помилково відносить створення більшовицьких фракцій на вересень 1917 р.)¹⁷

Дальша розробка проблеми в 40-х роках і першій половині 50-х зустрічається в працях М. І. Супруненка, С. М. Королівського та У. І. Рядніної¹⁸. Слід зазначити, що в деяких дослідженнях першої половини 50-х років трапляються значні перебільшення у визначенні процента представництва більшовицьких депутатів у деяких Радах. С. П. Кіхтев, наприклад, пише, що «під час перевиборів Луганської Ради у вересні 1917 р. більшовики завоювали там 95% місць»¹⁹. Відомо, що такого високого рівня більшовизації в цей період не було досягнуто ніде. Щодо Луганської Ради робітничих депутатів, то з 120 її членів на 1 жовтня зареєстровано 82 депутати-більшовики (68%), у виконкомі з 20 місць більшовикам належало 14 (70%)²⁰.

Значно активізувалася науково-дослідна робота з даної проблеми в середині 50-х років. Повніші відомості подають у своїх працях С. М. Королівський, В. Я. Борщевський, М. Г. Гончаренко, В. М. Терлецький та ін.²¹

¹³ І. Брагинский. Киевский Совет рабочих депутатов.— «Літопис революції», 1929, №№ 2, 3; Е. В и к т о р о в. Первый этап революции на Николаевщине.— «Летопись революции», 1927, №№ 2, 4; його ж. Николаевский Совет рабочих и военных депутатов.— «Літопис революції», 1929, № 4; Г. Куранов. Советы на Артемовщине между февралем и октябрем 1917 года.— «Летопись революции», 1927, № 5—6; В. Л о б а х и н. Харьковский Совет рабочих и солдатских депутатов в марте и апреле 1917 года.— «Літопис революції», 1929, № 4; І. Николаенко. Февральская революция в Луганске.— «Летопись революции», 1926, № 4; 1927, № 3; М. Л. Атлас. Борьба за Советы. Очерки по истории Советов в Крыму в 1917—1918 гг., Симферополь, 1933.

¹⁴ І. Николаенко. Назв. праця, стор. 38.

¹⁵ І. Брагинский. Назв. праця, стор. 30.

¹⁶ Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов, К., 1957, стор. 234, 277, 281, 283, 316.

¹⁷ Г. Куранов. Назв. праця, стор. 172.

¹⁸ М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «Українська література», 1942, № 12—14; його ж. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, К., 1948; його ж. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1951; У. І. Рядніна. Більшовицька організація Одеси в боротьбі за встановлення Радянської влади.— «Партробітник України», 1945, № 7; С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1947.

¹⁹ С. Кіхтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Октябрьской революции, К., 1954, стор. 120.

²⁰ Победа Советской власти на Украине, стор. 204.

²¹ С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957; його ж. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 р.— Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917—лютий 1918 рр.). К., 1957; його ж. До питання про представництво

У цих працях висвітлено виникнення Рад, їх склад, політику і діяльність на різних етапах революції, зростання і зміцнення в них впливу партії більшовиків. Слід зазначити, що автори часто обмежувалися рамками окремих промислових або адміністративних районів, недостатньо приділяли уваги діяльності більшовиків у період створення Рад на Україні після Лютневої революції і особливо боротьби проти угодівців та українських буржуазних націоналістів.

У другій половині 50-х років, в період підготовки до 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні, вийшли перші наукові дослідження з проблеми більшовизації Рад України. Значний науковий інтерес становлять статті С. М. Королівського, М. Г. Гончаренка, Ю. Є. Зика²². На значному архівному матеріалі та документах, використавши періодичну пресу та мемуарні джерела, вони показали вплив більшовицьких організацій України в утворенні та діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Деякі матеріали відображають співвідношення сил більшовиків та угодівців у Радах України в березні 1917 р., розкривають вплив більшовиків у Радах після розгрому корніловщини, напередодні Жовтневого збройного повстання. Прикро, що в цих працях недостатньо використано фактичний матеріал, особливо цифровий, а часом навіть трапляються помилки. Так, С. М. Королівський, показуючи вплив більшовиків у Радах Донбасу навесні 1917 р., наводить дані лише про Луганську і Краматорську Ради та їх виконкоми²³. Деякі автори по-різному трактують питання про етапи більшовизації Рад 1917 р.: С. М. Королівський починає цей етап періодом підготовки соціалістичної революції (березень—вересень 1917 р.), М. Г. Гончаренко та Ю. Є. Зик—розгромом корніловщини, а В. Г. Федоренко визначає проміжок часу від липня до жовтня 1917 р.²⁴ На нашу думку, цей процес був підготовлений усією попередньою роботою більшовиків у Радах, починаючи з перших днів їх утворення. В окремих районах вони більшовизувалися ще в період мирного розвитку революції (Луганська, Краматорська), розгром корніловщини лише дав новий могутній поштовх цьому процесові. В промислових районах і, насамперед, у Донбасі більшовизація Рад почалася раніше і проходила активніше у вересні—жовтні 1917 р., в інших районах цей процес завершився в період безпосередньої боротьби за перемогу влади Рад—у листопаді—грудні 1917 р. і навіть січні 1918 р. Це доведено науковими дослідженнями цієї проблеми істориками 60-х років. Хоча, забігаючи наперед, слід зауважити, що в окремих працях (наприклад, у І. І. Скрипниченка) висловлені безпідставні твердження, ніби тільки «після поразки корніловщини розпочався процес більшовизації Рад»²⁵.

Значно активізувалося вивчення даної проблеми в 60-х—на початку 70-х років²⁶.

України на II Всеросійському з'їзді Рад.—«УІЖ», 1960, № 4; В. Я. Борщевский и Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, чч. I, II, Днепропетровск, 1962; Н. Г. Гончаренко. Советы Донбасса в 1917 году. Март—декабрь 1917 г., Донецк, 1957; В. М. Терлецький. Ради на Київщині в 1917 р., К., 1957; його ж. Більшовики Київщини в боротьбі за створення і зміцнення Рад в 1917 р.—«УІЖ», 1957, № 2.

²² С. М. Королівський. Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Учені записки Харківського університету, т. 69. Труды историчного факультету, т. 4, 1956; його ж. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 році.—Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917—лютий 1918 рр.).—Збірник статей, К., 1957, стор. 218—255; М. Г. Гончаренко. Більшовизація Рад Донбасу (вересень—жовтень 1917 р.).—Наукові записки Луганського педінституту. Серія історична, т. 4, 1956; Ю. Є. Зик. Борьба с корниловщиной и большевизация Советов на Украине в 1917 г.—Труды Донецкого индустриального института. Серия общественных наук, т. 48, вып. 3, 1959.

²³ С. М. Королівський. Назв. праця, стор. 44.

²⁴ В. Г. Федоренко. Більшовизація Рад робітничих і солдатських депутатів Лівобережної України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (липень—жовтень 1917 р.).—Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, № 9, К., 1962.

²⁵ І. І. Скрипниченко. Большевики Украины—организаторы революционной борьбы масс в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—декабрь 1917 г.) (На материалах большевистских организаций Донецко-Криворожского бассейна). Автореферат, Днепропетровск, 1970, стор. 17.

²⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1961; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I, К., 1967; М. Г. Безпалко. Більшовики України в боротьбі за створення Рад після Лютневої революції.—Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, № 11, Видавництво Київського університету, 1963; її ж. Більшовики України в боротьбі за більшовизацію Рад у

Проте, питома вага суто історико-партійних праць все ж незначна. Однією з перших, досить вдалих, спроб монографічного висвітлення даної проблеми є книга О. І. Смолінчука, в якій узагальнено великий фактичний матеріал, що переконливо ілюструє загальні закономірності процесу більшовизації Рад та його особливості на Україні. Щодо її окремих недоліків, то про них вже йшлося в спеціальних рецензіях²⁷.

Автори праць, виданих у 60-х роках, на відміну від своїх попередників, ввели в науковий обіг широкий документальний, архівний матеріал, періодичну пресу і мемуарну літературу, належне місце відвели дослідженню організаційного періоду в історії Рад на Україні, а також визначенню кількості їх по окремих губерніях і в цілому по Україні. Уже в перші березневі дні 1917 р. Ради виникли в найбільших містах України²⁸.

З'ясовуючи час утворення районних і повітових Рад, дослідники зіткнулися з великими труднощами, викликаними відсутністю повних архівних матеріалів з історії місцевих Рад. Тому основними джерелами для відтворення цього процесу стали матеріали періодичної преси і мемуарна література. Так було встановлено утворення Ходорківської Ради (Сквирський повіт), Городищенської (Черкаський повіт), Коростишівської (Радомишльський повіт). В повітах Північної Таврії вони виникли в цей же період: 3 березня — в Бердянську, 4 — в Мелітополі, 7 — в Генічеську, 7 квітня — в Дніпровському повіті²⁹.

В літературі виробився усталений термін щодо часу виникнення більшості Рад — «на початку революції», «на початку березня» (Ніжинська, Криворізька, Котопська, Лубенська та ін.)³⁰, або «наприкінці квітня — на початку травня 1917 р.» (Тараща, Радомишль, Звенигородка, Малин, Фастів тощо)³¹.

На основі широкого фактичного матеріалу дослідники встановили, що в першій половині березня Ради робітничих депутатів з'явилися в промислових і всіх губернських центрах України, в багатьох повітах. Протягом квітня і в наступні місяці 1917 р. вони виникали в містечках та селах. Березень і квітень, таким чином, були місяцями масового виникнення Рад на Україні, періодом формування їх розгалуженої мережі.

Труднощі, пов'язані з встановленням часу утворення місцевих Рад, безпосередньо впливають на визначення їх кількості на Україні в досліджуваній період. Перші дані щодо кількості Рад у Донецько-Криворізькому басейні подаються В. І. Леніним, який пише, що у Катеринославській і Харківській губерніях діяло 132 Ради робітничих і 48 Рад солдатських депутатів³². До визначення загальної кількості Рад на Україні зверталися В. Я. Борщевський, М. Г. Гончаренко, П. Т. Щербина та ін. Відсутність звітності й статистики з організаційного будівництва Рад позбавляє можливості точно встановити їх кількість. Ю. М. Гамрецький стверджує, що в період мирного розвитку революції в 94 повітах України діяло не менше 252 Рад³³. Суттєві

період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (липень—вересень 1917 р.).— Там же; і і ж. Зростання впливу більшовиків у Радах на Україні (жовтень—грудень 1917 р.).— Наукові праці аспірантів кафедри історії КПРС. Видавництво Київського університету, 1964; і і ж. Борьба партійних організацій України за більшовизацію Советов в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.). Автореферат, К., 1965. і і ж. З історії боротьби більшовиків Південно-Західного краю за Ради в період підготовки соціалістичної революції.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 14, К., 1967; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя), К., 1966; його ж. Некоторые вопросы истории Советов на Украине в 1917 г.— «Вопросы истории», 1962, № 11; його ж. Про Ради Донбасу в 1917 р.— Велика Жовтнева соціалістична революція—корінний поворот в історії українського народу, К., 1966; його ж. Представництво України на II Всесоюзному з'їзді Рад.— «УІЖ», 1967, № 10; його ж. Совети рабочих депутатов Украины в 1917 году, Автореферат, К., 1970; С. М. Королівський. Виникнення і початок діяльності Рад на Україні в 1917 році.— Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник, вип. 4, 1967; А. І. Смолінчук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 — январь 1918 гг.), Львов, 1969.

²⁷ «Український історичний журнал», 1970, № 7.

²⁸ С. М. Королівський. Виникнення і початок діяльності Рад на Україні в 1917 р.— «Питання історії народів СРСР», вип. 4, Харків, 1967, стор. 4—5.

²⁹ О. Г. Овсієнко. З історії виникнення Рад у Північній Таврії.— «УІЖ», 1956, № 10, стор. 102—104.

³⁰ С. М. Королівський. Назв. праця, стор. 4—5.

³¹ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 26.

³² Ленинский сборник, т. XXI, стор. 46.

³³ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 28.

доповнення та аргументовані уточнення до видрукуваних праць з цієї тематики вліє П. Н. Тригуб^{34–35}.

Розглядаючи процес виникнення Рад у промислових і повітових містах України, дослідники цілком слушно зазначають, що спочатку керівництво в них належало коаліції дрібнобуржуазних партій. Однак причини цього явища часом пояснюються не зовсім правильно. Дехто з авторів посиляється на другорядні фактори: зайнятість робітників господарськими справами під час виборів; боротьба зі стихійним лихом; дезорганізаторська діяльність угодовців та ін. Безумовно, ці причини відіграли певну роль. Але, як відомо, В. І. Ленін, викриваючи махінації дрібнобуржуазних партій під час виборів до Рад, вчив бачити корінні класові причини тимчасових успіхів угодовців³⁶.

Враховуючи надзвичайну складність політичного моменту, VII (Квітнева) конференція РСДРП(б) поставила перед партійними організаціями завдання розгорнути всебічну діяльність всередині Рад, зміцнювати й посилювати в них вплив більшовиків. Партійні організації активізували свою роботу, вони створювали в Радах більшовицькі фракції, які ставили і добивались розв'язання питань, що відбивали життєві інтереси і потреби трудящих. Число прихильників більшовицької партії в масах зростало.

Як відображено в працях істориків 60-х — початку 70-х років, боротьба за Ради, за завоювання їх на свій бік посідала головне місце в діяльності більшовицьких організацій України. Автори розглядають цей процес в нерозривному зв'язку з розвитком буржуазно-демократичної революції і переростанням її в революцію соціалістичну, переконаливо доводять, що більшовизація Рад — це не одноразовий акт, а результат складного, тривалого процесу, який проходив протягом 1917 р. кількома етапами протягом кількох місяців (перший етап — з 27 лютого до 5 липня; другий — з 5 липня до 30 серпня; третій — з 31 серпня до 24 жовтня; четвертий — з 25 жовтня до 25 грудня).

В більшості Рад великих промислових центрів більшовицькі фракції оформилися в квітні—травні. В Луганській Раді робітничих депутатів з початку її існування діяла фракція більшовиків, до складу якої входили П. Воронін, З. Лялін, Г. Іванов, Г. Набивач, А. Пузирьов та ін. Вона, хоч і становила лише чверть її (25%), справляла великий вплив на роботу Ради, значною мірою визначала напрям її діяльності³⁷.

У виконкомі Краматорської Ради робітничих і селянських депутатів у березні 11 місць із 17 належало більшовикам; у Харківській Раді на той період із 140 депутатів було 15 більшовиків. На час організації більшовицької фракції (7 травня) їх число подвоїлося. Серед них були П. А. Кін, О. М. Іванов, В. В. Поляков, І. Ф. Котлов, О. Г. Скороход, О. К. Сербиченко та ін.³⁸

В перший період після Лютневої революції більшовицькі фракції були створені не в усіх Радах, бо після перемоги буржуазно-демократичної революції не скрізь існували більшовицькі організації, а в ряді міст діяли об'єднані з меншовиками організації РСДРП. Безумовно, це негативно позначилося на діях більшовиків таких міст, як Одеса, Херсон, Миколаїв, Юзівка, Вінниця, Полтава, Чернівці.

Проте слід зазначити, що й у містах, де існували самостійні більшовицькі організації, представництво їх у Радах було подекуди нечисленним. Так, у Конотопській Раді тільки 6 депутатів із 106 були більшовиками, а з 22 членів виконкому — 1³⁹.

Виступи більшовицьких представників у Радах, їх заклики вирішувати корінні проблеми революції переконували безпартійну частину депутатів у правоті ленінської партії. Навколо більшовицьких фракцій поступово об'єднувалися найсвідоміші безпартійні робітники. А з окремих питань на підтримку більшовицьких пропозицій виступали меншовики-інтернаціоналісти й ліві есери. Це, безумовно, зміцнювало позиції більшовиків у Радах і позитивно впливало на розв'язання актуальних питань в інтересах мас.

Після квітневої кризи Тимчасового уряду більшовики поставили питання про повсюдну зміну складу Рад. Криза переконливо свідчила, що єдиним виходом із ста-

^{34–35} П. Н. Тригуб. Про кількість Рад на Україні, їх партійний і соціальний склад в грудні 1917 — квітні 1918 року. — «УІЖ», 1972, № 1; його ж. Советское государственное строительство на Украине в период борьбы за установление и укрепление Советской власти (декабрь 1917 — апрель 1918 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1972.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

³⁷ В. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції, К., 1960, стор. 10.

³⁸ Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, стор. 47, 53; Харьков в 1917 году, Харьков, 1957, стор. 44.

³⁹ Большевицкие организации Украины..., стор. 198.

новища, яке склалося в країні, був перехід усієї влади до Рад, спроможних розв'язати корінні питання революції лише за умови зміни їх меншовицько-есерівського складу, поповнення більшовиками. Сама політична обстановка в країні спричинила дострокове проведення на Україні — в травні — червні 1917 р. — часткових перевиборів Рад. Досліджуючи підготовку і хід їх, історики відзначають, що більшовики керувалися ленінськими настановами, викладеними в «Проекті наказу при виборах делегатів до Рад робітничих і солдатських депутатів». Робота, проведена ними серед мас у цей період, дала позитивні результати. Про це свідчать підсумкові дані перевиборів.

Аналіз партійного складу новообраних Рад і виконкомів показує неухильне зростання впливу більшовиків у масах. Наприклад, у Київській Раді робітничих депутатів фракція РСДРП(б) збільшилася до 90 чол. і становила більше чверті загальної кількості депутатів. У виконком, всупереч посиленому опорові угодовців, більшовики провели 11 своїх депутатів і одержали в ньому 27,5% місць. Після перевиборів Одеської Ради більшовики становили близько чверті її складу, а з 15 членів президії Ради четверо — Г. Ачканов, Й. Кристаловський, В. Рудницький та Л. Рузер — були членами РСДРП(б).

Наприкінці червня — на початку липня відбулися перевибори Вінницької Ради. Фракція більшовиків, яка в березні складалася тільки з 3 чол., зросла до 19 чол., а в другій половині липня обласний комітет більшовиків Південно-Західного краю повідомляв ЦК РСДРП(б) про збільшення фракції вже до 25 чол. (загальне число членів Ради — 200 чол.)⁴⁰. Перевибори Катеринославської Ради дали більшовикам 35% місць, їх фракція за кількістю депутатів у першій половині серпня була першою порівняно з представництвом інших партій⁴¹.

На жаль, небереглося дуже мало даних про зміни партійного та соціального складу в багатьох Радах під час перших перевиборів. Тому історики не мають змоги відтворити в усій повноті тогочасний стан Рад у масштабах України. Проте й окремі дані, використані в працях, переконливо свідчать, що засилля угодовців у Радах було явищем тимчасовим, що авторитет більшовиків значно виріс і вони добилися помітних успіхів на часткових перевиборах Рад.

Різку зміну в політичну обстановку в країні внесли липневі дні 1917 р. Взявши участь у розгромі липневої політичної демонстрації петроградських робітників, угодовці остаточно перейшли в табір контрреволюції, перетворивши Ради в безвільний придаток буржуазного Тимчасового уряду та його органів на місцях. У зв'язку з цим більшовицька партія змінила свою тактику і тимчасово зняла лозунг «Вся влада Радам», оскільки за умов, які склалися, цей лозунг дезорієнтував би трудящих, створював у них ілюзію, нібито Ради, керовані меншовиками та есерами, могли взяти владу. Проте це не означало, що партія відмовилася від боротьби за владу Рад. «Ради можуть і повинні будуть з'явитися в цій новій революції», — писав В. І. Ленін, — але не теперішні Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею. Що ми і тоді будемо за побудування всієї держави за типом Рад, це так. Це не питання про Ради взагалі, а питання про боротьбу з даною контрреволюцією і з зрадництвом *даних Рад*»⁴².

Головним завданням, яке поставив Ленін перед більшовиками в цей період, було завоювання більшості в Радах, широка роз'яснювальна робота в масах і згуртування їх навколо партії, підготовка трудящих до нових революційних боїв проти буржуазії.

Діяльність більшовиків України всередині Рад і поза ними в цей період певною мірою висвітлена в працях українських радянських істориків. Значний фактичний матеріал дав авторам можливість розкрити роботу більшовиків у масах, підготовку перевиборів, створення виборчих комісій, показати гостру передвиборну боротьбу проти меншовиків та есерів. У дослідженнях наводяться деякі дані про результати перевиборів на великих промислових підприємствах України, де перевагу здобували більшовики. Зокрема, Харківський паровозобудівний завод, що серед своїх представників у Раді не мав доти жодного більшовика, обрав їх 11, київський «Арсенал» — 12 членів партії. У Катеринославі за список більшовиків було подано 35% голосів і обрано випробуваних ленінців В. Аверіна, Е. Квірінга, С. Гопнер, Т. Бондарева, Г. Петровського та ін. Перевибори Ради робітничих і солдатських депутатів Макіївського району 30 серпня закінчилися перемогою більшовиків. До виконкому її увійшли більшовики Ф. Рябцев (голова виконкому), В. Бажанов, Г. Ігнатов, Г. Кожем'якін, С. Кочеров, К. Лаврушин, І. Пассов.

У результаті перевиборів Харківської Ради фракція більшовиків зросла в чо-

⁴⁰ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році, стор. 154—155, 157, 160.

⁴¹ В. Борщевський. Боротьба за перемогу і зміцнення Радянської влади (березень 1917 — квітень 1918 рр.), Дніпропетровськ, 1959, стор. 19.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 166—167.

тири рази і нараховувала 120 більшовиків із загальної кількості депутатів 450 чол.⁴³ Проте вирішальний поворот до більшовизації Рад України, як і всієї Росії, стався наприкінці серпня, в дні боротьби проти контрреволюційного закладу генерала Корнілова. Після розгрому корніловщини процес більшовизації Рад посилювався з кожним днем. Трудящі виганяли з них соціал-угодовців, обираючи більшовиків та депутатів, які стояли на більшовицьких позиціях. Все частіше Ради приймали більшовицькі резолюції.

У вересні—жовтні 1917 р. на Україні процес більшовизації Рад проходив у складних умовах гострої боротьби більшовиків не тільки проти Тимчасового уряду, а й проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради та різного роду націоналістичних партій. Але, незважаючи на особливу складність обстановки на Україні напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, більшовики провели величезну роботу серед трудящих мас і досягли значних успіхів. Представників дрібнобуржуазних партій трудящі замінювали революційно настроєними робітниками й солдатами.

Це підтверджується даними вереснево-жовтневих перевиборів, проведених у промислових районах України. Більшовицькими за своїм складом стали Ясинуватська, Горлівсько-Щербинівська, Луганська, Макіївська, Юзівська, Київська, Слов'янська, Берестово-Богодучівська та Білянська гірничо-заводська підрайонна Рада робітничих і солдатських депутатів⁴⁴.

Яскравим свідченням посиленого переходу мас на більшовицькі позиції є також значні зміни в партійному складі виконавчих комітетів. Так, у виконкомі Луганської Ради стало 70% більшовиків, Лозово-Павлівської — 57%, Київської — 46,6%, Маріупольської — 44%, Миколаївської — 33%, Юзівської — 31%, Полтавської — 30% і т. д.⁴⁵

Ще недостатньо досліджено в історико-партійній літературі процес більшовизації Рад південних областей України, зміну їх партійного складу, зокрема під час вереснево-жовтневих перевиборів. Лише в статті П. І. Гарчева дано партійний склад Одеської Ради⁴⁶, де, до речі, вплив угодовців був стійким і тривалішим, ніж у промислових районах України. Проте, як свідчать документальні матеріали, й тут відбулися чималі зрушення в бік більшовизації.

В листі до ЦК РСДРП(б) від 8 жовтня 1917 р. повідомляли з Єлисаветграда, що «в місцевій Раді ще в вересні не було майже більшовиків, тепер їх уже 63 чоловіки і ми становимо 2-у по величині фракцію після українців (УСРП і УПСР — авт.), що нараховують майже 90 чоловік»⁴⁷.

А у Виконкомі Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів у цей час із 25—30 членів 5—6 чол.⁴⁸ були більшовиками.

Набутий за кілька місяців революції політичний досвід наочно переконав робітників, солдатів і селян у правоті більшовицьких лозунгів. Саме в цей час В. І. Ленін у листі до ЦК РСДРП(б) писав, що ситуація, яка склалася, сприяє взяттю влади, бо «більшість народу за нас»⁴⁹. В нових умовах більшовицька партія знову висунула тимчасово знятий лозунг «Вся влада Радам!», бо тепер влада мала перейти не до рук меншовицько-есерівських угодовців, а до більшовицьких Рад, тобто йшлося про встановлення диктатури пролетаріату.

Перемому більшовиків у боротьбі за вплив у Радах на кінець жовтня 1917 р. підтверджують матеріали про партійний склад делегатів України на II Всеросійському з'їзді Рад⁵⁰. С. М. Королівський, показавши суперечливість цифрових даних, наведених у різних наукових працях, вперше встановив партійну належність делегатів різних Рад, а Ю. М. Гамрецький дещо уточнив ці дані.

⁴³ С. М. Королівський. Назв. праця.— 36 статей, стор. 239; М. Г. Безпалко. Більшовики України в боротьбі за більшовизацію Рад у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (липень—вересень 1917 р.), стор. 6; М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, стор. 113; Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Випуск другий (1917—1920 рр.), Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 166.

⁴⁴ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 года), стор. 478, 626; М. Г. Безпалко. Зростання впливу більшовиків у Радах на Україні (жовтень—грудень 1917 р.), стор. 4 та ін.

⁴⁵ Ю. М. Гамрецький. Советы рабочих депутатов Украины в 1917 году. Автореферат, стор. 42.

⁴⁶ «История СССР», 1968, № 5, стор. 1.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 265, арк. 12.

⁴⁸ Там же, ф. 70, оп. 1, спр. 722, арк. 3.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 1.

⁵⁰ С. М. Королівський. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад; Ю. М. Гамрецький. Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад.

Наприкінці жовтня 1917 р. більшовики мали величезний вплив серед робітників і солдатів по всій Україні, але не всюди встигли його організаційно закріпити шляхом перевиборів Рад. Тому ще до жовтня 1917 р. подекуди вони не мали сталої більшості. Процес більшовизації остаточно був завершений уже під час переможної ходи соціалістичної революції по всій країні. Цей період боротьби більшовицьких організацій за Ради, за перетворення їх в органи державної влади висвітлено в працях, названих вище.

Протягом листопада—грудня 1917 р. партійний склад більшості Рад змінився, зміцніли позиції більшовиків у ряді виконкомів.

Завершальний етап цього процесу на Україні проходив у гострій боротьбі проти контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради—основної перешкоди на шляху становлення справді народних органів влади. В згаданих працях показано, як більшовизовані Ради України, спираючись на могутню підтримку революційних мас, почали проголошувати себе єдиними органами влади на місцях. Результатом цього була загальна вимога скинути Центральну раду й скликати Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Він відбувся 11—12 грудня в м. Харкові і проголосив Українську Радянську Республіку.

Керовані більшовиками Ради: робітничих, солдатських і селянських депутатів України, виконуючи рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад, організували робітників, солдатів і селян на розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради. В грудні 1917—січні 1918 рр. влада Рад перемогла на всій території України.

Дослідження українських вчених спростовують антинаукові твердження буржуазних істориків про те, нібито більшовикам України протягом 1917 р. загалом не вдалося досягти перемоги і що вони не контролювали міські Ради, крім Київської та Харківської аж до кінця грудня⁵¹.

Проте розробку цієї проблеми не можна вважати вичерпаною. В українській радянській історіографії ряд питань висвітлено ще не повно. Недостатньо досліджено процес більшовизації Рад у повітових містах і невеликих провінціальних містечках. Майже зовсім не вивчено процес більшовизації Рад селянських депутатів, хоч поодинокі приклади й наводяться в працях М. Г. Безпалко, В. Я. Борщевського, М. Г. Гончаренка. Слід детальніше розкрити роботу більшовиків у різних комісіях Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, їх боротьбу за розв'язання національного питання та інтернаціональне згуртування трудящих. Настав час створити фундаментальну узагальнюючу працю про боротьбу більшовицьких організацій України за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у 1917 р.

І. Ф. КУРАС, В. В. МУСІЄНКО

⁵¹ Л. Нагорна. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні, К., 1971, стор. 121.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

АНТИКОМУНІЗМ — ЗБРОЯ РЕАКЦІЇ¹

Видавництво політичної літератури.
К., 1972 р.

Сучасну літературу з критики буржуазної ідеології поповнила нова серія брошур «Антикомунізм — зброя реакції», підготовлена Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Брошури відзначаються актуальністю й ідеологічною загостреністю проблематики, науковою ґрунтовністю її розкриття. Питання, порушені в них, йдуть у руслі найважливіших напрямків сучасної ідеологічної боротьби.

Антикомунізм за сучасних умов є тим ідеологічним засобом, на який роблять головну ставку реакційні кола імперіалістичних країн. Широкий діапазон антикомунізму, його пристосовницькі методи розкриваються в брошурі П. Д. Ковалю «Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму». Автор відзначає, що антикомунізм виник в середині 40-х років XIX ст. як вияв реакції експлуататорських класів на створений К. Марксом і Ф. Енгельсом науковий комунізм, як опір поєднанню комуністичної ідеології з класовою боротьбою пролетаріату. З тих часів минуло більше століття, а антикомунізм не тільки не втратив, але й посилив свої «традиції» як головного антагоніста наукової ідеології та її втілення в практику революційного руху і соціалістичного перетворення суспільства. Як форма бур-

жуазної ідеології і спеціальної «науки», як вияв «соціальних передсудів», антикомунізм взяли на озброєння численні організації, що їх фінансує імперіалістична буржуазія.

П. Д. Коваль піддає критиці поширену серед буржуазних ідеологів концепцію «плюралізму моделей соціалізму», розкриває її фактичне суспільно-політичне призначення — захист буржуазного ладу. На наш погляд, акцентування уваги тільки на висвітленні соціально-політичного змісту концепцій «плюралізму моделей соціалізму» недосить для їх всебічної критики. Варто було б критично розглянути окремі положення, на яких спекулюють теоретики «плюралізму» соціалізму, дати ґрунтовніший аналіз хоча б деяких варіантів цих концепцій.

Брошури В. В. Косолапова та Б. В. Попова відзначаються проблемним спрямуванням матеріалу. Це знайшло певне відбиття вже в їх назвах. У праці В. В. Косолапова розглядається проблема майбутнього розвитку суспільства, впливу на цей процес науково-технічної революції. Автор спрямовує вістрі критики також на викриття буржуазних моделей майбутнього «єдиного індустріального», «постіндустріального» та «постреволюційного» суспільства, теорій буржуазних футурологів. Буржуазні теоретики в центр своєї уваги ставлять суто технологічні зміни, зумовлені сучасною науково-технічною революцією; вплив же суспільних відносин на темп, спрямування і наслідки цих змін вони відносять до несуттєвих факторів. Ідеологічною підвалиною подібних тверджень є антикомунізм. Автор брошури підкреслює, що буржуазні ідеологи, відображаючи ставлення буржуазії до об'єктивного ходу історії, основну увагу звертають на тлумачення в дусі антикомунізму саме тих положень марксизму-ленінізму, з яких випливає висновок про неминучість переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму як закономірного майбутнього всього людства.

У розділі «Майбутнє в соціальних прогнозах буржуазних ідеологів» піддаються критиці теорії «єдиного індустріального суспільства», «конвергенції», «постіндустріального» суспільства. Слід зауважити, що заслугою як автора даного дослідження, так і авторів інших брошур рецензованої

¹ П. Коваль. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму (96 с.); В. Степаненко. Критика сучасних буржуазних теорій класового миру між капіталістами і робітниками (130 с.); Н. Поліщук. Буржуазна мораль на службі антикомунізму (76 с.); Б. Попов. Проти буржуазних теорій демократичного управління виробництвом (96 с.); А. Бичко, І. Бичко. Чи є справді гуманною буржуазна «філософія людини» (79 с.); В. Косолапов. Неспроможність буржуазних прогнозів розвитку суспільства (98 с.); Л. Беренштейн. Критика ідеології сionізму — різновидності антикомунізму (104 с.).

серії, є оперування новим матеріалом. У третьому розділі брошури розглядається концепція воєнної футурології. Автор показав, що в працях буржуазних теоретиків з даної проблеми — Г. Кана, А. Вінера, К. Боулдінга, К. Дейча, С. Гофмана та інших — цілком ігнорується тенденція розвитку сучасності, миролюбна зовнішня політика соціалістичних країн, наростання антиімперіалістичних рухів; війни ж розглядаються як позаісторична категорія, незалежна від соціальної структури суспільства. Таке розуміння природи воєнно-політичних конфліктів, пише автор, аж ніяк не можна визнати науковим. Історичний розвиток людства перекопливо свідчить, що війни пов'язані з існуванням класового суспільства. Зокрема, імперіалізм як соціальний лад обтяжений потенціальною можливістю виникнення воєнно-політичних криз. Ця можливість криється в його економічному базисі, в політиці.

В останньому розділі брошури розкриваються причини і наслідки деформуючого впливу капіталізму на процес розвитку науково-технічної революції, підкреслюються переваги соціалістичного ладу в стимулюванні науково-технічного прогресу.

Праця Б. В. Попова присвячена розкриттю класової суті «наукового менеджменту» як однієї з новітніх ідеологічних концепцій імперіалізму. Розкриваючи теоретичну неспроможність менеджменту, автор аналізує деякі найважливіші поняття теорії управління, зокрема категорії мети і суб'єкта управління. Теоретики менеджменту намагаються заперечити той принциповий факт, що капіталізм з його класовим гнобленням та конкуренцією, якої не усуває і сучасна державно-монополістична організація, не має й не може мати єдиної для всього суспільства мети виробництва.

Б. В. Попов аналізує деякі методологічні питання теорії управління. Так, приватно-власницький характер буржуазного виробництва призводить до того, що буржуазна теорія організації виробництва не може позбутися рис «економічної робінзоніади». Вона склалася (і здебільшого залишається такою й досі) як теорія підприємства. Методологічно неправильно, пише автор, будувати теорію соціальної організації, починаючи з аналізу окремого підприємства або корпорації, як це роблять буржуазні економісти й соціологи (стор. 54). Він висвітлив і таке важливе питання, як критика розв'язання в теорії менеджменту проблеми суб'єкту управління виробництвом. Ідеологи імперіалізму навмисне звужують поняття суб'єкта управління, зводять його лише до функцій менеджера, якого проголошують «джерелом організації»; причому діяльність менеджера наділяється рисами нейтральності, чистої «раціональності», обумовленої лише наукою. Насправді ж творцем суспільної сили є виробничий колектив. Але капіталізм присвоює силу об'єднаної праці

трудящих і прагне обернути її проти них же.

Робітничий клас капіталістичних країн не мириться з системою соціального гноблення і експлуатації. Своєю економічною і політичною боротьбою він доводить, що імперіалістична буржуазія вже не є повновладним господарем виробництва. Б. В. Попов простежує еволюцію буржуазних уявлень про цей об'єктивний процес, показує соціально-економічні причини переходу буржуазії від використання «наукового управління» Тейлора до концепції «людських відносин» Мейо, розкриває класову спрямованість цих концепцій, піддає критиці методи маніпулювання свідомістю трудящих, застосовувані на капіталістичних підприємствах.

В. А. Степаненко у своїй праці продовжує розпочаті в попередніх брошурах серії аналіз і критику буржуазних «теорій», сфабрикованих апологетами сучасного капіталізму. Розгляд впливу науково-технічного прогресу на форми регулювання економічних процесів і підвищення ефективності праці, зміну в класовій структурі капіталізму, а також аналіз відповідних ідейних інтерпретацій цих процесів у працях буржуазних ідеологів — це питання актуальні й важливі. В. А. Степаненко головну увагу звертає на розкриття реакційного, антинародного характеру сучасного державно-монополістичного капіталізму та безпідставності різноманітних варіантів буржуазних теорій «трансформації» капіталізму. Критикуючи буржуазні економічні теорії «людських відносин», «політики доходів» та «участі в прибутках», а також соціологічні теорії «єдиного індустріального суспільства», «конвергенції» капіталізму й соціалізму, автор не уник надмірної розтягнутості, повторень, певного еклектизму.

Етична й філософсько-гуманістична проблематика представлена брошурами А. К. Бичко, І. В. Бичка «Чи є справді гуманною буржуазна «філософія людини?» та Н. П. Поліщука «Буржуазна мораль на службі антикомунізму». Авторам вдалося поєднати філософську аргументованість і доступність викладу. Вони вводять читача в коло тих актуальних філософських і етичних проблем, на постановці й вирішенні яких спекулює сучасний антикомунізм.

А. К. Бичко, І. В. Бичко на значному фактичному матеріалі з іноземних першоджерел розкривають псевдогуманну свідомість великої і строкатої групи шкіл сучасної буржуазної філософії, яких об'єднує спільне прагнення — видати себе за представників «справжньої» філософії людини. Керуючись ленінським методологічним принципом критики ідеалістичної філософії про ідеалізм як однобічне «роздвання» однієї з сторін пізнавального процесу, автори показують, що буржуазна «філософія людини» виростає з патологічного перебільшення і, отже, спотворення реального факту зростання ролі суб'єктив-

ного фактора в нинішньому світі. Гносеологічні корені «філософії людини» закріплюються й утверджуються класовими інтересами буржуазії, яка нині втратила об'єктивно-історичний ґрунт існування і тому будь-що прагне знайти «новий ґрунт», хай навіть це буде хитке драговиння суб'єктивного ідеалізму.

Одним з найцікавіших є розділ, у якому піддано критиці поширені серед дрібної буржуазії концепції свободи, які, по суті, отожднюють її з сваволею. Філософським джерелом подібного тлумачення є твори таких популярних у буржуазних колах філософів, як Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Маркузе та ін. Авторні брошури розкривають як філософсько-теоретичну неспроможність цих «кумирів» буржуазної публіки, так і їхню політичну реакційність, яка стає особливо виразною, як тільки подібні «теорії» стають керівництвом до дії. Важливо, що автори брошури не обмежуються просто критикою тієї або іншої буржуазної точки зору, а з кожного тункту розкривають марксистську позицію.

Праця написана живою, популярною мовою.

В брошурі Н. П. Поліщука розкривається роль буржуазної етики в системі ідеології антикомунізму, буржуазних моральних цінностей у створенні морального і психологічного клімату, зручного для в'язування масам ідеології антикомунізму, роль цієї ідеології в процесі моральної деградації буржуазного суспільства. З наш час — час гострої ідеологічної боротьби буржуазна ідеологія максимально активізує свої зусилля в галузі ідейної, моральної та психологічної обробки мас метою збереження сфери свого впливу, яка дедалі звужується в результаті поширення наукової ідеології марксизму-ленінізму, ідеалів соціалізму і національного визволення. Мораль належить до об'єктів посиленого наступу буржуазної ідеології. Адже взаємини людини і суспільства, втілені у моральних почуттях, нормах, принципах, ідеалах і відповідних вчинках та діяльності людей, є важливою сферою функціонування суспільства. Автор розкрив класову функцію буржуазної ідеології, буржуазні теоретичні адресують, нав'язують трудящим мораль і етику примирення з капіталістичною дійсністю; панівні ж класи спираються на мораль насильства та ндивідуалізму.

Н. П. Поліщук аналізує також і сферу моральної свідомості та її осмислення в учасній буржуазній етиці, яка виступає загальному руслі розвитку буржуазної ідеології. Автор звертає увагу на специфіку вияву антикомунізму в етиці. Вона олягає в теоретичному спекулюванні на остановці і розв'язанні таких питань етики, які стосуються загальнолюдських моральних цінностей (морального ідеалу,

свободи, елементарних моральних норм співжиття).

Своїй загальнотеоретичні висновки автор підтверджує конкретним аналізом праць сучасних буржуазних філософів, соціологів, етиків (Ж. Елюля, Р. Сегала, А. Трейса, В. Обенхауса та ін.).

У критиці ідеології антикомунізму знайшло відображення й спростування однієї з найреакційніших форм сучасної буржуазної ідеології націоналістичного спрямування — ідеології сїонізму. Праця Л. Ю. Беренштейна присвячена викриттю ідеологічних засад сїонізму (на відміну від основної маси брошур з цієї тематики, в яких акцентується увага на практиці сїонізму). З марксистсько-ленінських позицій автор викрив еклектичний в теоретичному відношенні і реакційний в ідейно-політичному спрямуванні характер ідеології сїонізму, показав, що найрельєфнішою рисою сїоністської ідеології є її тісне переплетіння з антикомунізмом. У лоні сїонізму знаходять сприятливий ґрунт концепції, що проповідують ідеї контрреволюційного насильства, антирадянщини. В розділі «Фальсифікатори політики КПРС, радянської дійсності» показано, що сїонізм широко вдається до фальсифікаторських прийомів та ідейного шантажу, перекручуючи марксистсько-ленінське вчення, політику комуністичних партій, зводючи наклепи на радянську дійсність.

Критикуючи сїонізм, Л. Ю. Беренштейн показав його внутрішню слабкість та ідейну безперспективність, обумовлену несумісністю з корінними інтересами прогресивного розвитку людства, зокрема реальними інтересами соціального, національного і культурного розвитку єврейського народу.

Серія брошур «Антикомунізм — зброя реакції» актуальна за тематикою, наукова за викладом і ідейно гостра. До написання брошур були залучені фахівці з економіки, історії, філософії, етики. Але, на жаль, коло авторів обмежене лише науковцями Києва, а бажано було б залучити фахівців з інших міст республіки.

Інституті історії партії ЦК КП України варто продовжити розпочату корисну справу і випустити серію брошур з філософських питань теорії наукового комунізму, як, наприклад, закономірності розвитку сучасного світового революційного процесу, світового комуністичного і робітничого руху; закономірності переходу від соціалізму до комунізму; зміни в соціальній структурі соціалістичного суспільства; критика тенденцій соціальної однорідності; колектив і особа; найефективніші шляхи розвитку матеріально-технічної бази комунізму; поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму; закономірності розвитку соціалістичного суспільства; роль масових комунікацій та ін.

М. С. Багмет, І. П. Стогній.

**ПОЛТАВСКИЙ
ТЕПЛОВОЗОРЕМОНТНЫЙ ЗАВОД
ИМЕНИ А. А. ЖДАНОВА.**

*Очерк истории. Авторский коллектив:
Т. В. Гаевой, Н. Н. Губерский (редактор),
П. Н. Емец (руководитель),
А. Н. Ивахненко, И. А. Овсий,
Н. А. Семененко, А. С. Тимошенко,
изд-во «Прапор», Харьков, 1971, 175 с.*

Книга, що рецензується, змістовна, побудована головним чином на архівних матеріалах. Вона певною мірою заповнює прогалину у вивченні історії перших паровозоремонтних підприємств, їх ролі у формуванні робітничого класу України.

Нарис складається з дванадцяти розділів, у яких на конкретних прикладах розкрито славні революційні, бойові й трудові традиції робітничого колективу одного з найстаріших підприємств України, досліджено, як колишні залізничні майстерні з відстаючою технікою вирости після перемоги соціалістичного ладу в сучасне підприємство з передовою технологією виробництва.

В розділі «Перші кроки» висвітлено події 60-х років XIX ст., коли російське акціонерне товариство приступило до прокладання залізниці від Харкова до Кременчука. 1 серпня 1870 р. пішли поїзди на дільниці Полтава—Кременчук, а ще через рік — Полтава—Харків.

Довго вважалось, що Полтавські паровозоремонтні майстерні виникли в 1873 р. Та при дослідженні архівних джерел виявилось, що засновано майстерні значно раніше. Вже з самого початку експлуатації залізниці виникла необхідність ремонтувати паровози й вагони. З цієї метою на станції Полтава були споруджені два виробничі приміщення Головних паровозних майстерень Харківсько-Миколаївської залізниці. Вони почали працювати 15 березня 1871 р. З цього часу й веде свою історію нинішній тепловозоремонтний завод.

Використовуючи цікаві історичні факти, автори детально висвітлюють поступове зростання класової свідомості робітників майстерень, організацію марксистських гуртків, розгортання страйкового руху. Перший марксистський гурток на Полтавському залізничному вузлі був створений у 1893 р. О. Г. Шліхтером.

У праці наводиться чимало імен активних членів соціал-демократичного гуртка. Серед них — П. Т. Носенко, А. В. Мікерін, К. І. Дяченко, М. Г. Капустянський, М. Ф. Калениченко та ряд інших. Завдяки активній роботі підпільного гуртка робітники майстерень читали ленінську «Искру». У квітні 1902 р. Полтавський комітет РСДРП розмножив на гектографі прокламацію «Про селянські бунти», що було живим відгуком на розгортання селянського руху в Харківській та Полтавській губерніях.

Значний інтерес викликає та частина

праці, де йдеться про бурхливі події 1905–1906 рр. та підпільну діяльність більшовиків серед робітників підприємства перед Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Цій темі присвячені розділи «Роки випробувань» і «На шляху до Жовтня».

Досліджуючи історію страйкової та барикадної боротьби робітників залізничних майстерень, автори підводять читача до висновку, що і в тяжкі часи століпінської реакції пролетаріат майстерень, запалений і натхнений ленінськими ідеями, ще більше загартовувався, готуючись до нових революційних битв.

Особливо активно почала діяти партійна група майстерень восени 1913 р., коли її очолив член Полтавського комітету РСДРП В. І. Шефер. Він розповсюджував серед робітників більшовицьку «Правду». Матеріальна допомога полтавських робітників цій газеті була настільки значною, що про неї схвально відгукнувся В. І. Ленін у статті «Підсумки піврічної роботи».

У розділі «За владу Рад» авторам праці вдалося послідовно висвітлити боротьбу робітників залізничних майстерень проти Центральної ради та німецьких окупантів. Адже в роки громадянської війни бойові дії розгорталися здебільшого навколо залізниць та залізничних вузлів.

П'ятий розділ присвячено відбудові народного господарства, налагодженню залізничного транспорту. Ленінську вказівку про якнайшвидше налагодження роботи транспорту активно втілювали в життя перші комісари майстерень О. Я. Омелюженко, В. І. Баскевич, І. Б. Рибкін.

У нарисі автори досліджують і партійно-політичну роботу та зростання партійного осередку підприємства. Так, якщо в 1922 р. в майстернях налічувалося 12 комуністів, то вже у 1923 р. — 80. Це був згуртований колектив, який користувався великим авторитетом серед залізничників. Звертають на себе увагу свідчення про створення на підприємстві у вересні 1920 р. дворічної школи ремісничого навчання, яка невдовзі була реорганізована в школу ФЗН. За підрахунками авторів, протягом 20 років свого існування школа ФЗН підготувала для транспорту більше 2 тис. кваліфікованих робітників. Високо оцінили роботу школи голова ВУЦВК Г. І. Петровський і Народний Комісар шляхів сполучення СРСР А. А. Андреев, які побували тут.

Переконливо написані сторінки про роль заводських комуністів у боротьбі за перетворення в життя планів перших п'ятирічок. Саме більшовицький осередок першим виступив за скорочення строків капітального ремонту. В жовтні 1930 р. полтавські паровозоремонтники досягли небачених доти успіхів, встановили два світових рекорди швидкості та якості ремонту локомотивів.

Мирна праця колективу підприємства була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР. Про трудові й рагні подвиги робітників паровозоремонт-

ного заводу розповідає розділ «В полум'ї війни».

Шість останніх розділів книжки присвячені грандіозним звершенням, здійсненим колективом заводу в післявоєнні роки, а також сьогоднішнім дням.

Заслугою авторів є те, що вони вперше ввели до наукового обігу чимало нових фактів, про які говориться в матеріалах партійних і державних архівів.

Відзначаючи позитивні якості книжки, треба сказати й про її недоліки. Зміст окремих розділів висвітлено поверхово. Так розповідь про участь робітників заводу у виконанні перших п'ятирічок охоплює 20-річний період, тоді як решта шість роз-

ділів розглядають період у 25 років. У II і III розділах слід було висвітлити органічний зв'язок боротьби робітників полтавських залізничних майстерень із всеросійським робітничим революційним рухом. Структура праці була б стрункішою, якби відкривав її розділ з короткою характеристикою причин інтенсивного будівництва залізниць та розвитку залізничного транспорту в 60—70-х роках XIX ст.

Проте вказані вади не зменшують загальної цінності рецензованого дослідження, яке є потрібним посібником для тих, хто виховує робітничу зміну, хто любить і вивчає свій рідний край.

М. А. Якименко

*О. О. КУЧЕР. РОЗГРОМ ЗБРОЙНОЇ
ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ
НА УКРАЇНІ В 1921—1923 рр.,*

*Видавництво Харківського університету,
Харків, 1971, 171 с.*

Після громадянської війни героїчний радянський народ під керівництвом ленінської партії приступив до мирної творчої праці в будівництві соціалізму. Але в перші післявоєнні роки йому довелося ще подолати чимало труднощів. Поряд з глибокою розрухою в народному господарстві та голодом серйозну небезпеку становила збройна внутрішня контрреволюція. Висвітленню актуальної та недостатньо розробленої проблеми боротьби трудящих України за повну ліквідацію куркульських і білогвардійських банд та підпільних контрреволюційних організацій у 1921—1923 рр. присвячена монографія О. О. Кучера.

Рецензована праця відзначається чіткістю структурної побудови, постановкою важливих проблемних питань, глибоким науковим аналізом фактичного матеріалу і переконливими висновками. Звертає увагу широта методологічної та джерелознавчої бази. Для написання книжки автор використав твори В. І. Леніна, опубліковані документи партійних і радянських органів, фонди центральних (союзних і республіканських) та багатьох місцевих архівів, періодичну пресу, археографічні збірники, мемуарну літературу тощо.

Дослідник показав винятково важливу роль В. І. Леніна в організації боротьби з бандитизмом на Україні. В постанові Ради Праці і Оборони від 6 грудня 1920 р., підписаній вождем, відзначалося, що «очищення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питання життя і смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської Федерації та її міжнародного становища» (стор. 37). Володимир Ілліч постійно стежив за обстановкою на Україні і подавав укра-

їнському народові всебічну допомогу в зміцненні Радянської влади.

У праці ґрунтовно охарактеризовано політичні, економічні та воєнні заходи Комуністичної партії і Радянської держави по мобілізації трудящих на розгром збройної куркульської контрреволюції. Історик називає імена багатьох визначних партійних і державних діячів, полководців, безпосередніх учасників та сучасників тих подій.

О. О. Кучер всебічно розкрив соціальну базу внутрішньої збройної контрреволюції, чим створив уявлення про складність боротьби за повний розгром контрреволюційних сил. Наведені дані про куркульське землекористування, визначено його питому вагу напередодні Жовтня. Автор прийшов до висновку, що «сільська буржуазія вже в 1917 р. стала найбільш впливовою силою в економічному житті села, особливо на Лівобережжі та в степових районах України, де на цей час склалися реальні передумови для гострих соціальних битв між селянством і куркульством» (стор. 13—14). Проте він дещо перебільшив роль куркульських господарств Півдня України, стверджуючи, що куркулі тут становили 30% усього населення (стор. 13). Авторів доцільно було б проаналізувати зміни в соціальних відносинах за роки громадянської війни, особливо в районах активних контрреволюційних дій.

Дослідник переконливо довів, що, незважаючи на окремі розкодження, політичною основою програми махновщини і петлюрівщини була насамперед боротьба проти Радянської влади і Комуністичної партії. Саме на цій основі знаходили спільну мову і вели свої дії куркульські політичні банди різних відтінків.

О. О. Кучер описав тактичні засоби, методи та прийоми боротьби контрреволюції проти влади трудящих. Нещадний терор проти партійних і радянських працівників, червоноармійців і бійців загонів ЧОП, зрив хлібних кампаній і диверсії на шляхах сполучення — такий далеко не повний перелік дій контрреволюційних банд.

Героїчні бої збройних сил республіки проти Махна та інших куркульських зграй наприкінці 1920 — на початку 1921 р. дали можливість в основному розгромити перший масовий виступ контрреволюційних сил. Проте повна ліквідація бандитизму могла відбутися лише при проведенні важливих економічних і політичних заходів Радянської влади, які б забезпечили зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством. Політика воєнного комунізму за умов мирного будівництва вичерпала себе і не відповідала новим завданням. Продрозверстка, як говорив В. І. Ленін, «заважала піднесенню продуктивних сил і стала основною причиною глибокої економічної і політичної кризи, на яку ми наткнулися весною 1921 року»¹.

Лише з переходом до непу, заміною розверстки продподатком, розвитком товарообігу, поширенням соціалістичного кооперування на селі частина середнього селянства, яка була під впливом куркуля, відмежувалась від куркульського бандитизму і повела боротьбу з ним. Велику роль у розгромі сил контрреволюції відіграла також аграрна політика Радянської влади. 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв закон про закріплення трудового землекористування. Це створило у трудячого селянина впевненість у непорушності нових земельних відносин на селі, вселяло довіря до Радянської влади, сприяло зміцненню союзу робітничого класу і трудячого селянства. Важливим політичним актом Радянської держави у боротьбі з куркульським бандитизмом була постанова V з'їзду Рад України про амністію, яка дозволяла учасникам банд порвати з тяжким минулим, скласти зброю і стати на шлях чесної і сумлінної праці.

Перехід до непу на Україні відбувався в складних економічних і політичних умовах. На I Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.) наголошувалося на необхідності особливої обережності у справі проведення нової економічної політики, бо на Україні ще не була остаточно ліквідована внутрішня громадянська війна серед селянства². Слід враховувати, що перехід від продрозверстки до продподатку в ряді губерній України почав здійснюватися не з березня-квітня, а з липня-серпня 1921 р. Продовольчим органом доводилось спочатку закінчувати збирання продрозверстки і поступово переходити до продподатку. Це певною мірою створювало ґрунт для поживлення бандитизму і затягувало строки його повної ліквідації.

На великому фактичному матеріалі О. О. Кучер зумів показати, яких масштабів набула боротьба з різного роду бандитськими зграями. Він докладно охарактеризував (глави III, IV) діяльність ор-

ганів ВУЧК—ДПУ, збройну боротьбу органів міліції та чопівців, чітко змалював бойові операції частин Червоної Армії проти петлюрівців і махновців. Разом з тим автор висвітлив місце і роль незможного селянства України у викоріненні бандитизму. Він показав всенародний характер боротьби з контрреволюцією. Організатром цієї боротьби були ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. На фронт боротьби з контрреволюцією направлялися кращі комуністи і комсомольські осередки республіки (більше 300).

Ліквідація бандитизму на Україні стала важливою передумовою успішної відбудови народного господарства республіки. Вона зміщила українську радянську державність, нанесла нищівний удар буржуазно-націоналістичній контрреволюції і забезпечила активну участь трудящих республіки в соціалістичному будівництві.

Характеризуючи складну проблему розгрому збройної внутрішньої контрреволюції на Україні, О. О. Кучер пішов далі від попередніх дослідників. Це особливо стосується висвітлення заключного етапу боротьби з бандитизмом у 1922—1923 рр. (глава IV). Історики показували переважно події 1921 р. і зрідка 1922 р., в той час як боротьба, як це доводить автор, продовжувалася аж до кінця 1923 р. Те ж можна сказати і про деякі аспекти, що розкривають заходи КП(б)У і уряду УРСР щодо організації розгрому збройної куркульської контрреволюції в умовах перших років непу (глава II).

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, слід вказати й на окремі її недоліки. Так, наприклад, на стор. 65 дослідник пише, що політика воєнного комунізму *деякою мірою* (підкреслення наше. — П. Д. і В. Л.) торкалася інтересів селян. З таким твердженням погодитись не можна. Політика воєнного комунізму істотно зачіпала інтереси селян, але вони підтримували її, розуміючи, що це був єдиний засіб у боротьбі проти спроб реставрації влади поміщиків і капіталістів. В книжці недостатньо показано роль місцевих Рад, робітничих колективів і комсомолу республіки у боротьбі з бандитизмом. Це, мабуть, пояснюється невеликим обсягом дослідження (9,5 друк. арк). Відсутній також огляд джерел. Подекуди зустрічаються нечіткі формулювання (стор. 18, 46), перекручення географічних назв (стор. 56, 151), друкарські помилки (стор. 102) тощо.

В цілому ж монографія О. О. Кучера є вагомим внеском у розробку питань боротьби з контрреволюцією в перші роки непу. Праця має не тільки теоретичне та пізнавальне, а й велике виховне значення, особливо для молоді. Рецензоване видання написане хорошою мовою і чітким стилем, його з інтересом прочитають не тільки фахівці, а й широкі кола любителів історії.

П. М. Денисовець,
В. Є. Лобурець

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 39.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 111.

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ССР, Т. 1.
ПЕРШАБЫТНААБШЧЫННЫ ЛАД
НА ТЭРЫТОРЫ БЕЛАРУСІ.
ЭПОХА ФЕАДАЛІЗМУ,**

*выдавецтва «Навука і тэхніка»,
Мінск, 1972, 632 с.*

**ІСТОРІЯ БІЛОРУСЬКОЇ РСР. Т. 1.
ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД
НА ТЕРИТОРІЇ БІЛОРУСІІ.
ЕПОХА ФЕОДАЛІЗМУ,**

*вид-во «Навука і тэхніка»,
Мінск, 1972, 632 с.*

На початку 1972 р. вийшов з друку перший том багатотомної синтетичної наукової праці з історії Білоруської РСР. В ній висвітлюється історія білоруського народу від первіснообщинного ладу до середини XIX ст. За планом цього видання має бути п'ять томів: два томи розповідають про історію до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і три — про Радянський період.

У першому томі висвітлюється історія первісного суспільства від палеоліту до початку занепаду родового ладу і формування феодальних відносин, показується розвиток феодального ладу в Білорусії, закріпачення селян, зростання феодального гніту, роль міст, загострення класової боротьби, розпад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин.

Усі розділи написані на належному науковому рівні, хорошою літературною мовою, насичені великим фактичним матеріалом. У томі вміщено чимало документів та матеріалів, вперше введених до наукового обігу. Авторні творчо використали досягнення російських, українських, литовських, латиських, польських та інших істориків.

Позитивним є те, що в дослідженні основну увагу приділено висвітленню життя та трудової діяльності людей на території білоруських земель на різних етапах історичного процесу. На конкретному матеріалі історики всебічно показали роль народних мас в історії — творців матеріальних і культурних благ. У праці вірно зазначено, що на території Білорусії протягом VI—IX ст. відбувався швидкий процес розпаду родового суспільного ладу і формувались феодальні відносини, виникли необхідні умови утворення феодальних князівств, які були об'єднані в одну давньоруську державу — Київську Русь. Авторні показали прогресивне значення Київської Русі в розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі, міст і культури на території білоруських земель. За часів давньоруської держави кривичі, радимичі, дреговичі й полочани підтримували економічні, політичні й культурні зв'язки з населенням усїєї Русі.

На сторінках тому вірно підкреслюється, що ще за часів Київської Русі зародились братерські дружні відносини між слов'янським населенням Східної Європи, які позитивно впливали на дальші взаємини між ними у період формування російської, білоруської та української народностей, сприяли дальшому їх економічному, політичному і культурному розвитку і спільній боротьбі проти нападів татарських орд, німецьких лицарів, литовських і польських феодалів.

Цілком виправданним є те, що основну увагу приділено висвітленню соціально-економічного та суспільно-політичного життя трудящих мас. У праці вірно зазначено, що в Білорусії протягом XV—XVII ст. найкращі орні землі, ліси, пасовиська та інші угіддя були загарбані магнатами, шляхтичами і духовництвом, а місцеве населення покріпачено, позбавлене звичаєвих громадських прав. Сільські общини і копні суди втрачали свої попередні права, а селянам категорично заборонялось скаржитись на феодалів, урядовців тощо. В роботі йдеться про повинності селян, посилення феодально-кріпосницького, національного і релігійного гніту. Наведено багато прикладів, які свідчать про тяжке становище різних груп сільського населення, зростання натуральної і грошової ренти, панщини, посилення політичного панування землевласників над селянами (стор. 194—196).

Проте необхідно підкреслити, що радянські білоруські історики слабо дослідили проблему розвитку продуктивних сил Білорусії доби феодалізму. Це певною мірою позначилось на науковому рівні рецензованої праці. Наприклад, історики не змогли на конкретному матеріалі показати еволюцію феодальної ренти, зростання податків та інших повинностей різних груп сільського населення за досліджуваний період. Навіть не розкрито процес закріпачення селян на білоруських землях на різних етапах, посилення феодально-кріпосницьких відносин, не показана роль місцевих та іноземних феодалів.

Значно повніше і глибше розкрито процес розвитку ремесла, промислів, торгівлі, зростання міст і містечок, заснування нових міських поселень, збільшення міського населення, піднесення його політичної активності. На підставі конкретного фактичного матеріалу висвітлено трудову та творчу діяльність населення міст, їх адміністративний лад, наведено багато конкретних прикладів боротьби трудящого населення проти наступу феодалів та урядовців за своє самоврядування і незалежність.

Досить вдало і на належному науковому рівні написано розділ про визвольну війну білоруського народу проти панування литовських і польських феодалів. У цьому розділі найкраще показані економічні й політичні зв'язки трудящих мас українського і білоруського народів, висвітлена їх спільна боротьба за своє соціальне і на-

ціональне визволення, за зміцнення братерської дружби з російським народом.

Значне місце відведено висвітленню історії білоруського народу в XVIII—першій половині XIX ст. Цей період у історіографії досліджений ґрунтовніше. На фактичному матеріалі розкрито даліше зростання феодального землеволодіння, в результаті чого більша частина земель Білорусії перейшла у власність магнатів, шляхти і церкви. Досить ґрунтовно показане соціально-економічне і політичне становище різних груп сільського населення, зростання феодальної ренти і погіршення становища трудящих мас.

Крім того, висвітлюється класова боротьба трудящих мас білоруського народу проти настання феодалів і злочинств органів державної влади. Ця боротьба проявлялася у різних формах, починаючи від втечі селян від феодалів, відмови їх виконувати феодальні повинності, закінчуючи масовими збройними повстаннями. Питання класової боротьби висвітлено переконливо і в широкому зв'язку з тими політичними подіями, які відбувалися в Росії, на Україні, в Литві та Польщі. Наведено чимало фактів спільної боротьби поневолених селян і трудящих мас міського населення проти феодалів та іноземних загарбників.

Досить переконливо показано розвиток промисловості, торгівлі й міст протягом XVIII—першої половини XIX ст. Наведено конкретні факти зростання міського населення, зародження і піднесення ролі мануфактур в економіці країни (стор. 354—357, 374—382). Цей процес розкритий у зв'язку з розпадом феодально-кріпосницької системи і формуванням капіталістичного укладу. Автори вірно пишуть, що зростання мануфактур у Білорусії відбувалося в певному зв'язку з економічним розвитком Росії, України та Польщі. Дослідники змальовують політичне життя в містах і боротьбу міщан за своє самоврядування, одержання магдебурзького права та свою незалежність від феодалів і урядовців.

Окремий розділ присвячено питанням політичного становища Білорусії в період розпаду Речі Посполитої і возз'єднання Білорусії з Росією. Автори показали прогресивне значення цієї історичної події в житті білоруського народу. Завдяки возз'єднанню Білорусії з Росією перед білоруським народом відкрився вільний шлях розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі і культури. Ця подія сприяла дальшому зміцненню зв'язків між російським і білоруським народами. Проте варто зауважити, що питання багатовікових історичних зв'язків і братньої дружби між російським, українським і білоруським народами доби феодалізму в даному томі розкрито недостатньо.

Багато уваги приділили дослідники висвітленню розвитку культури білоруського народу епохи феодалізму. Необхідно відзначити, що питання культури всебічно до-

сліджені білоруськими істориками, літературознавцями та етнографами. Розділи про культуру написані на фактичному матеріалі й на належному науковому рівні. Проте слід було б ширше показати культурні зв'язки між білоруським, російським і українським народами, підкреслити прогресивність таких взаємин в історії народів Східної Європи.

На сторінках тому трапляються і певні недоліки у висвітленні окремих питань. Наприклад, на стор. 328—329 говориться, що в Білорусії в 1650 р. було 2,9 млн. населення. Але далі вказується, що в 1667—1673 рр. чомусь залишилось 1,4 млн. чол. У 1700 р. населення знову збільшилось до 2,2 млн. чол., а після Північної війни нібито зменшилось до 1,5 млн. Такі зміни в кількості населення за короткий період викликають сумнів. Посилання зроблені на «Тезиси докладов і сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы» (М., 1968, стор. 99). В тезах дане питання не досліджувалося на підставі глибокого аналізу різних історичних джерел, а висловлена лише своєрідна наукова гіпотеза. Крім того, відомо, що в ті часи не провадилися точні переписи населення.

Про утворення білоруської народності пишеться: «З другої половини XIV ст. мова населення Білорусії починає відрізнятися від стародавньої руської мови і мови російської і української народностей» (стор. 174). Таке твердження є неточним. Відомо, що за часів Київської Русі не було єдиної живої спільної мови на території всіх руських земель. На різних землях зберігались племенні діалекти, які й були основою формування російської, української і білоруської мов. Отже, мова білоруської народності створювалась у результаті зближення діалектів дреговичів, радимичів, кривичів і полочан протягом тривалого часу формування білоруської народності. Давньоруською літописною мовою населення Київської Русі не розмовляло. Вона залишалася книжною мовою.

Варто також було б підкреслити, що процес утворення білоруської народності відбувався в той період, коли білоруські і більша частина українських земель входили до складу Великого князівства Литовського. Це певною мірою позначилося на формуванні спільних рис у розвитку економічного, політичного і культурного життя народних мас Білорусії і України, на розширенні та зміцненні братерських відносин між ними.

У томі вміщено 10 карт, на яких позначена територія білоруських земель у різні історичні періоди. Карті допомагають читачам ознайомитись з процесом утворення території Білорусії в епоху феодалізму. Проте карта під назвою «Економіка Білорусії другої половини XVIII ст.» складена під великим впливом карти польського історика буржуазно-ліберального напрямку О. В. Яблоновського. На ній показані

земельні володіння королівських економій, магнатів, шляхти і духовенства. На підставі такої карти читач може зробити висновок, що загалом усі землі Білорусії були власністю польських королів, польських і литовських магнатів і шляхтичів, а селяни за користування чужою землею повинні були виконувати власникам всі феодальні повинності. Як відомо, саме це й прагнули довести дворянські історики, щоб виправдати законність феодально-кріпосницької системи панування та гноблення трудящих мас.

Є багато неточностей і на адміністративній карті Білорусії XVIII ст., де до складу Білорусії включені всі литовські землі. Назва карти також не відповідає дійсності.

Л. Я. КОРНІЙЧУК.
СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
ДУМКА НА УКРАЇНІ
В 70-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ.

*видавництво Київського університету,
Київ, 1971, 252 с.*

Окремі питання, що їх досліджує автор рецензованої монографії, привертали увагу багатьох істориків та економістів і частково вже розкриті в радянській історико-економічній літературі. Проте Л. Я. Корнійчук не обмежилася критично-економічним оглядом доробку своїх попередників, а й вивчала матеріали архівів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, виявила документи, які розкривають нові аспекти досліджуваної теми. Аналіз і систематизація великого фактичного матеріалу дали змогу авторovi, керуючись ленінськими методологічними принципами, створити першу спитетичну працю, в якій дано характеристику основних течій суспільно-економічної думки України 70-х років ХІХ ст.

Автор висвітлює в своїй монографії кілька наукових проблем. Одна з них — економічна ідеологія дворянства.

Як відомо, реформу 1861 р. В. І. Ленін характеризував як «крок по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію»¹. Слідом за ліквідацією кріпосного права уряд змушений був здійснити ще ряд реформ, які торкалися різних сторін суспільно-економічного устрою і мали пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку. Проте селянська реформа була проведена в такий спосіб, який і надалі забезпечував панування поміщиків, захищав їх класові інтереси, хоч стара система господарства вже не могла далі існувати. Саме тому пореформенний лад поміщицького господарства характеризувався поєднанням панщинної та капіталістичної систем. Аналізуючи тенденції, які склалися в середині дворян, автор

Наприкінці подана хронологія найважливіших історичних подій Білорусії, вміщено список основних джерел і літератури, еміненний і географічний показники, де теж мають місце помилки.

Проте, незважаючи на окремі недоліки, потрібно підкреслити, що перший том багатотомної історії Білоруської РСР написано з позицій марксистсько-ленінської методології, на належному політичному і науковому рівні. Цією колективною працею білоруські історики зробили значний вклад у розвиток радянської історичної науки.

*М. Н. Леценко,
Д. І. Іваненко*

показує, що реакціонери виступали за збереження старих аграрних відносин, ліберали ж, захищаючи поміщицьку земельну власність, вважали за доцільне провести ряд заходів, спрямованих на розвиток буржуазних відносин.

Найяскравіше ці тенденції виявилися в діяльності земств. Земська реформа являла собою формальну поступку уряду конституційним домаганням дворянства. На основні широкого кола джерел у праці ґрунтовно досліджено економічні проблеми пореформеного розвитку в зв'язку з земським рухом. Автор аналізує соціальний склад земств, показує суспільно-політичні угруповання, які вишканили в їх середовищі, боротьбу реакційно-поміщицького та ліберально-буржуазного напрямків при розгляді найгостріших питань того часу: про кредит, продаж частини поміщицьких земель, розміри селянських наділів, шляхи забезпечення господарств дешевою робочою силою, ставлення до общини тощо. Дворянство, виступаючи проти капіталізму, водночас хотіло скористатися в своїх класових інтересах суто капіталістичними інститутами, сподіваючись за їх допомогою захистити себе від капіталізму. Незважаючи на відмінності у вимогах ліберального та реакційного дворянства, їх економічна програма, як зазначається в книзі, була розрахована на збереження поміщицької земельної власності і монархії, буржуазно-поміщицького шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві (стор. 58). Уряд обмежував компетенцію земств, подекуди утискував їх, проте вони відіграли певну прогресивну роль у розвитку місцевого господарства, початкової освіти, будівництві доріг, організації медичного обслуговування тощо.

Другою проблемою, яка досліджується в рецензованій праці, є буржуазна економічна думка. Автор показує розвиток капіталізму в пореформенний період, особливості формування буржуазії на Україні. Якщо раніше цей процес відбувався переважно на основі землеробського капіталу

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

українських і польських поміщиків та єврейського торговельно-лихварського капіталу в цукровій і винокурній промисловості, то після реформи 1861 р. вирішального значення набувають галузі важкої промисловості (кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, залізничне будівництво), які розвивалися за рахунок місцевого національного, російського та іноземного капіталу.

Розвиток капіталізму спричинює невідповідність господарсько-економічного й політичного правового становища буржуазії, що змушувало її шукати шляхи тиску на уряд для захисту своїх економічних інтересів. Саме цій меті служили «представницькі» організації великого капіталу, першими серед яких стали з'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії. Дозволені урядом і суворо регламентовані щодо компетенції з'їзди, як показано в монографії, стали місцем економічних змагань промислової буржуазії. На основі значного фактичного матеріалу автор показує, що буржуазія у своїх класових інтересах домогалася всляких пільг і підтримки в розширенні ринків, залізничних перевезеннях, виконанні державних замовлень, позик, субсидій, вигідної їй митної і податкової політики, забезпечення підприємств дешевою робочою силою і т. д.

Як показано в праці, політика великодержавного шовінізму царського уряду викликала обурення українського народу. Цим прагнула скористатися місцева національна буржуазія, яка домогалася монопольної експлуатації українського народу, видаючи себе за виразника інтересів усіх трудящих.

Значну увагу в рецензованій праці приділено висвітленню економічних ідей народництва. Як відомо, народницький рух на Україні був породжений тими ж соціально-економічними умовами, що і в центральній Росії. Проте, як показує автор, відсутність общинної форми землекористування в тогочасному українському суспільстві, а також національний момент наклали певний відбиток на народницький рух на Україні. В монографії показано, що соціалістичні ідеали українського селянства народники пояснювали залишками общинного землекористування, яке все ж зберігалося в деяких губерніях України.

В книзі докладно проаналізовано економічні погляди ліберальних і революційних народників на найважливіші питання пореформеного розвитку. Розглядаючи погляди П. П. Червінського, М. Г. Кожанова та інших, які, хоч і були вже знайомі з економічним ученням К. Маркса, але виявили неспроможність застосувати його теорію до реальної дійсності Росії, автор показує, що ліберальні народники не змогли дати правильну відповідь на головне питання — про перспективи розвитку країни, заперечували капіталістичний шлях, виступали з утопічними теоріями дрібнобуржуазних інтелігентів про мішанський соціалізм.

Революційні ж народники 70-х років вважали за можливе врятувати Росію від капіталізму лише революційним шляхом. Автор досліджує діяльність народницьких гуртків у великих містах України, їх погляди, форми і методи роботи, зв'язки з петербурзьким гуртком чайковців, товариством «Земля і воля» тощо.

Революційні народники, здебільшого правильно оцінюючи характер реформи 1861 р., прагнули підняти селян на соціалістичну революцію.

Читач знаходить у книзі характеристику тактики різних угруповань народників — бакуністів, лавристів, ткачовців. На прикладі гуртків, очолюваних Ф. В. Волховським і С. Л. Чудновським, братами Жебуньовими, В. К. Дебогорій-Мокрієвичем, І. Ковальським та ін., автор простежує еволюцію їх програм і тактики. Розгром учасників «ходіння в народ» привів до змін у поглядах народників, методах їх боротьби. Після створення в 1876 р. у Петербурзі централізованої організації «Земля і воля» народники продовжували вести агітацію серед селян, щоб підняти їх на повстання. Репресії з боку царизму привели народників до тактики індивідуального терору. Значного розвитку терористичний напрям набирає на Україні, де народні маси в той час не вели активної революційної боротьби, не було можливості вдатися й до легальних форм боротьби.

Значну увагу автор приділяє висвітленню боротьби робітничого класу, формуванню його революційно-демократичного та зачатків соціалістичного світогляду. З розвитком капіталізму в пореформений період відбувається формування робітничого класу. Характерною особливістю цього процесу було те, що в середовищі робітників багато було таких, котрі працювали тимчасово, ще міцними були їх зв'язки з сільським господарством. Надзвичайно тяжке економічне становище робітників, сваволя адміністрації, політичне безправ'я зумовили зародження й розвиток робітничого руху. На значному фактичному матеріалі автор простежує цей процес і форми стихійної боротьби робітників, у ході якої формувалися паростки революційно-демократичного й соціалістичного світогляду робітничого класу. В 70-х роках головну роль у цьому процесі відіграли революційні народники, які навчали робітників грамоти, вели пропагандистську роботу. Певний вплив на розвиток свідомості робітників справили народницькі видання «Вперед» і «Робітник», де значна увага приділялася становищу робітничого класу та революційній боротьбі на Заході, а також поширення народниками окремих праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

В другій половині 70-х років робітничий клас приступив до утворення своїх пролетарських організацій — «Південноросійського союзу робітників» і «Північного союзу російських робітників». Статут «Південноросійського союзу робітників» являв собою результат колективної творчості.

При його складанні було використано «Тимчасовий статут міжнародного товариства робітників» і статут «Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції». В монографії показано, що цей документ виник внаслідок творчого використання досвіду робітничого руху на Заході. Глибоко проаналізувавши статут, автор показує його сильні й слабкі сторони. Дбаючи про організоване ведення боротьби, «Союз» друкував листівки, здійснював широку пропагандистську роботу, поширював серед робітників праці К. Маркса, зокрема перший том «Капіталу» (стор. 241). «Союз» підтримував зв'язки з однодумцями в інших робітничих центрах України та деяких містах Росії.

Позитивно оцінюючи монографію, слід водночас вказати й на деякі її недоліки. Через багатоплановість праці визначити оптимальний варіант її структури було важко. Це подекуди призвело до повторень. Часом спостерігається необгрунтований вихід за визначені хронологічні рамки дослідження. Нам здається, що для повнішого вивчення досліджуваної проблеми авторів слід було проаналізувати економічну платформу газети «Киевский телеграф» за той період, коли її редагували учасники Київської «громади» (січень — липень 1875 р.), економічні праці, що друкувалися на сторінках збірки «Громада», а також західноукраїнську революційно-демократичну періодику досліджуваного періоду.

Конкретні архівні джерела не дають підстави погодитися з думкою автора про масову участь робітників (стор. 220) у революційно-народницьких гуртках другої половини 70-х років XIX ст. Навіть матеріали по Одесі, на які посилається автор монографії, не засвідчують ще масової участі робітників у гуртках.

У праці трапляється неузгодженість у цифрових даних. Так, на стор. 281 нечітко

сказано про чисельність робітників Одеси в середині 70-х років. Зазначено, що в місті «нараховувалось 132 підприємства з загальною кількістю робітників близько 800 чол.». І далі, не уточнюючи, про який рік іде мова, автор пише, що на чотирьох підприємствах працювало 2500 робітників, тобто втричі більше, ніж у наведених загальних даних. Насправді ж, у ці роки в Одесі було 167 промислових підприємств, на яких було зайнято більше 3500 робітників (див. ЦДІА СРСР, ф. Комітету міністрів, оп. 65, 1871, спр. 3856, арк. 85).

Потребує також уточнення оповідь про замах на народників на службових осіб. Котляревський, про якого говориться на стор. 187, був не прокурором, а товаришем (помічником) прокурора Київського окружного суду, а Гейкінг — не жандармським прокурором (таких взагалі не було), а ад'ютантом Київського губернського жандармського управління.

Подекуди автор посилається на архіви, хоч згадувані факти чи відомості давньоопубліковані в інших виданнях. Маємо на увазі записку Юзефовича на ім'я Олександра II, матеріали про закриття «Південно-Західного відділу російського географічного товариства», розпорядження про припинення видання газети «Киевский телеграф», відомості про революційний гурток у Чернігівській семінарії (стор. 118, 164, 187) та ін. Автор правильно робить, називаючи конкретних учасників описуваних подій — членів перших робітничих гуртків народників, земств, проте часто наводить лише прізвища, без ініціалів (стор. 17, 19, 22, 29 та ін.).

Однак, незважаючи на окремі зауваження, монографія Л. Я. Корнійчук буде корисним посібником для економістів, істориків і всіх, хто цікавиться даною проблемою.

*О. А. Парасунько,
Я. В. Підпригорщук*

*И. И. МЕЩЕРЮК.
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКИХ
И ГАГАУЗСКИХ СЕЛ
В ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ
(1808—1856),*

*Редакционно-издательский отдел
Академии наук Молдавской ССР,
Кишинев, 1970, 342 с.*

Вивчаючи аграрну історію нашої країни в період кризи феодално-кріпосницької системи і зародження капіталізму, радянські вчені останнім часом усе більше уваги приділяють тим верствам сільського населення, які знаходилися у дещо іншому становищі, ніж основна маса селянства — поміщицькі кріпаки.

Лише знайомство з життям державних та удільних селян, козаків, колоністів, чиншевиків та інших категорій сільського населення з'ясовує, що тільки з урахуванням складності структури селянства того часу, суперечності й «багатоплановості» процесів, які проходили тоді в сфері аграрних відносин, можна одержати науково достовірне, конкретно історичне уявлення про генезис і розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії. Це стосується й аграрної історії України і, в першу чергу, її південної (Степової) частини.

Особливості історичного розвитку Степової України (так званої Новоросії) привели до того, що поміщицькі селяни тут становили невелику частину селянського населення. Більшість склали державні селяни, військові поселенці, козаки різних

військ, десятищинки та ін., а також «іноземні колоністи» різного походження і правового статусу.

Питома вага непоміщицьких селян була особливо велика в південно-західній частині Степової України, яка за адміністративним поділом того часу утворювала південні повіти Бессарабської губернії. Автор протягом багатьох років вивчає історію болгарських та гагаузьких поселень півдня України і навколишніх районів Молдавії. Цій темі він присвятив багато статей, а також дві монографії¹. У цій праці ставляться нові й більш широкі завдання — дати всебічний аналіз ходу соціально-економічного розвитку болгарських і гагаузьких сіл протягом усього дореформеного періоду.

І. І. Мещерюк провів велику і копітку роботу, зібравши й обробивши документальні матеріали місцевих і центральних архівів. Він також ретельно вивчив різні публікації відомчих видань й широко використав наукову літературу як дорадянського періоду, так і радянського. Все це створило солідну джерелознавчу базу для дослідження, у якому переважна частина фактичного матеріалу вперше введена у науковий обіг.

У чому ж цінність цієї праці для істориків України? Передусім автор уперше дає детальне дослідження соціально-економічного розвитку одного з районів українського Придніав'я, так званих земель «болгарського поселення». Незважаючи на порівняно невеликі розміри території (83 села, в яких у 1856 р. проживало 98,8 тис. душ), дослідження історії цього регіону становить, без сумніву, значний інтерес, що далеко виходить за межі краєзнавства.

Це, безумовно, яскрава сторінка історії російсько-українсько-болгарських зв'язків. Болгарські поселення виникли на території Росії в роки російсько-турецьких воєн 1806—1812 і 1828—1829 рр., коли болгари тікали в Росію, рятуючись від кривавого ворожого гніту. Зберігши свою національну самобутність, вони знайшли тут батьківщину і ніколи не протиставляли себе російському й українському народам.

Своєрідною і суперечливою була політика царських урядовців. З одного боку, місцеві землевласники намагалися закабалити болгарських переселенців і перетворити їх у своїх кріпаків і в цьому знаходили підтримку найбільш реакційних представників адміністрації. Але, з іншого боку, більш правильне розуміння «державних інтересів», що диктували необхідність якомога швидше заселити і освоїти пусті родючі степи Буджака, намагання повернути на свій бік симпатії балканських народів (цього вимагала зовнішня

політика царизму) і, нарешті, щире співчуття жертвам турецького гноблення, яке проявляли деякі представники адміністрації і такі передові люди, як декабрист полковник О. П. Юшневський (він був причетний до влаштування болгар) — все це привело до того, що болгарсько-гагаузькі переселенці набули юридичного статусу «іноземних колоністів», тобто були особисто вільними, одержали досить шедри земельні наділи, допомогу, різні пільги. Внаслідок цього район «болгарського поселення» перетворився у своєрідний оазис фермерського господарства, «американського шляху» розвитку капіталізму в сільському господарстві ще за умов феодалізму.

За допомогою фактичного матеріалу історик показує, як господарства «задунайських переселенців» набували більш товарного характеру, перетворювались на провідний район торгового тваринництва. Болгарські переселенці швидко трансформувалися в суспільство з класовою структурою не феодального, а буржуазного характеру.

Класова диференціація тут зайшла досить далеко. Із середовища колоністів виділялися власники великих господарств на арендованій або купленій землі, розміри яких доходили до 7 тис. десятин. Представники колоністської верхівки мали величезні отари коней, волів, овець. Аграрна колоністська буржуазія часто займалася торговою і лихварською діяльністю.

Зрозуміло, в таких господарствах широко експлуатувалась робоча сила — колоністська біднота. Але порівняна забезпеченість землею болгарських переселенців привела до того, що загалом наймана робоча сила утворювалася за рахунок оброчних селян, які приходили сюди на заробітки з різних районів України і Росії, кріпаків і солдатів, що проживали тут нелегально, і т. п.

Монографія І. І. Мещерюка переконливо показує, як в дореформенний період хуторсько-колоністське господарство стало серйозним конкурентом поміщиків на ринку робочої сили. Автор доводить: панування кріпосництва в цілому призвело до того, що «американський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві у районі «болгарського поселення» гальмувався і часто деформовався режимом, який існував у країні взагалі.

Таким чином, монографія І. І. Мещерюка дає багато для розуміння процесу розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії, в його так званому «американському» варіанті.

Особливий інтерес праці полягає в тому, що аналіз соціально-економічного розвитку земель «болгарського поселення» доводить, які великі потенції господарського прогресу відкривалися перед землеробами Степової України, коли б вони були наділені хоч якоюсь часткою особистої волі і господарською самостійністю. Болгарські ко-

¹ І. І. Мещерюк. Антифеодална боротьба гагаузов н болгар Бессарабии 1812—1820, Кишинев, 1957; його ж. Переселення болгар в Южную Бессарабию 1823—1834, Кишинев, 1965.

лоністи являли собою, так би мовити, «модель» тих процесів, які могли б здійснитися в цьому районі, якби не «мертва рука» кріпосництва.

У книзі І. І. Мещерюка є й деякі вади. Дослідження переважане малозначними деталями. Намагання почерпнути з архівних матеріалів якомога більше призвело до того, що найважливіші положення і

висновки іноді губляться в масі другорядних деталей.

Загалом же монографія — серйозна праця, яка становить істотний внесок у соціально-економічну історію України і Росії періоду розкладання кріпосництва і розвитку капіталістичних відносин.

С. Я. Боровой

WŁADYSŁAW SERCZYK. HAJDAMACY,
Kraków, 1972, 464 s.

ВЛАДИСЛАВ СЕРЧИК. ГАЙДАМАКИ,
Kraków, 1972, 464 s.

Гайдамацький рух — одна з найяскравіших сторінок історії визвольної боротьби на Україні. Недарма він привертав увагу ще дворянських і буржуазних вчених, які, однак, намагалися фальсифікувати суть гайдамаччини, заперечити її класовий характер. Об'єктивну оцінку цьому визвольному рухові дали революціонери-демократи, зокрема Т. Г. Шевченко та І. Я. Франко. Значних успіхів у висвітленні боротьби народних мас проти гноблення досягли й радянські історики.

Нещодавно в Польській Народній Республіці вийшла велика монографія з даної проблеми польського історика Владислава Серчика, автора відомої українському читачеві книжки про Коліївщину¹. Рецензована праця написана не тільки на основі опублікованих джерел, але й документальних матеріалів, що зберігаються в центральних державних історичних архівах Української РСР у Києві та Львові, а також у бібліотеці Чарторійських (Краків).

У книжці правильно охарактеризовано причини боротьби народних мас, їх економічне та політичне становище. Велику роль у цьому русі відігравала, крім селян і міщан, запорізька біднота. Правильною є теза автора про те, що боротьба селян і козаків тривалий час не припинялася, досягаючи в окремі роки великого піднесення. В. Серчик докладно проаналізував розвиток гайдамацького руху в 1734 р., навіть цікаві факти про дії загону під керівництвом Сави Чалого, який, однак, згодом зрадив повстанців і навіть боровся проти них на боці шляхти.

Досліджуючи антифеодальний рух на Правобережній Україні, польський історик вказав на його специфіку, порівняв з боротьбою опришків на західноукраїнських землях. Він вказував, що рух опришків за своїм характером був ідентичним з гайдамацьким, але мав особливості, зокрема в тактиці. Крім того, йому були властиві традиції, що сягали ще XVII ст. В. Серчик цілком слушно дійшов

висновку, що гайдамаки діяли спільно з опришками. Аргументуючи свою тезу, автор змалював, хоч і схематично, картину розгортання опришківського руху. В книзі розповідається також про боротьбу гайдамаків на Лівобережній Україні. Позитивним є те, що В. Серчик широко використовує досягнення радянських істориків, зокрема дослідження О. П. Лолл, К. Г. Гуслистого, В. О. Голобуцького, В. В. Грабовецького та ін., а також українські народні пісні та думи. Варто відзначити їх вдалі переклади польською мовою.

В праці ґрунтовно висвітлено гайдамацький рух у 1750 р., коли знову, вперше після 1734 р., він переріс у велике повстання. Автор правильно зауважує, що перші гайдамацькі загоони прибули на Правобережжя з степів та Київської округи навесні 1750 р. Інші загоони, що переправилися з-за ріки Синюхи, тобто з запорізьких степів, розгорнули активну діяльність у Брацлавському та Подільському воеводствах. Вони швидко підійшли до Умані й захопили її. Дослідник справедливо наголошує на тому, що велику допомогу гайдамакам подавало місцеве населення.

Свого апогею гайдамацький рух досяг у 1768 р. Докладно описано в монографії рух загону під командуванням Максима Залізняка. Автор розповідає також про дії інших гайдамацьких загонів. Польський історик наводить цінні дані про боротьбу гайдамаків у 1769 р., тобто вже після придушення Коліївщини. На Правобережжі діяло тоді три великих загоони. Один з них, що оборонявся поблизу Вільхівця, складався майже з 500 чол. Очолював його запорізький козак Журба. Більша частина загону загинула в нерівній боротьбі. На чолі інших загонів були Панченко та Тименко. Нарешті, заслуговують на увагу факти про участь у гайдамацькому русі козаків Задунайської Січі. З великими труднощами урядові вдалося придушити боротьбу народних мас. Карателі жорстко розправлялися з повстанцями. В праці цьому приділено багато місця. Придушення гайдамацького руху, резюмував автор, негативно вплинуло на становище українського селянства. Однак згадки про славних гайдамаків збереглися в народних піснях.

Позитивним аспектом праці є прагнення автора простежити класову єдність українського і польського селянства в боротьбі

¹ W. A. Serczyk. Koliszczynna, Kraków, 1968.

проти феодального гніту. Водночас він не замовчує участі правлячих кіл Речі Посполитої, царської Росії та козацької старшини в розгромі повстанців.

Такі основні положення цікавої книжки В. Серчика. Однак, на жаль, у ній подекуди переважає описовість. Інколи автор, перебуваючи під впливом тенденційних документів, наводить суперечливі твердження про характер гайдамацького руху (стор. 69, 70, 91, 110 та ін.), хоча в цілому оцінює його з класових марксистсько-ленінських позицій. У монографії якоюсь мірою недооцінюються внутрішні фактори виникнення цього руху. Зовнішні фактори В. Серчик безпідставно розглядає як такі, що викликали «своєрідну революційну ситуацію на Правобережній Україні» (стор. 265). Він чомусь приділив надто багато уваги Мотронинському монастирю, який,

начебто, відіграв неабияку роль в підготовці Коліївщини, прикрасив діяльність ігумена Мотронинського монастиря Мельхізедека-Значко-Яворського. Варто було б особливо підкреслити, що провідну роль у гайдамацькому русі на всіх етапах його розвитку відігравали запорізькі козаки, хоча Кіш вороже ставився до повстанців. Джерела, які є в розпорядженні дослідників, дають змогу довести цю тезу.

В цілому ж монографія В. Серчика (до речі, добре ілюстрована) заслуговує на позитивну оцінку. Вона має пізнавальне значення, особливо для польського читача, який дізнається багато нового про епопею народного гніву на Україні у XVIII ст.

М. М. Кравець

В. Н. ГУЛЕВИЧ.
У БОРОТБІ ПРОТИ ЗАГРОЗИ
НЕОНАЦИЗМУ У ФРН
(1965—1971),

вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 196 с.

Робота В. Н. Гулевича, присвячена боротьбі з неонацистською загрозою у ФРН, має важливе наукове, політичне і практичне значення. Викриття коренів неонацизму, його реакційної суті сприятиме розгортанню наступу проти фашистської небезпеки в Західній Німеччині. В радянській історіографії проблема боротьби проти загорості неонацизму у ФРН ще не була предметом спеціального дослідження, і вихід монографії В. Н. Гулевича є першим важливим кроком на цьому шляху.

Праця побудована на марксистській методологічній основі, в ній широко використані документи КПРС, Комуністичної партії Німеччини, Німецької комуністичної партії та інші вітчизняні й зарубіжні джерела.

В першій частині своєї праці автор викриває соціально-економічні корені й справжню суть неонацизму, показує його соціальну базу, програмні настанови. Він правильно підкреслює, що багато прогресивних західнонімецьких авторів тією чи іншою мірою аналізують причини виникнення й активізації неонацизму у ФРН, але не висвітлюють стану й розвитку боротьби західнонімецької прогресивної громадськості проти неофашистської небезпеки, а в наш час ця боротьба набирає важливого значення в політичному житті західнонімецької держави.

В. Н. Гулевич справедливо вказує, що відродження і швидке зростання неонацистських сил у ФРН було підготовлене *всім ходом* (підкреслено нами.—В. Л.) післявоєнного розвитку Німеччини, що ба-

чили неонацизму у ФРН вирощувались протягом усіх післявоєнних років (стор. 8).

Автор слушно наголошує, що відродженню неонацизму сприяли такі фактори, як порушення Ялтинських і Потсдамських угод про знищення коренів нацизму в Німеччині, реставрація економічної і політичної влади монополій у Західній Німеччині, відновлення державно-монополістичної системи, яка свого часу породила німецький фашизм, формування і посилення державно-монополістичного характеру західнонімецького капіталізму, відродження воєнно-економічного потенціалу і створення воєнно-промислового комплексу. Сприятливий ґрунт для зародження неонацизму створили такі негативні явища в суспільно-економічному житті ФРН, як реакційна внутрішня і реваншистська зовнішня політика боннського уряду, відновлення після війни у ФРН діяльності різного роду ультраправих організацій, реваншистських партій, об'єднань, спілок, діяльність мілітаристських і реваншистських організацій, реабілітація старих нацистських кадрів, розпалювання націоналістичних настроїв, придушення демократії і прагнення до авторитарної системи управління, реакційна діяльність головної партії західнонімецьких монополій ХДС/ХСС тощо. Все це сприяло утворенню в 1964 р. неонацистської національно-демократичної партії (НДП).

Автор детально досліджує соціальний склад НДП, викриває форми її роботи, показує намагання НДП пристосуватись до сучасної обстановки у ФРН. Наводяться дуже цінні й цікаві факти про соціальний склад НДП. Так, ядро НДП становлять колишні активні нацисти. За даними міністерства внутрішніх справ ФРН, у 1967 р. більше 20% складу НДП становили вихідці з гітлерівської фашистської партії (стор. 15). Автор робить правильний висновок, що в НДП переважають пред-

ставники середніх верств населення: торговці, ремісники, службовці, чиновники, сільські господарі, що НДП намагається спиратися на незадоволені дрібнобуржуазні та середньобуржуазні маси в містах і селах, але служить лише інтересам монополістичного капіталу ФРН. Оскільки гітлерівський фашизм дискредитував себе, західнонімецький монополістичний капітал намагається поставити на службу своїм інтересам неонацистську партію, яка розгорнула широку соціально-політичну демагогію, видаючи себе за захисника інтересів середньої і дрібної буржуазії, борячи проти великого капіталу. В. Н. Гулевич підкреслює, що соціальна база фашизму і його класовий характер не збігаються за своїм змістом, що фашизм відбиває інтереси не тих соціальних груп, до яких він апелює, а найреакційніших кіл монополістичного капіталу (стор. 27).

Багато уваги приділяє автор ідеологічним, програмним настановам НДП, яка зробила для себе деякі висновки з невдач гітлерівців. Так, характерною рисою нинішньої стратегії НДП є те, що вона старанно підкреслює свою «конституційність», вірність законам і порядкам ФРН (стор. 31), ретельно маскує свою антидемократичну, реакційну суть. НДП обіцяє створити державу «соціальної справедливості», пропагує класове співробітництво робітників і капіталістів, «подолання класової боротьби», створення авторитарної держави, відновлення «великого рейху», висуває реваншистські територіальні претензії до багатьох країн Європи, засуджує договори ФРН з СРСР і ПНР, вимагає посилення ремілітаризації, створення власної німецької ядерної зброї, проповідує націоналізм, шовінізм, антикомунізм тощо.

Автор вказує, що появу і зростання неонацистської загрози слід розглядати в тісному зв'язку з політикою правлячих кіл ФРН, що відповідальність за зростання неонацистських сил несуть правлячі партії, і, насамперед, ХДС/ХСС — провідна партія німецької буржуазії, яка відбиває інтереси реакційних кіл монополістичної буржуазії і великих землевласників. Дуже влучно говориться в праці про духовну спорідненість неонацистів і християнських демократів, про збіжність ідеології і політики ХДС/ХСС і НДП, про те, що обидві партії захищають націоналістичну, реваншистську, великодержавну політику і не раз співробітничали на виборах, спіль-

но виступили проти договорів ФРН з СРСР і Польщею, намагалися не допустити ратифікації цих договорів, але зазнали провалу. Ратифікація московського договору між ФРН і СРСР від 12 серпня 1970 р. і договору між ФРН і ПНР від 7 грудня 1970 р. — це велика перемога прогресивних сил Західної Німеччини, це важливі позитивні кроки, які здійснив соціал-демократичний уряд В. Брандта в галузі зовнішньої політики. В монографії, на наш погляд, доцільно було зробити наголос на важливому політичному значенні цих договорів.

У праці приділено велику увагу боротьбі демократичних сил проти неонацистської загрози. Автор робить правильний висновок, що важливою передумовою подолання неонацистської небезпеки є демократизація економічного і політичного життя ФРН. Боротьба за демократію — це не тільки складова частина боротьби за соціалізм, а й важлива передумова успішної боротьби проти фашизму. Головною зброєю в боротьбі проти неонацизму повинна бути єдність усіх демократичних сил, робітничого класу і всіх трудящих Західної Німеччини. Згуртування робітничого класу і всіх загонів трудящих, які примикають до нього на демократичній, антимонополістичній платформі, підриває соціальну базу неонацизму. В монографії також добре показано роль західнонімецьких комуністів, які йдуть в авангарді боротьби проти неонацизму.

Праця В. Н. Гулевича цікава, вона читається з інтересом, автор пристрасно говорить про історичну приреченість неонацизму й фашизму, про необхідність найрішучішої боротьби проти неонацистської загрози, підкреслює, що неонацистська небезпека у ФРН виходить за межі внутрішніх справ цієї країни, бо неонацизм стає загрозою для всіх народів. Людство ніколи не забуде, що біографія фашизму — «це потоки крові, фабрики смерті, це попіл Освенціма і Лідіце, це розбій та агресія, що коштували народам десятків мільйонів жертв, це нелюдські режими рабства і варварства, це нескінченний ланцюг злочинів» (стор. 184).

Аналіз монографії показує, що вона написана з марксистських позицій, правильно ставить і розв'язує питання великої практичної і політичної ваги.

В. Д. Лисоченко

ČESTMIR AMORT.
DRANG NACH OSTEN.
PANGERMANSKĚ PLÁNY NA
VYHUBENÍ SLOVANSKYCH NARODŮ
Praha, 1971, 237 s.

ЧЕСТМІР АМОРТ.
ДРАНГ НАХ ОСТЕН.
ПАНГЕРМАНСЬКІ ПЛАНИ
ВИНИЩЕННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ,
Прага, 1971, 237 с.

У спеціальній літературі до цього часу не було монографії, в якій би агресивна політика «Дранг нах Остен» розглядалася в її розвитку (починаючи з утворення германської імперії в 1871 р. й до закінчення другої світової війни). Чеський історик Честмір Аморт у праці, що недавно вийшла у ЧССР, зробив спробу дослідити це питання.

Його праця написана на основі широкого використання маловідомих або зовсім невідомих матеріалів, документів різних архівів, у тому числі й особистого секретаріату Гімmlера та верховного командування вермахту. Ці матеріали були вивезені після другої світової війни з Німеччини і знаходяться зараз у Національному архіві США. У монографії читач знайде глибокий аналіз вищезгаданих фактів і подій.

Автор показав, як з розвитком капіталізму в Німеччині пангерманізм стає державною ідеологією німецького рейху. Людиноненавистницькі ідеї теоретиків пангерманізму про «виключність» німецької нації, «неповноцінність» слов'янських та інших народів використовувалися німецькою буржуазією і юнкерством з метою здійснення експансії в країні Східної і Південно-Східної Європи, виправдання колоніального розбою кайзерівського режиму.

Розв'язуючи першу світову війну, німецький імперіалізм прагнув «перекроїти» карту Європи і світу, задовольнити свої хижацькі апетити за рахунок інших країн і народів. Відповідно до берлінських планів військової розгрому Росії повинен був супроводжуватися розчленуванням її території, відокремленням від неї Прибалтики, України, Криму, Кавказу, Поволжя, Уралу на користь кайзерівської Німеччини. Виключного значення німецький імперіалізм надавав загарбанню України, перетворенню її в свою колонію, плацдарм для подальшої агресії на Схід. Автор розглядає ці плани й конкретні кроки, які були зроблені різними групами німецького імперіалізму для їх реалізації.

Чималий інтерес становлять ті сторінки, де йдеться про співробітництво німецьких імперіалістів з українськими буржуазними націоналістами. Ще до 1914 р. уряд кайзерівської Німеччини через свого генераль-

ного консула у Львові Карла Гейнтше надавав допомогу українським буржуазно-націоналістичним групам у Галичині, розраховуючи використати їх у боротьбі проти Росії. З утворенням Союзу Визволення України (СВУ) у Берліні зробили ставку на цю найреакційнішу організацію, яка поставила себе на службу австро-німецькому імперіалістичному блоку. Після Великої Жовтня за допомогою українських буржуазних націоналістів німецький імперіалізм розраховував придушити Радянську владу і реалізувати свої колонізаторські плани на Сході.

Відомо, що зрадницька діяльність Центральної ради сприяла Німеччині у здійсненні її окупаційних планів відносно України. Проте окупанти не помилялися щодо справжнього характеру буржуазно-націоналістичного уряду України. У своїй доповіді, зробленій 20 березня 1918 р., заступник міністра закордонних справ Німеччини Колин Росс констатував: «Пінішній український уряд не що інше, як клуб запозитих політичних авантюристів, що спираються на «німецькі багнетт» і прагнуть добре заробити» (стор. 69).

Хижацький грабж України здійснювався окупаційними військами разом з представниками великого німецького монополістичного капіталу. Навесні 1918 р. у Київ були направлені один з керівників заводів Круппа Отто Відфельд, якого звільнили від обов'язків у так званому «Економічному центрі», Макс Варбург з гамбурзького торговельного дому та ін. За їх участю до Німеччини вивозили хліб, худобу, вугілля, залізну руду та ін. Під контроль іноземних загарбників були поставлені українські залізничні й порти. Щоб зміцнити свою владу на Україні, верховне командування мало намір створити великі німецькі колонії у Південному Криму, поблизу Херсона та в інших районах (стор. 69).

Захопивши українські землі, німецький імперіалізм спрямував свій погляд на Схід. «Якщо Німеччина хоче і далі розвиватися, вона повинна оволодіти Сходом від Кавказу до Льодовитого океану»,— так характеризував наміри Берліна відповідальний представник міністерства закордонних справ Гільмар фон Буше-Хадденхаузен (стор. 70). Окупанти мріяли ізолювати Радянську Росію, відрізати її від Балтійського і Чорного морів, створити на її кордонах малі держави-сателіти, які безпосередньо підкорялися б Німеччині. Радянський народ зірвав ці хижацькі плани. Іноземні інтервенти були розбиті й вигнані за межі нашої Вітчизни. Разом з ними зазнала краху і внутрішня контрреволюція.

Більша частина дослідження Ч. Аморта присвячена новому етапу в здійсненні «Дранг нах Остен», який почався після приходу до влади фашистів. У новий історичний період агресивні плани набули яскраво вираженого антикомуністичного, антирадянського характеру, стали ще більш

антилюдськими і небезпечними. Німецький фашизм втілює в собі найнегативніші риси й методи тевтонства і реакційного пруссацтва. У праці розглядаються плани німецьких загарбників, спрямовані на встановлення світового панування і ліквідацію слов'янських та інших народів.

Автор ґрунтовно висвітлює питання підготовки віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз — план «Барбаросса» та ін.

Разом з підготовкою до розбійницької війни Гітлер і його кліка розробили детальну програму пограбування нашої країни, поневолення і знищення народів Радянського Союзу. Нею займалися міністерство закордонних справ, відомство Розенберга, пізніше призначеного рейхкомісаром у справах окупованих територій СРСР, і, нарешті, імперське управління СС та поліція на чолі з Гімmlером. Різні варіанти цієї програми, наведені у книжці, зводилися до розчленування Радянської країни, колонізації її територій і знищення населення.

Ч. Аморт наводить нові відомості про «Генеральний план Ост», який становив величезну загрозу для радянського народу. Його початковий варіант, розроблений прибічниками Гімmlера, з'явився 15 липня 1941 р. Автори цього жахливого документу мали намір переселити на радянську територію 7,5 млн. німецьких колоністів. Передусім передбачалося онімечити Псковську, Новгородську і Ленінградську, Херсонську області, район Белостока, Крим і Західну Литву. Така ж доля чекала Латвію, Естонію, Білорусію та інші радянські території. Значна частина населення цих земель мала бути виселена або знищена.

Загарбники планували розділити окуповані радянські території на кілька рейхскомісаріатів, безпосередньо підпорядкованих Берліну. Вони проголосили створення двох рейхскомісаріатів — «Україна» й «Остланд».

Рейхскомісаріат «Україна» був заснований наказом фюрера від 1 вересня 1941 р. Адміністративно він ділився на шість комісаріатів: Волинь — Поділля, Миколаїв, Житомир, Київ, Дніпропетровськ і Тавріда. Решту території України передбачалося включити в рейхскомісаріат після закінчен-

ня воєнних дій, приєднавши до нього також Ростов, Волгоград, Саратов. Ці два рейхскомісаріати мали ізолювати землі зі споконвічним російським населенням (стор. 189).

Зустрівшись з героїчним опором українського народу, верховоди третього рейху встановили на Україні кривавий терор, поставили її під контроль СС і поліції. Автор наводить цікаві факти спроб онімечення окремих українських територій — Вінницької області, Коростенського округу та ін. Прагнучи довести, що Україна є буцімто старовинною німецькою областю, окупанти організували на півдні «археологічні дослідження», грубо фальсифікували історичне минуле українських земель (стор. 191—192). Що стосується Криму, то він мав стати частиною гітлерівської Німеччини і заселений південно-тірольськими німцями, про що Гітлер спеціально домовився з Муссоліні (стор. 195).

Праця містить також цікаві матеріали про політику німецько-фашистських загарбників щодо російського та інших народів Радянського Союзу, підготовку вторгнення гітлерівських військ у країни Азії і Америки тощо.

ґрунтовне ознайомлення з авантюристичними, людинаненавсінницькими планами главарів гітлерівського рейху, які зазнали повного краху внаслідок поразки фашистської Німеччини у другій світовій війні, ще раз розкриває всесвітньоісторичне значення перемоги Радянської Армії над німецько-фашистськими військами, велич подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Природно, в такій багатоплановій праці, що охоплює великий період, важко було уникнути окремих прорахунків. Характеризуючи політику третього райху, автору слід було б ґрунтовніше зупинитися на соціально-економічних основах цієї політики. Вклад матеріалу в окремих місцях дещо фрагментарний. Але ці та інші недоліки не зменшують позитивної оцінки монографії Ч. Аморта «*Drang nach Osten*», яка вносить певний вклад у марксистську історіографію питання.

І. А. Петерс

Хроніка та інформація

НАУКОВЕ ЗАСІДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

У м. Тернополі (28—30 червня 1972 р.) відбулося виїзне наукове засідання відділу методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, республіканської секції Педагогічного товариства спільно з облвно, Інститутом удосконалення вчителів Тернопільської області, обласним відділенням Педагогічного товариства, присвячене 50-річчю утворення Союзу РСР. У роботі засідання взяли участь зав. кабінетами історії обласних інститутів удосконалення вчителів, голови секцій методики історії і суспільствознавства обласних відділень Педагогічного товариства, актив учителів шкіл республіки зокрема Тернопільської області.

На засіданні обговорювалися питання удосконалення якості навчання і виховання учнів у процесі викладання та позакласної роботи з історії й суспільствознавства.

З доповіддю на тему «Викладання історії і суспільствознавства в школах Тернопільської області в світлі рішень XXIV з'їзду КППС» виступив заст. зав. Тернопільським облвно С. І. Циганюк, який проаналізував досвід роботи вчителів шкіл по підвищенню ідейно-політичного рівня навчання історії і суспільствознавства на основі вивчення матеріалів XXIV з'їзду КППС.

Деякі доповіді було присвячено висвітленню методики і передового досвіду вивчення з учнями історії утворення Союзу РСР, постанови ЦК КППС «Про підготовку до 50-річчя утворення СРСР», розкриттю ролі Комуністичної партії, В. І. Леніна у створенні та зміцненні багатонаціональної соціалістичної держави. Науковий співробітник НДІП УРСР З. М. Шалік розповіла про використання екранної та звукової наочності при вивченні на уроках історії в 9 класі теми «Утворення Союзу РСР». Учителі М. Є. Огієнко (школа № 5 м. Бердянська Запорізької обл.), Г. П. Степаненко (Немирівська школа-інтернат Вінницької області) поділилися досвідом організації позакласної роботи учнів по підготовці до святкування 50-річчя утворення СРСР. Про діяльність обласного відділення Педагогічного товариства УРСР, його велику

лекційну пропаганду у зв'язку з цим ювілеєм розповів голова Тернопільського обласного відділення, директор обласного Інституту удосконалення вчителів А. І. Надал.

У центрі уваги наукового засідання була проблема формування комуністичного світогляду учнів, вивчення ленінської теоретичної спадщини. Про досвід вивчення творів В. І. Леніна і партійних документів на уроках історії і суспільствознавства, застосування різноманітних форм самостійної роботи старшокласників із творами основоположників марксизму-ленінізму розповіли вчителі Н. Л. Бойчук (школа № 3 м. Тернополя), Л. І. Лисенко (школа № 30 м. Херсона).

У доповіді старшого наукового співробітника НДІП УРСР к. і. н. Г. І. Підлуцького на тему «Формування науково-атеїстичного світогляду учнів на уроках історії» були розглянуті основні принципи і методи шкільного атеїстичного виховання, наводилися рекомендації щодо викриття пристосовницької тактики ідеологів релігії в сучасних умовах. Ролі міжпредметних зв'язків у формуванні комуністичного світогляду учнів була присвячена доповідь наукового співробітника НДІП УРСР Д. І. Румянцевої. З повідомленням про ознайомлення учнів на уроках історії і суспільствознавства з проблемами науково-технічної революції, як засобом формування комуністичного світогляду учнів, виступив директор Старосамбірської середньої школи Львівської області М. Р. Рашкевич.

Ряд доповідей був присвячений питанням виховання учнів у дусі радянського патріотизму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці. З доповіддю на тему «Актуальні проблеми патріотичного виховання учнів на уроках історії» виступив зав. відділом методики історії і суспільствознавства НДІП УРСР к. і. н. М. М. Лисенко, який зазначив, що вирішальною умовою в здійсненні згаданої проблеми є оволодіння ленінськими методологічними настановами в цьому питанні.

З доповіддю «Висвітлення на уроках вітчизняної історії українсько-молдавських

зв'язків» виступив зав. відділом методики історії НДІ шкіл Молдавської РСР М. Г. Доготару.

Учитель Вирівської середньої школи Білопільського району Сумської області В. О. Малайров розповів про досвід вивчення в курсі новітньої історії питань міжнародного комуністичного і робітничого руху та інтернаціонального виховання учнів. Питання виховання учнів у дусі соціалістичного інтернаціоналізму під час вивчення питань зовнішньої політики Радянської держави на факультативних заняттях були висвітлені в доповіді учителя середньої школи № 2 Івано-Франківська Р. О. Прокопа.

Про роботу з питань профорієнтації учнів сільської школи розповів учитель Старокотельської середньої школи Андрушівського району Житомирської області П. С. Бондарчук. Учитель Вербської середньої школи Павлоградського району Дніпропетровської області В. Я. Білий розповів про роботу кабінету історії і суспільствознавства як центру ідейно-політичного виховання учнів у школі.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяла участь О. Б. Резник (школа № 5 м. Гайворона Кіровоградської області),

А. В. Тарасенко (Центральний інститут удосконалення вчителів МО УРСР м. Київ), зав. кабінетами історії Інституту удосконалення вчителів Н. О. Ширяєва (Одеська область), Л. Ф. Зражевська (Запорізька область), А. К. Декан (Чернігівська область), З. А. Гавлич (Тернопільська область), С. С. Левчук (голова міської секції історії Педагогічного товариства м. Києва), В. П. Чорний (голова обласної секції історії Педтовариства Вінницької області). Вони відзначили, що учителі історії і суспільствознавства нашої республіки нагромадили певний позитивний досвід ідейно-політичного виховання учнівської молоді, формування у неї комуністичного світогляду, інформували про діяльність секції історії обласних відділень Педагогічного товариства по підготовці до святкування 50-річчя утворення СРСР.

У роботі засідання взяв участь завідуючий відділом науки і навчальних закладів Тернопільського обкому КП України М. Д. Приходько, який розповів присутнім про досягнення Тернопільщини в галузі розвитку економіки, культури й освіти, про трудові подвиги трудящих на честь 50-річчю утворення СРСР.

І. М. Скрипкін

КУРСИ КЕРІВНИХ ПРАЦІВНИКІВ МІСЦЕВИХ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ У МОСКВІ

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 22 червня — 13 липня ц. р. провів у Москві курси заступників директорів філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та завідуючих партійними архівами крайкомів та обкомів партії. Всього навчалася 80 чол., для яких було прочитано лекції з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії і політики КПРС, з питань партійного будівництва.

З лекціями «Закономірності розвитку партії і зростання її керівної ролі в період будівництва комунізму», «Сучасний етап у розвитку національних відносин у СРСР», «Здійснення ленінського курсу на розквіт соціалістичних націй і їх поступове зближення» прочитав доктор історичних наук, професор П. П. Андреев.

Заступник керівника кафедри філософії ВПШ при ЦК КПРС, доктор філософських наук С. І. Попов виступив з доповіддю: «Криза сучасної буржуазної ідеології», кандидат історичних наук С. П. Сурач — «Пролетарський інтернаціоналізм — основа єдності міжнародного комуністичного руху» та «Світова система соціалізму — провідна сила в боротьбі народів за мир, демократію і соціалізм».

«XXIV з'їзд КПРС про дальше зміцнення партії і підвищення активності комуні-

стів» — тема виступу заступника завідуючого відділом оргроботи ЦК КПРС М. П. Карпова, «XXIV з'їзд КПРС про розвиток внутріпартійної демократії і зміцнення партійної дисципліни» таку назву мала лекція кандидата історичних наук Ф. Д. Морозова.

Значне місце в роботі курсів було відведено вивченню архівної справи. Про роботу з документами і формування архівів у капіталістичних країнах та країнах народної демократії розповіла викладач Московського історико-архівного інституту доцент Н. В. Бржестовська.

Заступник завідуючого ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС В. В. Анікеев розповів, як формувався архівний фонд КПРС, про збереження документів К. Маркса, Ф. Енгельса. В ЦПА знаходиться багато документів про життя і діяльність В. І. Леніна, які дали змогу розгорнути роботу по виданню та розповсюдженню творів вождя.

Про завдання і діяльність Інституту марксизму-ленінізму в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС повідомив заступник директора ІМЛ при ЦК КПРС завідуючий ЦПА О. А. Соловйов. Доповідач зупинився також на ролі і місці партійних архівів у науково-дослідницькій і пропагандистській роботі, в ідейному житті республіканських,

крайових і обласних партійних організацій. Він відзначив, що партійним архівам у науковій роботі слід більше приділяти уваги підготовці збірників документів про відбудову народного господарства в 1921—1925 рр., історію індустріалізації, колективізації, культурної революції, здійснення завдань соціалістичного будівництва та ін. В цій роботі слід кооперуватись з державними архівами.

Про структуру, штати і роботу секцій Центрального партійного архіву розповіла заступник завідуючого ЦПА В. П. Ніколаєва.

Велика увага наголошувалася на пра-

ктичній роботі архівів: комплектуванні фондів, методиці прийому документів, формах і методах інструкторської роботи, науково-технічній обробці документів, обліку і зберіганні документів, методиці складання систематичного каталогу та ін. З лекціями на ці теми виступили В. П. Ніколаєва, завідуючий секцією ЦПА Г. В. Юдін і старший науковий працівник ЦПА Р. Д. Усіков.

Слухачі курсів обмінялися досвідом, висловили ряд пропозицій щодо поліпшення роботи партійних архівів.

В. І. Кравчук

МУЗЕЙ В СОКИРЯНАХ

Перший буковинський музей на громадських засадах було створено в 1949 р. в с. Витилівці Кіцманського району з ініціативи колишнього голови музейної ради І. Кушнірика.

За роки, що минули від XXIII з'їзду КПРС, мережа музейних закладів у селах та містах Чернівецької області значно розширилася. Зараз їх нараховується 117 разом з спеціальними кімнатами, в тому числі 62 зареєстровані органами культури. Особливо музеї активізували свою діяльність у період підготовки до XXIV з'їзду КПРС та після нього. 7 музеям наказом міністра культури УРСР присвоєно звання «народних».

Напередодні жовтневих свят 1971 р. в культурному житті трудящих Сокирянщини сталася визначна подія — гостинно відкрилися двері районного краєзнавчого музею.

Ця скарбниця історії й культури рідного краю поповнювалася широкими колами громадськості району, трудівниками промислових підприємств, колгоспів, установ, організацій, вчительськими та учнівськими колективами, науковими працівниками Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Знайомство з музеєм розпочинається оглядом флори і фауни Сокирянського району. Далі експонуються стоянки давньої людини на Сокирянщині і так поступово розповідається історія краю. В музеї широко представлені матеріали про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, встановлення Радянської влади на Буковині.

Численні експонати розкривають період Великої Вітчизняної війни. Як багато інших жителів Буковини, сокирянці першими відчували тягар війни. Цифри, наведені на стендах, глибоко вкарбовуються в пам'ять: 20 тисяч чоловік було ув'язнено в Сокирянському концтаборі, біля 6 тисяч відправлено до фашистської Румунії та гітлерівської Німеччини, 2 тис. ув'язнених було розстріляно. Далі документи свідчать про підпілля та партизанський рух на Сокирянщині, визволення цієї території від німецько-фашистських загарбників. Багато місця в експозиції відведено матеріалам про післявоєнний відбудовний період, перші кроки колективізації на Сокирянщині. Документи розповідають про фундаторів колгоспів у районі, знайомлять з кращими виробничниками сіл і міста, розвитком охорони здоров'я, освіти, культури, з місцевими композиторами, аматорами сцени, народними умільцями.

Слід відзначити, що всі стенди, діаграми, схеми, експозиції виконані й розміщені з неабияким естетичним смаком. У цьому чимала заслуга чернівецького художника Р. Агабабова, який майже два роки працював над оформленням музею.

У книзі відгуків і пропозицій з'явилися перші записи. Вони свідчать про те, що відвідувачі не тільки збагачуються новими знаннями з історії району, а й одержують велике задоволення.

С. К.

КРАЄЗНАВЧИЙ ГУРТОК І МУЗЕЙ У ШКОЛІ

В Уланівській середній школі Глухівського району на Сумщині ще восени 1959 р. було організовано історико-краєзнавчий гурток. Нині він об'єднує 30 юних любителів історії, допитливих дослідників рідного краю. Керує гуртком учитель початкових класів, невтомний краєзнавець-ентузіаст П. І. Киселецько.

За 2 роки наполегливої дослідницької роботи і пошуків юні слідопити назбирали чимало цікавих краєзнавчих матеріалів, переважно з історії, науки, культури, етнографії, літератури, мистецтва, нумізматики, ботістики, філателії, філуменії тощо. Зібрані матеріали спершу було оформлено в окремі експозиції, з яких згодом влашто-

зано історико-краєзнавчий музей. Для нього відведено просторий зал. У двох відділах музею — «Історія рідного краю» та «Бойова слава» — налічується більше 4 тис. різноманітних експонатів.

Перший відділ містить матеріали з історії рідного краю, села Уланового та місцевої школи. Зокрема, тут експонуються унікальні знахідки сивої давнини, виявлені оними слідопитами на високому пагорбі у зерхів'ях річки Клевень поблизу села, на місці старовинної фортеці Звенигород (рештки зброї, ключ, ніж, якір тощо). Зберігається тут і чимало інших цікавих речей, зокрема книг. Так, наприклад, вік «Черковного трєбника Петра Могили» більше 300 років, а «Тріодіон» (за редакцією Лазаря Барановича) був виданий у Чернігові в 1685 р.

Найстаріший житель Уланового Іван Білогур виготовував зменшену копію селянської сохи і подарував шкільному музеєві. Експонуються різні старовинні речі побутового вжитку, зразки одягу, зброї тощо, а також рукописна історія Уланівської школи, яка восени 1973 р. відзначатиме своє 100-річчя. Рукопис щедро ілюстровано фотознімками.

В цьому відділі зберігається велика (650 фондів) монографічна колекція та кілька змістовних альбомів про зв'язки з Сумщиною визначних діячів науки, культури, літератури та мистецтва, альбоми «Наш край» з різними матеріалами, документами, листами, фотознімками, вирізками з газет і журналів, «Літературно-мистецька географія Глухівщини» з біографічними даними про відомих письменників і митців та їх зв'язки з Глухівщиною. Так, Т. Г. Шевченкові присвячено 8 томів альбома, Грабовському — 5, Лесі Українці — 3. Цікавий альбом «Ленін у бронзі й графіті».

В музеї є велика колекція (більше 2400 примірників) газет з різних республік СРСР та зарубіжних країн.

На кількох вітрисах виставлені книжки з дарчими автографами письменників-земляків: О. Ющенка, Д. Білоуса, В. Суходольського, О. Палажечка та ін., наукові праці професора-земляка Б. Лобаєва тощо. Тут же експонуються й дореволюційні видання творів і перекладів Павла Граба (Грабовського): збірка його поезій «Пролісок», Львів — 1894 р., та інша література.

Окремий куточок відведено глухівчанину — визначному художникові-графіку Г. І. Нарбуту, де експонуються творчі митця, фотознімки, література про нього.

В музеї зберігаються сотні різних, переважно ювілейних значків, присвячених В. І. Леніну, революційним діячам, полководцям, письменникам, окремим містам тощо.

В куточку «Нумізматика» зібрано біль-

ше 600 монет різних країн, зокрема, з часів Золотої Орди, Івана Грозного, Михайла Романова, Петра I; в окремих папках зберігаються багаті колекції з боністики, філателії та філуменії.

В другому відділі музею — «Бойова слава» — оформлено великий стенд «Слідами партизанської слави», примірники друківаних партизанських газет, зокрема, газета «Народний клич» партизанського з'єднання М. І. Наумова, рукописні бойові листки місцевого партизанського загону та ін. Тут же зберігається цікава колекція під назвою «Люди з чистим серцем»: у п'яти великих альбомах зібрано сотні цінних документів, матеріалів, листів, фотознімків, спогадів тощо про виникнення і розвиток партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни в північній частині Сумської області і, зокрема, в Глухівському районі.

В музеї організуються зустрічі з колишніми партизанами-земляками.

На окремій вітрині експонуються книжки з дарчими автографами: П. Вершигори «Люди з чистою совістю», М. Наумова «Хінельські походи», Г. Базми «Слідами великого рейду» та ін., альбом «Герої Хінельських походів» та листівки про земляків — Героїв Радянського Союзу.

Юні слідопити Уланівського шкільного музею ведуть широке листування з різними науково-дослідними інститутами, музеями, архівами, бібліотеками та з відомими діячами науки, техніки, культури, літератури й мистецтва, підтримують зв'язки зі своїми старшими й молодшими колегами з Москви, Києва, Харкова, Тбілісі, Душанбе, Вільнюса, Мінська, Миколаєва, Ялти, Тюмені, Чернігова, Сум та багатьох інших міст. Звідусіль вони одержують усе нові матеріали. Дружні зв'язки налагоджено й з деякими організаціями та закладами країни соціалістичної співдружності. Товариство угорсько-радянської дружби з Будапешта і Ягеллонський університет з Кракова надіслали в Уланівський шкільний музей цікаві матеріали та фотознімки.

Щороку у весняно-літній період юні краєзнавці вирушають у захоплюючі туристські походи та подорожі по визначних місцях навколишніх районів, збирають багато цінних відомостей та експонатів, поповнюючи ними свій шкільний музей.

Зібрані в шкільному музеї багаті краєзнавчі матеріали широко використовуються у навчально-виховній роботі. Вчителі історії та суспільствознавства проводять тут цікаві уроки.

На районних та обласних краєзнавчих зльотах юні слідопити Уланівської середньої школи неодноразово відзначались грамотами і преміями.

Створений ними музей вважається одним з кращих на Сумщині. Його часто відвідують екскурсії з інших шкіл, а також трудящі навколишніх сіл.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ *

Риболовлева Е. П. (Харків) — Мемуарна література як джерело вивчення боротьби більшовиків за маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Олійник М. М. (Харків) — Більшовицькі організації Харківської губернії в боротьбі за відновлення Радянської влади (червень 1919—листопад 1920 рр.).

Олексик Х. М. (Ужгород) — Боротьба КПЧ за визнання СРСР і встановлення дружніх радянсько-чехословацьких відносин (1921—1938 рр.).

Гаврилко В. Ф. (Одеса) — Діяльність КПРС по вихованню радянських воїнів на героїчному минулому країни, революційних та бойових традиціях партії і народу (червень 1941—листопад 1942 рр.).

Семко М. А. (Харків) — Партійно-політична робота у військах ППО в період підготовки і проведення Курської битви (березень—серпень 1943 р.).

Лісовенко С. М. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню студентської молоді (1946—1950 рр.).

Попова В. О. (Чернівці) — Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в здійсненні культурної революції в західних областях України (1946—1958 рр.).

Штепура Г. І. (Ніжин) — Діяльність партійних організацій України по ліквідації неписьменності серед трудящих республіки (1921—1929 рр.).

Гвоздев К. Я. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню і розвитку місцевої протиповітряної оборони в роки Великої Вітчизняної війни.

Шолян А. А. (Житомир) — Діяльність партійних організацій по комуністичному вихованню армійської молоді (1966—1970 рр.).

Привалова Л. В. (Одеса) — Діяльність КП України по вихованню учнів професійно-технічних училищ на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу (1966—1971 рр.).

Чернецька Л. І. (Київ) — Діяльність комсомолу України по підвищенню ролі комсомольсько-молодіжних колективів в розвитку сільськогосподарського виробництва (1966—1970 рр.).

Сурнін В. Б. (Ужгород) — Діяльність партійних організацій вузів України по інтернаціональному вихованню студентської молоді (1966—1971 рр.).

Курах М. П. (Ужгород) — Діяльність партійних організацій України по патріотичному і інтернаціональному вихованню молоді (1966—1970 рр.).

Стоян О. М. (Донецьк) — Діяльність вузівських партійних організацій України по вихованню студентської молоді в дусі комуністичної моралі (1966—1970 рр.).

Орленко М. Л. (Київ) — Діяльність первинних партійних організацій України по підвищенню ролі трудових колективів в ідейно-політичному вихованні робітників (1966—1971 рр.).

Кладіна М. А. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по підвищенню ролі товариства «Знання» в комуністичному вихованні трудящих (1966—1971 рр.).

Ніколаєнко В. І. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього рівня робітничого класу (1959—1955 рр.).

* Затверджено 29 червня 1972 р.

Зеленський В. К. (Чернігів) — Діяльність партійних організацій РРФСР, УРСР, БРСР по зміцненню дружби і співробітництва трудящих братніх республік. На матеріалах Чернігівської, Брянської і Гомельської областей (1966—1971 рр).

Ломінога Ю. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по дальшому удосконаленню системи матеріального і морального стимулювання колгоспників (1966—1971 рр).

Агабабов Р. Р. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по дальшому удосконаленню системи матеріального і морального стимулювання робітників промислових підприємств (1961—1965 рр).

Смеричевський Ф. Г. (Донецьк) — Діяльність комсомольських організацій України по комуністичному вихованню робітничої молоді (1959—1965 рр).

Фартушняк А. К. (Кам'янець-Подільський) — Діяльність КП України по залученню молоді до державного і громадського управління (1966—1970 рр).

Дрозд В. А. (Київ) — Діяльність сільських партійних організацій України по регулюванню зростання своїх рядів і вихованню комуністів (1966—1971 рр).

Тасун К. А. (Київ) — Партійне керівництво організаційним та ідейним зміцненням ЛКСМУ (1966—1971 рр).

Шекеня В. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій колгоспів і радгоспів України по дальшому удосконаленню внутріпартійної роботи (1966—1971 рр).

Боднар Т. І. (Тернопіль) — Керівництво КП України зміцненням колгоспних і радгоспних профспілок (1966—1970 рр).

Ільницький І. І. (Ужгород) — Діяльність КП України по виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС в галузі промисловості.

Береза В. Я. (Полтава) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ефективності промислового виробництва на сучасному етапі.

МОНОГРАФІЇ

Батаріна А. Ф. (Дніпропетровськ) — КП України — організатор соціалістичного змагання в металургійній промисловості республіки (1946—1958 рр).

Тараненко В. М. (Київ) — Діяльність КПРС по розвитку і зміцненню економічного і культурного співробітництва братніх республік (1926—1941 рр). На матеріалах України.

Чорноскулов В. І. (Київ) — Боротьба КПРС і братніх партій проти правого й «лівого» опортунізму, за єдність світового комуністичного руху (1957—1971 рр).

РЕЗЮМЕ

А. Н. Гиренко.— **Комсомольцы и молодежь Украины в борьбе за выполнение решений XXIV съезда КПСС.** На обширном материале автор статьи первый секретарь ЦК ЛКСМУ, показал, как юноши и девушки в городах и селах республики практически осуществляют величественные планы девятой пятилетки. Они идут в первых рядах борцов за создание новой техники и внедрение ее во все отрасли народного хозяйства, за повышение производительности труда, за утверждение в жизнь коммунистических общественных отношений.

Д. И. Мышко.— **Участие Советской Украины в образовании СССР.** В статье широко освещена руководящая роль Коммунистической партии и лично В. И. Ленина в подготовке и создании в декабре 1922 г. единого Советского социалистического государства — СССР. На большом фактическом материале всесторонне показано участие трудящихся масс украинского народа под руководством КП Украины в общенародном движении за образование многонационального Советского Союза и укрепление нерушимой братской дружбы народов нашей страны.

К. Я. Аннакулиев.— **Туркменский народ обрел свое счастье в семье равных.** Рассказывается об успехах трудящихся Туркменской ССР, достигнутых за годы Советской власти, автор раскрывает их предпосылки, главнейшей из которых является дружба и сотрудничество братских народов Советского Союза.

И. С. Слабеев.— **Научно-методическое руководство подготовкой «Истории городов и сел Украинской ССР».** В статье рассказывается о работе Института истории АН УССР, в частности отдела истории городов и сел, по оказанию научно-методической помощи авторскому коллективу 26-томной «Истории городов и сел Украинской ССР», издание которой осуществляется по постановлению ЦК КП Украины, а подготовка ведется на общественных началах.

Г. Т. Рябков.— **Опыт написания истории колхозов и совхозов на Смоленщине.** Изучение и написание истории сел и поселков, колхозов и совхозов имеет огромное общественно-политическое значение, является могучим средством идеологического влияния на массы, воспитания их в коммунистическом духе. Автор статьи подробно, на конкретных примерах рассказывает об опыте краеведов Смоленщины в этом благородном деле, о привлечении к участию в нем не только специалистов и писателей, но и самых широких кругов общественности.

SUMMARIES

A. N. Girenko.— **YCL Members and Youth of the Ukraine in the Struggle for the Fulfillment of the XXIV Congress of the CPSU Decisions.** The author, first Secretary of the Central Committee of LYCLU, showed on great material how youths and girls in towns and villages of the republic practically fulfil great plans of the ninth five-year-plan. They are in the first ranks of the fighters for the creation of new technique and its introduction into all fields of national economy for the raising the productivity of labour, for strengthening communist social relations.

D. I. Myshko.— **Participation of the Soviet Ukraine in the USSR Formation.** The role of the Communist Party and personally V. I. Lenin in preparation and creation in December 1922 united Soviet socialist State article USSR is widely elucidated in the paper. The participation of working masses of the Ukrainian people under the leadership of the Ukraine Communist Party in the public movement for the multinational Soviet Union formation and strengthening of inviolable brotherly friendship of our country peoples is comprehensively shown on great number of facts.

K. Ya. Annakuliev.— **The Turkmenian People Have Found Their Happiness in the Family of Equal.** Telling of successes achieved by the working people of the Turkmen SSR during the years of the Soviet Power the author elucidates the preconditions of these successes. The most principal preconditions are the friendship and cooperation of fraternal peoples of the Soviet Union.

I. S. Slabeev.— **Scientific Systematic Guidance by the Preparation of the "History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR".** The paper deals with the work by the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, in particular, the Department of History of Towns and Villages in giving scientific systematic help to the group of authors of the 26-volume "History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR", which edition is realised in accordance with resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine and the preparation is carried out on public principles.

G. T. Riabkov.— **Experience of Writing History of Collective Farms and State Farms in the Smolensk Region.** Studying and writing history of villages and settlements, collective and state farms is of great social and political value, and it is a mighty means of ideological influence on masses, their education in the spirit of communism. The author in detail, on concrete examples tells of the experience of the Smolensk region students of local lore in this noble cause and of enlisting not only specialists but also the broadest sections of the public.

НОВІ КНИГИ

БАБИЙ Б. М. — Союз РСР і роль України в його утворенні, вид-во «Наукова думка», К., 1972, 254 с.

БИРЮКОВ И. Д. — Под сенью монополий. Буржуазная идеология — враг рабочего класса Британии, Политиздат, М., 1972, 287 с.

Внешняя политика Советского Союза и международные отношения 1971 г. Сборник документов, изд-во «Международные отношения», М., 1972, 256 с.

ГЛАЗОВ Л. М. — Про історичну роль КПРС у створенні радянської федерації, Видавництво Харківського університету, Харків, 1972, 166 с.

ДЕМОЧКИН Н. Н. — Партия большевиков накануне и в годы первой революции в России. 1904—1907 гг., изд-во «Высшая школа», М., 1972, 152 с.

КОМОЛОВА Н. П. — Движение Соппротивления и политическая борьба в Италии. 1943—1947 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 444 с.

ЛУНИН Б. В. — У истоков великой дружбы, изд-во «Узбекистан», Ташкент, 1972, 406 с.

МАРЬИНА В. В. и МУРАШКО Г. П. — Путь чехословацкого крестьянства к социализму, 1948—1960, изд-во «Наука», М., 1972, 336 с.

МАЦКО А. — Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков. 1918—1939 гг., изд-во «Беларусь», Минск, 1972, 336 с.

Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, вид-во «Маяк», Вінниця, 1972, 328 с.

Новейшая история Китая. 1917—1970 гг., изд-во «Мысль», М., 1972, 437 с.

Первый Интернационал и Парижская Коммуна. 1871—1971. Документы и материалы, Политиздат, М., 1972, 692 с.

Під сонцем братерства. Збірник, вид-во «Молодь», К., 1972, 110 с.

Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику 1919 г. Сборник документов, Политиздат, М., 1972, 255 с.

САРБЕЙ В. Г. — В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України, вид-во «Наукова думка», К., 1972, 287 с.

Советское содружество народов. Объединительное движение и образование СССР. Сборник документов 1917—1922, Политиздат, М., 1972, 336 с.

Солидарність народів с Іспанської Республікою. 1936—1939, изд-во «Наука», М., 1972, 368 с.

СССР в цифрах в 1971 году. Краткий статистический сборник, изд-во «Статистика», М., 1972, 240 с.

Сучасні запорожці, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1972, 127 с.

ТАРАНОВ А. П. Пятьдесят лет Союзу Советских Социалистических Республик, изд-во «Наукова думка», К., 1972, 194 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.